

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

4783

4784

4785

9(47925)

2-73

1879

100

Printed in Turkey

Գ Ա Ս Ա Գ Ի Ր Ք

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

9017. 935 Շ Ա Յ Ո Ց

2-72 X —
ԾԱՍԵԱԼ Ի ՀԱՅԿԱՑ

ԿԿՄԻՆՆ Ի ԹՈՒՆԿԱՆՆ ԲՐԻՍՏՈՍԻ

1879

—*—

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

ՀԱՍՏԱՐԱԿԱՑ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ԺՈՂՈՎՈՑ

—*—

ՄԻՐՏԻՉ Յ. ՉՈՒԱԳԵԱՆ

—*—

Գ. ՏՁԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ

ԳՐԹԱՐԱՆ ՉՈՐՆԱՐԱՆ

1879

12340

Ա. Զ. Գ.

Ազգային Պատմութեան Դասադրբիւս Կրօնի
 տաղադրութեանն առթիւ հարկ եղած կրօնեղ
 փոփոխութիւններն ու վերջին յանելուածները
 մտած ըլլալով վայոյս ենք որ սոյն Դասադրբիւս
 Հայ մանկտին մեծապէս պիտի օգտի իւր Ազգ.
 ու Հայրենեաց նկատմամբ հարկ անհրաժեշտ
 դած նախնական ծանօթութիւններն ու դաս
 վարներն ստանալով և հետեւաբար իւր Ազգն
 Հայրենիքը սիրել ու յարգել և նոցա օգտին ու
 հուցն իրապէս ծառայել սորվելով որով և սպա
 դրութեանս հուցն ու աշխատութիւնն ստանձնալ
 իւր վարձքը լիովին ընդունած պիտի համարի:

3075
 3901

ՀԱՅՈՑ ՊԻՏՄՈՒՅԵՆՆ ՎՐԱՅ
 ԸՆԳՀԱՆՈՒՐ ԳԻՏԵԼԻՔ

- Հայոց Ազգը չորս հազար երկու հարիւր քսան
 վեց տարուան Ազգ մ' է, և տասը գլխաւոր
 սիոխութիւններ կրելուն համար, նորա պատ.
 ոթիւնն ալ տասը մասի կը բաժնուի. որք են՝
- Մասն առաջին՝ Հայկազունք.
- Մասն երկրորդ՝ Կուսակալք.
- Մասն երրորդ՝ Սրշակունիք.
- Մասն չորրորդ՝ Մարզպանք և Կիրապաղաւարք.
- Մասն հինգերորդ՝ Պատրիկք և Ռաթիկանք.
- Մասն վեցերորդ՝ Բաղրատունիք.
- Մասն եօթերորդ՝ Ռուբինեանք.
- Մասն ութերորդ՝ Բռնակալք.
- Մասն քններորդ՝ Պատրիկք.
- Մասն տասներորդ՝ Մահմանաղրական վարչու.

ՄԱՍՆ Ա.
 ՀԱՅԿԱԶՈՒՆՔ

Վկազանց Իշխանութիւնը՝ Երիտասէ 2350

տարի առաջ սկսեց և 2020 տարի դիմանալով, մեծն Աղէքսանդր Մակեդոնացւոյն ձեռքով վերջացաւ . Գրխտոսէ 330 տարի առաջ :

ՄԱՍՆ Բ.

ԿՈՒՍԱԿԱՒԻՔ

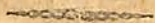
Աղէքսանդր Մակեդոնացի Հայաստանի տիրելով, երբեմն Մակեդոնացի և Սելեւկիացի և երբեմն ալ Հայ կուսակալներով 180 տարի կառավարելէն ետքը՝ Պարթեւաց վաղարշակ թագաւորին ձեռքով վերջացաւ . Գրխտոսէ 130 տարի առաջ :

ՄԱՍՆ Գ.

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ

Վաղարշակ Պարթեւաց թագաւորը Հայաստանէն կուսակալները վանտելով, Արշակ՝ Ի եղբայրը թագաւոր դրաւ , որուն անուամբ ընչակունեաց թագաւորութիւն կոչուեցաւ և 5 տարի դիմանալէն յետոյ՝ Պարսից վաւամ թագաւորին ձեռքով վերջացաւ . Գրխտոսի 433 թ կանին :

Printed in Turkey

ՄԱՍՆ Դ.

ՄԱՐԶՊԱՆԻՔ ԵՒ ԿԻՒՐԱՊԱՂԱՏԻՔ

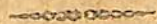
Վաւամ թագաւորը Հայաստանը նուաճելով, իր կողմէն մարզպան մը դրաւ , երբեմն ալ Յոյնք իրենց կողմէն Կիւրապաղատ անուամբ մէկը կը խրկէին . այսպէս կառավարեցին Հայաստան 250 տարի , մինչեւ որ Հագարացիք Հայաստան արշաւելով, ամենքն ալ վանտեցին . Գրխտոսի 693 թուականին :

ՄԱՍՆ Ե.

ՈՍՏԻԿԱՆԻՔ ԵՒ ՊԱՏՐԻԿԻՔ

Հագարացիք Հայաստանը նուաճելով, իրենց կողմէն Ոստիկան կը խաւրէին . երբեմն ալ Յոյնք Հայոց հաւանութեամբը՝ Հայ իշխաններէն Պատրիկ մը կը դնէին Հայաստանը կառավարելու . ասանկով Պարսիկք և Յոյնք 166 տարի իշխեցին , մինչև Սշոա Բագրատունիին իշխանութիւնը . Գրխտոսի 869 թուականին :

ՄԱՍՆ Զ.

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՔ

Աշոտ Ա. Բաղրատունի նախարարաց ցեղէն ըլլալուն, ասոնց իշխանութիւնը Բաղրատունեաց թագաւորութիւն կոչուեցաւ և 222 տարի դիմաւ նալէն յետոյ, Յունաց ձեռքով կործանեցաւ. Բրիտանոսի 1080 թուականին:

ՄԱՍՆ Է.

ՌՈՒՐԻՆԵԱՆՔ

Բաղրատունեանց թագաւորութիւնը դադրելէն սառչի մը ետքը, Ռուբին անունով Բաղրատունի իշխանէ մը, կիլիկիոյ մէջ Ռուբինեան իշխանութիւնն սկսաւ և 293 տարի դիմանալով՝ Մէլէք-Էլ-Էլքէֆ Շապան Կղիպարոսի Սուլթանին ձեռքը վերջացաւ. Բրիտանոսի 1373 թուականին:

ՄԱՍՆ Ը.

ՌՈՒՆԱԿԱՆՔ

Ռուբինեանք կործանելէն ետքը, Հայաստան

բռնաւորներու տակ կը հեծէր 86 տարի, Մինչև որ Օսմանցիք, Կ. Պօլիսն առնելով, Հայոց Պատրիկարութիւնը հաստատեցին. Բրիտանոսի 1461 թուականին:

ՄԱՍՆ Թ.

ՊԱՏՐԻԿՔ

Յաթի՛ն Սուլթան Մէհմէտ, Կ. Պօլսոյ տիրելէն եօթը տարի ետքը, Յովակիմ անուամբ Եպիսկոպոս մը՝ Հայոց վրայ Պատրիկ դրաւ, և ակնուշար հաստատեց ի Կ. Պօլիս, իրեն վերապահելով՝ միայն Հոյաստանի զինուորական պահպանութիւնն ու տրոց հաւաքումը. այսպէս սկսաւ Պատրիկութիւնն և այս ընթացքով կը կառավարուէր Հայոց ազգը:

Բայց վերջերը Ամիրայք՝ զՊատրիկն, իրենց դործիք ընելով, ըստ կամաց Ժողովարդը հարստահարել սկսան, և այն ատիճան ճնշեցին զայն, որ ալ չկրնալով համբերել, Բ. Գունէն Ամիրայից՝ ազգային դործոց չմիջամտելու և ազգային իրաւանց անթերի պահպանութեանը համար, խմբադրեալ կանոնադրի մը վաւերացումը լնդրեց, և ընդունեցաւ, որով՝ վերջացաւ Պատրիկարութիւնը:

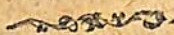
ըրկաց և Ամիրայից 499 տարի մկապետարար վա-
րած իշխանութիւննին, Գրիստոսի 1860 թուա-
կանին :

ՄԱՍՆ Ժ .

ՍՍՀՄԱՆԱԳՐԱԿԱՆ ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆ

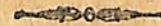
Բ. ԴՈՒՈՐ՝ Մահմանադրութիւնը վաւերացնե-
լով, ժողովուրդն իւր իրաւանց տէրն ըրաւ Ընդ-
հանուր և վարչական ժողովներ կազմելով, Ամի-
րայից բռնութիւններն ալ ջնջուեցան և սկսաւ
ժողովրդային վեհապետութիւնը, որուն գոր-
ծադրութիւնը 19 տարի եղաւ. Գրիստոսի 1879
թուականին :

ԱԶԳԱՅԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՅ

Դ Ա Ս Ա Գ Ի Ր Ք

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԳՍԿԿԱԶՈՒՆՔ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅԿԵՆ ՄԻՆՁԵՒ ԱՐԱՄ

2350 — 1300

- Հ. ՀԱՅՈՅ տէրութիւնն երբ կը սկսի ,
- Պ. Զրհեղեղէն քիչ մը վերջը :
- Հ. Ինչո՞ւ համար Հայ կ'ըսուինք ,
- Պ. Մեր տէրութիւնը կանգնող դիւցադնին ու
նունը Հայկ ըլլալուն համար :
- Հ. Ո՞վ էր Հայկ ,
- Պ. Նոյ նահապետին Յարէթ որդիէն սերած
կտրիճ մը . Յարէթին տղան Գամէր , Գամէրին

տղան Թորդոմ, Թորդոմէն տղան Հայկ, որ Բէ-
լին հետ պատերազմեցաւ :

Հ. Ով էր Բէլ :

Պ. Աշտարակը շինողներուն մէջէն հսկայ մը,
որ մարդօցմէ իրրե Աստուած պաշտօնի կ'ուզէր :

Հ. Աշտարակն ինչու էր շինելին :

Պ. Նոյայ որդիքը շամաղով մեծ բաղնաթիւն
մ'ալ Անուար ըսեալ գաշան եկան, ու հոն երկ-
բորդ ջրհեղեղէ մ' աղատ ըլլարու համար՝ Աս-
տուածոյ գէժ ամբարտաւանութեամբ աշտարակ
մը սկսան կառուցանել :

Հ. Կրցան ի դրութի հանել աշտարակաշինու-
թիւնը :

Պ. Աստուած՝ փոթորիկով մ' աշտարակը կոր-
ծանեց և շինողներ ըն լեզուն խառնակեց. այս
խառնակութեան ատեն, Բէլ ուղեց ամենուն վրայ
բռնանալ, բայց Հայկ չուզելով անոր հնազան-
դիլ, առաւ իւր որդիքը, թողունքը և ծառա-
ները, որոնք 300 ի չափ էին, ու իւր հայրենի
երկիրը դարձաւ :

Հ. Բէլ երբոր Հայկայ այս ըրածը ընց, ինչ
ըրաւ :

Պ. Մարդ զրկեց՝ որ դայ իրեն հնազանդի-
ապա թէ ոչ զինէն իւր որդիներով կը մեռցը-
նեմ ըսաւ :

Հ. Հայկ ինչ պատասխան տուաւ :

Պ. Բէլայ դրկած մարդը ետ դառնուց, և Նո-
յայ ճշմարիտ Աստուծոյն վրայ վստահացած՝ պա-
տերազմի պատրաստուեցաւ Վանայ ծովուն ե-
ղերքը :

Հ. Ինչ կերպով պատերազմեցան Հայկ ու Բէլ :

Պ. Բէլ յանդգնութեամբ իւր անթիւ զօրքերէն
մաս մ' առնելով եկաւ Հայկայ վրայ, և երբ յաղ-
թուելով ետ կը դառնար բանակէն օգնութիւն
առնելու. Հայկ մէկէն քաշեց իր աղեղը, դար-
կաւ և սպաննեց այն ամբարտաւան հսկայն :

Հ. Հայկ ինչ ըրաւ Բէլին դիակը :

Պ. Չմուսել տալով՝ տարաւ իւր բնակած եր-
կիրը, և ի յիշատակ իւր յաղթութեան և ի տես
ամենեցուն՝ բարձր բլրի մը վրայ թաղեց :

Հ. Հայկ՝ Բէլն սպաննելէն յետոյ ինչ ըրաւ :

Պ. Շատ քաղաքներ շինեց, անոնց մէջ բարե-
կարգութիւններ և կանոններ հաստատեց, և 400
տարիի չափ իւր սերունդը խաղաղութեամբ կա-
ռավարելէն յետոյ մեռաւ. իշխանութիւնն իւր
Արմենակ որդւոյն յանձնելով :

Հ. Այս միջոցիս ինչ գէպը պատահեցաւ :

Պ. Նոյ նահապետ, Բէլ ամբարտաւան հսկա-
յին աշխարհիս երեսէն վերնալը տեսնելով դո-
հութեամբ մեռաւ 950 տարուան, և թաղուե-
ցաւ Նպատ լեռան վրայ. նոյնպէս Նոյեմզարա
Նոյայ կինն ալ, Մարանդ դուստր :

Հ. Արմենակ ի նշպէս կառավարեց :

Պ. Հայրենի երկրին մէջ թողուց իր խոռ. և Մանաւազ եղբարքը, որոնց ցեղը շատնալով խոր-խոռունիկ և Մանաւազեանք ըսուեցան : Ինքն Արեւելեան կողմերն երթալով հոն տեղուանքը շէն-ցուց : Իրեն յաջորդեց Արամայիս :

Հ. Արամայիս ի նշ ըրաւ :

Պ. Արմաւիր քաղաքը շինեց Երասխ գետին քով : Ասոր Բազ եղբորը ցեղը ետքերը շատնալով իր անուամբը Բշնունիք կոչուեցան :

Հ. Արամայիսի ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Իր որդին Սմաւիա, իւր անուամբը Մասիա անուանեց Արարատ լեռը, և իւր եղբայրներէն մին Շարան Հայաստանի բարեբեր մէկ կողմը դրկեց, և այն տեղ Շարայի անուամբը Շիրակ կոչուեցաւ :

Հ. Շարայի վրայ ի նշ զխտելիք կայ :

Պ. Շարայ խիստ շատակեր ըլլալուն՝ մինչեւ մօտ ատեններս առակ եղած էր երբոր շատակեր մէկը տեսնէին՝ կըսէին. « Թէ քո Շարայի որկորն է, մեր Շիրակայ ամբարքն չեն » :

Հ. Սմաւիային ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Իր որդին Գեղամ. որ Սեւան կղզւոյն քով բնակելով այն տեղուանքը Գեղարքունիք կամ Գեղամայ ծով ըսուեցաւ, և որուն եղբարքը Փառոս և Յորակ իրենց անուամբը Փառախոս և Յորակերտ քաղաքները հիմնեցին, և Սիսակ Գեղ

ղամայ որդին՝ իր քաղցր նայուածքին համար Աղու կոչուեցաւ, և իւր բնակած տեղին ալ Սեւական կամ Սիւնիք անունը կուտային :

Հ. Գեղամայ ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Հարմայ իր որդին. ասոր օրովը Հայոց մեծ ձակայ ազգերը զօրանալով սկսած էին Հայաստանի վրայ արշաւել. վասն զի Հայկայ և անոր որդւոցը քաջութիւնները մուցուեր էին. ուստի Հայաստան Հայկի նման քաջի մը կը կարօտել թշնամիները վռնտելու և հայրենիքն ազատելու համար. և ահա այն կտրիճը, այն քաջը՝ Արամ եղաւ :

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԱՐԱՄԷՆ ՄԻՆՁՆԻ ՊԱՐՈՅՐ

1300 — 640

Հ. Ո՞վ էր Արամ :

Պ. Հարմայի որդին, որ խիստ քաջ ըլլալուն Հայաստանն ազաւեց թշնամեաց ձեռքէն :

Հ. Որո՞նք էին Հայաստանի թշնամիները :

Պ. Նիւբար՝ Մարայ իշխանը. Բարչամ՝ Բարեյացոց իշխանը՝ և Պաշապիս՝ Կապաթեօթիկոյ իշխանը :

Հ. Արամ ինչպէս յաղթեց իր թշնամիներուն :

Պ. Նիւքեարը նախ բռնեց և աշտարակի մը ծայրէն դամել տուաւ . Բարչամն ալ սպաննեց . իսկ Պայտաթիս՝ յաղթուելով փախաւ Միշերկրահան ծովուն կողմերէն մէկը : Արամ անոր երկիրներուն տիրելով փոքր Հայկ անուանեց , և Մշակ անունով իշխան մը կուսակալ դրաւ հոն ու ազապրեց որ Հայերէն խօսին : Մշակայ բնակած տեղը Մաժակ կոչուեցաւ , որ է Գայսերի :

Հ. Արամ ուրիշ ինչէ՞ր քրաւ :

Պ. Իր քաջութեամբն ու խոհեմութեամբը բոլոր ազգաց սիրտը վախ ձգեց և ամենուն պատկառելի եղաւ : Ասորեստանի Թագաւորն Նինոս՝ իմանալով պատմութենէն որ Հայկ զիէլ իւր նախահայրը սպաննեց է , կուգէր վրէժ առնել . բայց փախնալով Արամայ քաջութիւններէն՝ բարեկամութիւնը ստանալու համար՝ մարդարտազարդ պտակ մը խաւրեց և իրեն երկրորդն անուանեց Արամը :

Հ. Արամ որչա՞մ տանն իշխեց :

Պ. Յիսուն և ութ տարի իշխելով ընդարձակեց Հայաստանը , և իր համբուն այնքան տարածուեցաւ որ օտար ազգերն սկսան մեր ազգը Արմէն կամ Երմէնի կոչել :

Հ. Արամին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Իր որդին Արայ , որոյ գեղեցկութեամբ հա-

մար Ասորեստանի Թագուհին՝ Ծամիրամ ուղեց հեար կարգուիլ . բայց Արայ յանձն չառնելուն թշնամեցաւ Ծամիրամ և պատերազմի ելաւ :

Հ. Պատերազմի վերջն ինչպէս եղաւ :

Պ. Արայ քաջութեամբ պատերազմելով պատերազմին տարցած միջոցին մեռաւ , և հաւնելով Ծամիրամ մեր երկրին գիրքին և օղին մարբութեանը՝ քաղաք մը շինել տուաւ . ամառը բնակելու համար և անունը Ծամիրամակերտ դրաւ , և որ վերջերը Վան ըսուեցաւ . այս քաղաքը մինչև հիմայ կայ և իր պարիսպները կանգուն կեցած են :

Հ. Արայի ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Արայի մահուանէն ետքը , Ծամիրամայ ձեռօք , Հայաստանի իշխան դրուեցաւ Արայի Կարդոս որդին , որ Ծամիրամայ հետ Նինուասայ գէժ պատերազմած ասեննին՝ երկուքն ալ մեռան :

Հ. Կարդոսին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Անուշաւան որդին . առի թէպէտ գերի եր Նինուասայ քով , բայց իր քաղցրարարոյնութեամբն ազատելով եկաւ տիրեց իր հայրենեայը , և երկար ատեն Ազգը կառավարեցին և շատ բարեկարգութիւն ընելէն յետոյ , մեռաւ առանց դաւակ ունենալու : Իրեն յաջորդեց Պարեա անունով Հայկազուն իշխանը :

Հ. Ո՞վ էր Պարեա :

Պ. Հայկայ միւս որդւոց ցեղերէն ի՞նչ ան-
լանի ու կորովի անձ մը, որ Անուշաւանին տեղը
Նահապետ դրուեցաւ, և շատ քաջութիւններ
ընելով և իշխանութիւնն Արքակին յանձնելով
մեռաւ:

Հ. Ո՛վ յաջորդեց Արքակին:

Պ. Զաւան, Զաւանին՝ Փառնակ, և Փառնակին՝
Սուր:

Հ. Սուրայ ատեն ի՞նչ երեւելի դէպք պատա-
հեցաւ:

Պ. Սուր՝ թշամեաց դէմ երեւելի յաղթու-
թիւններ ընելուն համար այս անունն ստացաւ:
Սուր օրով ֆանանացիք Յեսուէն յաղթուելով,
ոմանք Հայաստան եկան, որոնցմէ Գնթունեաց
նախարարութիւնը ձեւացաւ:

Հ. Սուրայ ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Հաւանակ, Հաւանակին՝ Վաչագակ, և Վաչ-
տակին՝ Հայկակ Ա. որ Ասորւոց Սմինէթէս թա-
գաւորին յաղթեց, բայց անոր յաջորդէն յաղ-
թուելով մեռաւ: Իրեն յաջորդեց Ամլակ Ա.:

Հ. Ամլակին որո՞նք յաջորդեցին:

Պ. Ամլակին յաջորդեցին հետզհետէ Առնակ,
Շաւարշ Ա. Նորայր, Վաստա՛, Կար, Գոռնակ,
Հրանա, Ընձակ, Գղակ և Հօրոյ, որոց վրայ դի-
տելիք մը չունինք:

Հ. Հօրոյի ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Զարմայր քաջ և հզօր իշխանը, որ Տրօյա-
ցւոց օդնութեան գնաց, և պատերազմի մէջ շատ
քաջութիւններ ընելէն յետոյ՝ զարնուեցաւ մե-
ռաւ: Իրեն յաջորդեց Պերճ Ա.:

Հ. Ի՞նչ դորժ կը պատմուի Պերճի վրայ:

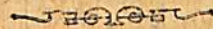
Պ. Խիստ քաջ և հզօր անձ մ'էր, բոլոր Հա-
յաստանի տիրեց, շատ զօրք դումարելով նոր դի-
նուորական կարգեր դրաւ, և շատ ազգեր նուա-
ձեղէն ետքը մեռաւ. իրեն յաջորդ թողլով Ար-
բուն իշխանը:

Հ. Արբունի վրայ դիտելիք մը կա՞յ:

Պ. Պատմութիւնը Արբունի վրայ բան մը չա-
ւանդեր: Սուր կը յաջորդեն Պերճ Բ. Բաղուկ,
Հոյ, Յուսակ, Ամլակ Բ, Կայպակ, Փառնաւաղ
Ա. Փառնակ Բ. Սկայորդի:

Հ. Սկայորդիին օրովն ի՞նչ պատահած է:

Պ. Ասորեստանի Սինեքերիմ թագաւորին որ-
դիւքը՝ Ագրամելէք և Սանասար իրենց հայրն
սպաննելով Հայաստան փախան. ասոնցմէ ձեւա-
ցան Արծրունեաց և Գնունեաց նախարարութիւն-
ները:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՊԱՐՈՅՐԷՆ

ՄԻՆՁԵՒ ՀԱՅԿԱՊՁԱՆՆՑ ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ

ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

640—330

Հ. Սկայորդիին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Պարոյր իր որդին, որ Մարայ վարդակէս իշխանին հետ միացած՝ Ասորոց Մարդանաբազ թագաւորին յաղթեցին. վարդակէս Ասորեստանի իշխեց, և Պարոյրն ալ թագաւոր պատկեց Հայաստանի :

Հ. Պարոյրին որո՞նք յաջորդեցին :

Պ. Պարոյրին յաջորդեցին հեռզհեռէ՝ Հրաչեայ, Փառնաւաղ Բ. Պաճոյճ, Կոռնակ, Փառու :

Հ. Փառուին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Հայկակ Բ. որ Կարուզոգոմոստար թագաւորին հետ միացած՝ Երուսաղէմն առին, և վերադարձին Հայկակ Շամբատ անունով Հրեայ իշխան մը Հայաստան բերաւ, յորմէ սերեցաւ Բազրատունեայ նախարարութիւնը :

Հ. Հայկակին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Իւր որդին Երուանդ Ա., որ չորս տարի թագաւորելէն ետք մեռաւ՝ իրեն յաջորդ ձգելով

Տիգրան Ա.ը, որ Հայկազանց ամենէն երեւելի և ամենէն զորաւոր թագաւորն եղաւ :

Հ. Տիգրան ի՞նչ քաջադարձութիւններ ըրաւ :

Պ. Տիգրան Հայաստանի առաջին սահմանները նորոգեց, և իր թշնամիները ջնջեց երկրիս երեսէն, որոնց գլխաւորն և ամենէն զորաւորն էր Աժդահակ :

Հ. Ո՞վ էր Աժդահակ :

Պ. Մարայ թագաւորն և Տիգրանայ բարեկամը. ասի լսելով որ Տիգրան, Կիւրոս՝ Պարսից թագաւորին հետ բարեկամութիւն կրնէ, հետը թշնամոյաւ. և որովհետեւ դէժ առ դէժ պատերազմելու կերկնէր, ուստի մտածեց խարդախութեամբ Տիգրանը բռնել և սպաննել :

Հ. Աժդահակ կրցա՞ւ իւր խորհուրդն յառաջ տանիլ :

Պ. Տիգրանայ Տիգրանուհի քոյրն իրեն կին առաւ, և անոր յայտնեց իւր նպատակը. Տիգրանուհի Աժդահակայ խորհրդին հաւանիլ կերճելով դադար ամէն բան իր եզրին խնայուց :

Հ. Տիգրան ի՞նչ խոհեմութիւն բանեցուց այս դարձին մէջ :

Պ. Տիգրան այս լուրն առնելուն պէս թեպէտեւ անմիջապէս պատերազմի պատրաստուեցաւ, բայց իւր Տիգրանուհի քոյրն սղատելու համար պատերազմն աշայտուց, որով Տիգրանուհի յարմար

ատեն դանելով փախաւ, և կիւրոս ալ Տիգրաս նին օգնութեան հասաւ:

Հ. Պատերազմն ի՞նչպէս եղաւ:

Պ. Երբ կիւրոս իւր զօրքովը հասաւ՝ Տիգրան Աժդահակայ դէմն ելաւ, և պատերազմին տարցած միջոցին՝ Տիգրան Աժդահակին հանդիպելով՝ զարկաւ սպաննեց, և պատերազմը լմեցաւ:

Հ. Տիգրան Աժդահակայ ընտանիքը ի՞նչ ըրաւ:

Պ. Ամենքն ալ գերի ընելով առաւ հետը Հայաստան բերաւ. որոնցմէ սերեցան Վիշապազունք կամ Մուրացան ըսուած ցեղը, և Տիգրանուհի քոյրն ալ, Տիգրանակերտի մէջ ընակեցուց, յորմէ սերեցան Ոստանիկ ըսուած աղաւթ ցեղը:

Հ. Տիգրան ո՞րչափ ատեն թագաւորեց:

Պ. Քառասուն եւ հինգ տարի, քաջութեամբ խոհեմութեամբ, արդարութեամբ եւ խաղաղութեամբ թագաւորելէն յետոյ՝ մեռաւ. թողով թագաւորութիւնը իւր Վահագն որդւոյն:

Հ. Վահագնի վրայ ի՞նչ գիտելիք կայ:

Պ. Խիստ քաջ ըլլալուն համար՝ շատ առասպելներ զրուցեցին վրան, և և վրացիք ալ զինքը երկար ատեն սլաշտեցին: Վահագնի ցեղը Վահուսնիք ըսուեցան:

Հ. Վահագնի ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Հեոպհետէ յաջորդեցին Առաւան, Ներսէհ, Ռաբէհ, Արդաւ, Բայրաւ եւ Վան, որ Եսակիրաւա-

կերտ քաղաքը նորոգելով՝ Վան կոչեց իր անուամբը: Հ. Վանայ յաջորդն ո՞վ եղաւ:

Պ. Վահէ. ասի Դարեհ՝ Պարսից թագաւորին օգնութեան գնաց, որ Աղէքսանդր Մակեդոնացի թագաւորին դէմ՝ կը պատերազմէր. Վահէ իւր Հայկազուն կարիճ բանակովը շատ քաջութիւններ ընելէն յետոյ՝ պատերազմին մէջ զարնուեցաւ մեռաւ, և Քրիստոսէ 330 տարի առաջ՝ որով վերջացաւ Հայկազանց հարստութիւնը 2020 տարի գլխնանալէն ետքը:

Վ.Ե.Ձ. ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍԻՆ

ՄԱՍԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԿՈՒՍԱԿԱԼԲ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՎԱՀԷԻՆ ՄԱՀՈՒԱՆԷՆ

ՄԻՆՁԵՒ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՍԿԻՋՈՐ

330 — 450

Հ. Վահէին մահուանէն վերջը՝ Հայաստանի վիճակն ի՞նչ եղաւ:

Պ. Վահէի մեռնելէն յետոյ Հայաստան Մակեդոնացուց իջեանութեան տակն ինկաւ, և երբ

բեմն Մակեդոնացի ու երբեմն Հայ իշխաններով
կը կառավարուէր :

Հ. Ո՛վ եղաւ առաջին Մակեդոնացի իշխանը :

Պ. Միհրան՝ որ հինգ տարի կառավարելով ետ
կանչուեցաւ . ասոր յաջորդեց Նեոպաղամէոս չար
և Հայաստեաց իշխանը , որ Հայոց հետ աղէկ չը
վարուելուն համար , Ագուարդ՝ Հայկազուն քաջ
իշխանը վունտեց զայն և ինքն սկսաւ կառավա-
րել . ասի 33 տարի խաղաղութեամբ իշխելէն
յետոյ մեռաւ :

Հ. Ո՛վ յաջորդեց Ագուարդին :

Պ. Հեազհետէ իշխեցին Հրանտ , Արտաւազ ,
Զահրատ և Արտաշիաս՝ որն որ իր անուամբը
Արտաշատ քաղաքը շինեց . ասոնցմէ վերջը քանի
մը թագաւորներ ալ նստան Քրիստոսէ 150 տարի
առաջ որոնց պատմութիւնը չիտթ է , և վերջա-
ցաւ Կուսակալաց իշխանութիւնը 180 տարի դի-
մանալէն ետքը :

ՎԵՐՋ ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍՆ

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐԴ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ

ԳԼՈՒԽ Ա .

ՎԱՂԱՐՇԱԿԵՆ ՄԻՆՁԵՒ ԱԲԳԱՐ

150 — 3

Հ. Ո՛վ էին Արշակունիք :

Պ. Պարթեւաց ազգէն Արշակ անունով կարծ
մ՝ իր ազգին վրոյ թաղաւոր եղաւ . նորա թուը
խիստ քաջ և զորաւոր ըլլալուն թագաւորութիւնն
ընդարձակեց , Հայաստանն ալ նուաճեց իւր եղ-
բայրը՝ Վաղարշակը՝ թագաւոր դրաւ և աթոռը
Մծբին հաստատեց :

Հ. Վաղարշակայ առաջին գործն ի՞նչ եղաւ :

Պ. Վաղարշակ արգարասէր , խոհեմ և իմաս-
տուն անձ մ՝ ըլլալուն և Հայերը շատ սիրելուն ,
նախ ուզեց իմանալ թէ Հայոց ազգն ու Հայաս-
տան գտնուող նախարարներն ո՛ւսկից յառաջ
եկած են , և ասոնց պատմութիւնն ի՞նչ է :

Հ. Վաղարշակ Հայոց պատմութիւնը գտա՞ւ :

Պ. Մար-Արատ Կատինա անունով Ասորի մը
Նինուէ առաքեց , որ հոն գրատան մէջէն Հայոց
պատմութիւնը գտնելով բերաւ Հայաստան :

Հ. Վաղարշակ ուրիշ ի՞նչ ըրաւ :

Պ. Վաղարշակ, Հայոց գլխաւոր թշնամին՝ Մոր-
բիւղիկէսը բռնելով սպաննեց. և արքունեաց մէջ
նորանոր օրէնքներ և բարեկարգութիւններ հաս-
տատելէն յետոյ՝ 22 տարի թագաւորելով մեռաւ :

Հ. Վաղարշակին ո՛վ յաջորդեց :

Պ. Արշակ Ա. իւր որդին, որ իւր հօրը նման
քաջութեամբ երեւելի եղաւ. Պճաւացիները նուա-
ճեց, և ՚ի նշան յաղթութեան կոթող մը տնկեց
Ճովուն եզերքը ու նիզակով զարկաւ ծակեց քա-
րը. Բագրատունիներուն ալ բաւական նեղութիւն-
ներ տուաւ որ հրէական կրօնքը թողուն, և 13
տարի թագաւորելով մեռաւ :

Հ. Արշակ Ա. ին ո՛վ յաջորդեց :

Պ. Արտաշէս Ա., որ Յունաստանի և փոքր Ա-
սիոյ տիրեց. և Պարսից թագաւորն՝ որ ինչուան
այն ատեն պատուով առաջին էր, իրեն երկ-
րորդն ըրաւ. և իր անուամբն ստակ կոխեց.
Իւր Արտաշամս աղջիկը Միհրդատին տուաւ որ
վրայ բղէխն էր :

Հ. Արտաշիսի զօրացը վրայ ի՞նչ կը պատմուի :

Պ. Երբոր ամենքը միաբան նետ ձգէին արեւը
կը խաբանէր, և եթէ մէկ մէկ քար նետէին՝
բլուր մը կը ձեւանար : Արտաշէս երբ կը պատ-
րաստուէր Երոպա անցնել անհամար զօրքով.
ինքն ալ սպաննուեցաւ իւր զօրքերէն՝ 25 տարի
թագաւորելէ ետքը :

Հ. Ո՛վ յաջորդեց Արտաշիսի :

Պ. Որդին Տիգրան Բ. որ արդէն հօրը կեն-
դանութեան ատեն 2 տարի թագաւորած էր.
սո՛ նախ Յոյները նուաճեց որ ապստամբած էին,
և իւր Միհրդատ քեռայրը իրեն փոխանորդ դրաւ.
յետոյ Ատրուոց երկրին տիրելով Պաղեստինի վրայ
դնաց, բայց Հրէից՝ Աղէքսանդր դժխոյն շատ ըն-
ժաներ տալով Տիգրանին սիրտն առաւ և խա-
ղաղութեամբ ետ դարձուց :

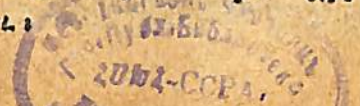
3096
3097

Հ. Տիգրանայ վրայ ուրիշ ի՞նչ գիտելիք կայ :

Պ. Շատ մեհեաններ շինել տուաւ և Յունաս-
տանէն բերած կուռքերն անոնց մէջ դնելով
քուրմեր հաստատեց, և իւր անզուգական քա-
ջութեամբը նոյն իսկ Հռովմայեցւոց մէջ մեծ
համբաւ ստացաւ :

Հ. Ի՞նչ պատճառաւ թշնամացան Հայք Հռով-
մայեցւոց հետ :

Պ. Միհրդատ՝ Տիգրանայ քեռայրը՝ կապաթով-
կիոյ իշխելով իր Արիարաթ որդին անոնց վրայ
թագաւոր դրաւ. Հռովմայեցիք ալ կապաթով-
կիացւոց օգնութեան զրկեցին Սիլլա քաջ զօրա-
պետը՝ որ եկաւ Արիարաթը վճնտեց և Արիա-
բուրդան կապաթովկացին թագաւոր դրաւ. Միհր-
դատ Տիգրանէն օգնութիւն առնելով Հռովմա-
յեցիները վճնտեց և նորէն Արիարաթը թագա-
ւոր դրաւ :

Հ. Հռովմայեցիք այս լսելով ի նշ ըրին :

Պ. Այլ և այլ զօրապետներ խառնեցին , որոնց շատ անգամ յաղթեց Միհրդատ , և Ակիւլասս զօրապետին բերնէն վար հալած ոսկի լեցնելով սպաննեց . բայց երբ տեսաւ իւր Փառնակէս որդւոյն անոնց կողմն անցնելը՝ յուսահատելով ինքզինքն սպաննեց :

Հ. Տիգրան Միհրդատայ մահը լսելով ի նշ ըրաւ :

Պ. Տեսնելով Հռովմայեցւոց յարձակումներն առաջնութիւնը Պարսից Արշէղ թագաւորին սուաւ որ իրեն օգնէ . և որովհետեւ ինքը բաւական ծերացած էր՝ Հայ և Պարսիկ բանակին ընդհանուր սպարապետ կարգեց Բարզափրան քաջ Հայ նախարարը :

Հ. Բարզափրան ի նշ քաջութիւններ ըրաւ ,

Պ. Բոլոր Ասորւոց երկրին տիրեց , վարպետութեամբ Երուսաղէմն ալ առաւ Հռովմայեցւոց ձեռքէն . Տիգրան այս փառաւոր յաղթութիւնները տեսնելով ուրախութեամբ մեռաւ 83 տարի ապրելէն և 56 տարի թագաւորելէն յետոյ :

Հ. Ո՛վ յաջորդեց Տիգրանին :

Պ. Իր Արտաւազդ որդին , որ ինքզինքը բոլորովին կերուխումի սուաւ , որով Անտոնինոս Հռովմայեցւոց զօրավարը բոլոր Ասորւոց երկրին տիրեց և Արտաւազդն ալ խարեութեամբ բռնելով Նշիպտոս տարաւ խօսամանը հակառակ , Պար-

սից թագաւորին օգնելուն համար որ հաղիւ Յտարի թագաւորած էր :

Հ. Արտաւազդին ո՛վ յաջորդեց :

Պ. Հայաստան Վ տարւոյ չափ Հռովմայեցւոց իշխանութեան տակ մնալէն ետքը , Տիգրանին եղբոր որդին՝ Արշամ թագաւորեց Հայոց . և աւելի խաղաղասէր ըլլալուն Հռովմայեցւոց հարկատու եղաւ , և 29 տարի թագաւորելէն յետոյ մեռաւ :

ԳԼՈՒԹ Բ.

ԱՐԳԱՐԵՆ ՄԻՆՁԵՒԻ ՏՐԴԱՏ Ա.

Հ. Արշամայ յաջորդն ո՛վ եղաւ :

Պ. Արգար իր որդին . ասի խաղաղասէր անձ մ' ըլլալուն իր թագաւորութեանը երրորդ տարին՝ Հայաստան բոլորովին Հռովմայեցւոց հարկատու եղաւ , և Օգոստոս կայսեր պատկերը Հայոց մեհեաններուն մէջ կախուիլ սկսաւ թէպէտ Հերովդէս՝ Հրէից թագաւորն ալ ամբարտաւանութեամբ ուղեց որ իր պատկերն ալ Հայոց մեհեաններուն մէջ կախուի , բայց Արգար յանձն չառնելով պատերազմի եղաւ և յաղթեց Հերովդէսին :

Հ. Աբգար ինչո՞ւ ապստամբիլ ուզեց Հռովմայեցւոցմէ :

Պ. Վասնդի ինդակցութեան համար գացած Հայ դեսպանները անարդուեր էին . ուստի աթոռը Եդեսիա փոխադրեց և սկսաւ ամրացնել զայն . բայց նոյն օրերը Արտաշիւր Պարսկց թագաւորը մեռնելով անոր որդւոցը մէջ ծագած խռովութիւնը խաղաղեցնելու համար Պարսկաստան դնաց , և վերադարձաւ սաստիկ բորոտութենէ մը բռնուած :

Հ. Աբգար ի՞նչպէս բժշկուեցաւ :

Պ. Բժիշկներուն ճարտարութիւնը ոչինչ օգտեց , և որովհետև Պարսկաստան երթալուն պատճառն իմացնելու համար Պաղեստին դեսպան զրկեր էր , նորա հոն Գրիստոսի հրաշագործութիւնները տեսնելով եկան պատմեցին Աբգարու . ասի ալ նամակ գրեց Գրիստոսի , աղաչելով որ դայ Հայաստան և զինքը բժշկէ , և եթէ ինքն անձամբ չը կրնայ գալ , դոնէ իւր պատկերը զրկէ :

Հ. Աբգար ի՞նչպէս նամակ գրեց Գրիստոսի :

Պ. «Աբգար Արշամին որդին , աշխարհի իշխան , փրկիչ ու բարերար Յիսուսիդ՝ որ Երուսաղէմի մէջ երևցար .

Ողջոյն .

« Ի՞նչ անունդ և քու առանց դեղի ըրած

բժշկութիւններդ լսեցի . վասնզի , ինչպէս որ կ'ըսեն , դուն կոյրերուն աչքը կը բանաս , կաղերը կը քալեցնես , բորոտները կը սրբես , սատանաները կը հանես և երկայն ատեն հիւանդութիւն ունեցողները կ'առողջացնես , նաև մեռեալներն ալ կը յարուցանես : Երբոր այս ամեն բան լսեցի , միտքս դրի որ դուն՝ կամ Ասաուած ես երկինքէն իջած այս բաները կընես , և կամ Ասաուծոյ որդի ես . ուստի քեզի դրեցի և աղաչեցի որ դաս և իմ հիւանդութիւնս բժշկես : Լսեցի որ Հրեայները քու վրադ տրտունջ կ'ընեն ու կուզեն զքեզ չարչարել և մեռցնել . եկու իմ քովս , ես պզտիկ ու դեղեցիկ քաղաք մ' ունիմ , որնոր երկուքնուս ալ բուսական է » :

Հ. Գրիստոս կատարե՞ց Աբգարու ինդիրքը :

Պ. Յիսուս Գրիստոս իւր պատկերն և նամակ մ' Անանէ սուրհանդակին տալով կը դովէ Աբգարին հաւատքը և կը խօստանայ իւր աշակերտներէն մին առաքել , իւր համբարձմանէն յետոյ ինչպէս որ Թադէոս առաքեալն եկաւ , բժշկեց զԱբգար , քարոզեց Գրիստոսնէութիւնը և հաստատեց սուրբ եկեղեցին : Աբգար 38 տարի թագաւորեցէն ետքը սրբութեամբ մեռաւ Գրիստոսի 33 թուականին :

Հ. Գրիստոսի նամակը ի՞նչպէս էր :

Պ. «Երանի անոր՝ որ դեռ չէ տեսած և ինձի

կը հաւատայ, վասն զի ինձի համար դրուած է թէ ով որ զիս կը տեսնէ, ինձի չպիտի հաւատայ և որոնք որ չեն տեսած՝ անոնք պիտի հաւատան ու փրկուին. իսկ այն բանին համար որ գրած ես թէ քեզի դամ, պէտք է որ ես ինչ գործքի համար որ հոս առաքեալ եմ, զայն կատարեմ. և երբ որ կատարեմ, զիս զրկողին քով պիտի համբառնամ, համբառնալէս յետոյ քեզի աշակերտներէս մէկը կը զրկեմ, որ քու ցաւերդ քժչկէ, ու քեզի և քու հպատակներուդ կեանք պարզեւէ:

Հ. Արագբու ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Արագբու մեռնելէն ետքը Հայոց թագաւորութիւնն երկուքի բաժնուեցաւ. Անանէ իր որդին՝ Եղեսիոյ մէջ թագաւորեց, և կուսպաշտութիւնը նորէն սկսաւ. Սանատրուկ քեռորդին ալ Հայաստանի մէջ թագաւորեց, բայց Անանէ և տարի թագաւորելէն յետոյ՝ նորոգել առւած պալատին մէջ վրան սին մ' էյնալով մեռաւ, ուստի Եղեսայիք Սանատրուկին իրենց թագաւոր ընդունեցին երդմնցնելով որ Բրիտանէութիւնն ազատ պաշտուի:

Հ. Սանատրուկ երդմանը վրայ հաստատ կեցա՞ւ:

Պ. Այ. հապա՛ շատ քրիստոնեաներ նահատակեց, որոնց մէջն էին Ազգէ անուանով սուրբ Հայրապետն իւր Սանդուխտ աղջիկը, և Ազուհի կամ

Թագուհի քյորը: Մծբին քաղաքն ալ նորոգել տալով մէջտեղն իւր սրճանք կանդնեց ձեռքը դրամ մը առւած, իմացնել ուղելով որ բոլոր ունեցածը ծախեր է այն քաղաքը շինելու համար: Սանատրուկ ձե տարի թագաւորելէն ետքը մեռաւ որսի ասուն դիպուածով նեոտէ մը զարնուելով:

Հ. Սանատրուկին ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Երուանդ, թէպէտև Սրշակունի էր՝ բայց ոչ թագաւորական ցեղէ. իւր քաջութեամբն ու քաղցրաբարոյութեամբը բոլոր նախարարաց սիրան իրեն դրուելով թագաւոր եղաւ, և թագաւորութիւնն ապահովցնելու համար Սանատրուկ թոշր ցեղը թրէ անցուց, միայն Արտաշէս անուանի պզտի աղայ մը փախաւ Պարսկաստան Սմբատ Բագրատունիին ձեռքը:

Հ. Երուանդ իւր գահը կրցա՞ւ ապահովցնել:

Պ. Արտաշիսի Պարսկաստան փախչիլը զինքն անհանգիստ կրնէր. ուստի փոքր Հայքը Հռովմայեցւոց տուաւ, ու ինքն Երուանդաշատ քաղաքը շինելով աթաղ հան փախաղբեց. ասանցմէ զատ երբ իմացաւ որ Սմբատ Պարսից Պարէհ թագաւորին օգնութեամբն Արտաշէսը Հայաստան կը բերէ թագաւորեցնելու համար, պատեհաղփի պատրաստութիւններ քրու:

Հ. Երուանդ ո՞ւր պատրաստուեցաւ պատեհաղփի:

Պ. Ախուրեան դեռինք քով վարձուր զօրքերէ բազմաթիւ բանակ մը պատրաստեց, և երկու կողմն ալ սկսան սաստիկ պատերազմիլ, բայց մարտին տարցած միջոցին նախարարներէն շատերն Արտաշիսի կողմն անցան. անոնց մէջ գլխաւորն էր Արգամ քաջ նախարարը: Երուանդատիպուեցաւ փախչիլ Երուանդաշատ. հոն հասան Հայոց զօրքերը Երուանդաշատն առին և Երուանդն ալ սպաննեցին 20 տարի թագաւորելէն ետքը: Արտաշէս փառաւոր շիրիմ մը կանդնել տուաւ Երուանդայ գերեզմանին վրայ՝ մօր կողմանէ Արշակունի ըլլալուն համար:

Հ. Արտաշէս Բ. իր բարերարացը հետ ի՞նչպէս վարուեցաւ:

Պ. Արտաշէս թագաւորելուն պէս իր ազատիչ Սմբատը Հայոց զօրքերուն ընդհանուր ստորապետ դրաւ, Արգամն ալ իրեն երկրորդն ըրաւ, և Գլխակ իշխանին Ներսէս որդին ալ նախարարաց կարգը դասելով Գլխակայ զԱրտաշէս ազատելու համար դէմքին կէսը կորսնցնելով մեռնելուն:

Հ. Արտաշէս որո՞նց հետ պապերազմ ունեցաւ:

Պ. Ալանայ թագաւորին հետ՝ որոյ տղան դերի բռնուեցաւ պատերազմին մէջ. բայց Ալանայ թագաւորին Սաթիսիի անուամբ աղջկանն աղանայնացը զիջանելով Արտաշէս ազատեց անոր եղ-

բայրը, և Սաթիսիկը իրեն կին առաւ: որոյ համար հեանեալ երգը կ'երգէին:

Հեծաւ արի արքայն 'ի սեան դեղեցիկ
 Եւ հանեալ զսկէօղ շիկափոկ պարսնն.
 Եւ անցեալ որպէս արծուի օրաթեւ ընդ գէան,
 Եւ ձգեալ զսկէօղ շիկափոկ պարսնն
 Ընկեց 'ի մէջ օրիորդին Ալանայ.
 Եւ շատ ցաւեցուց զմէջ փափուկ օրիորդին
 Արազ հասուցանելով 'ի բանակն իւր:

Հարսանեաց հանդիսին երգը.

Տեղ ոսկի տեղալր 'ի փեսայութեանն Արտաշիսի
 Տեղալր մարդրիս 'ի հարսնութեանն Սաթիսիկան

Հ. Արտաշէս Հռովմայեցուց հետ ի՞նչպէս վարուեցաւ:

Պ. Արտաշէս Հռովմայեցուց հարկ տալն ալ դադրեցուց և մի քանի անգամ վաճառեց զանոնք Հայաստանէն. բայց վերջը երբ Տրայիանոս կայսեր անթիւ բազմութեամբ դալը բռնց՝ վախնալով շատ ընծաներ առած զիմացն ելաւ և պաշարները վճարելով հաշտութիւն ըրաւ:

Հ. Արտաշէս ի՞նչ բարեկարգութիւններ ըրաւ Հայաստանի մէջ:

Պ. Թէ ուսմամբ, թէ արուեստիւ և թէ մշակութեամբ Հայաստանը ծաղկեցնելու հոգ տարաւ, դեատրուն և լճերուն վրայ նաւադնացութիւններ հաստատեց. այնպէս որ օր ըստ օրէ

տասր երկիրներէ անհամար դաղթ ակամու թիւններ
կուգային Հայաստանի մէջ բնակելու համար. Ար-
տաշէս և Ա տարի իւր ժողովուրդը խաղաղու-
թեամբ կառավարելէն ետքը մեռաւ Մարանդ,
գաւառը, և իւր մահուանը վրայ այնպէս սղա-
ցին Հայերը՝ որ շատերն ինքզինքնին ողջ ողջ
սպաննեցին Արտաշիսի գերեզմանին վրայ:

Հ. Արտաշէս Բ. ին ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Իւր որդին Արտաւազդ Բ. որ դքսասէր և
անկարգ կեանք մ' ունենալուն օր մ' որսի ելած
ատեն խորունկ փոսի մը մէջ ինկնալով կորսուե-
ցաւ 2 տարի թագաւորելէն ետքը:

Հ. Արտաւազդայ վրայ ի՞նչ առասպելներ կը
պատմուի:

Պ. Արտաւազդայ վրայ առասպելով կը պատ-
մեն թէ, այրի մը մէջ շղթայով կապուած է և
երկու որսի շներ միշտ կը կրծեն այն շղթան,
որպէս զի բրդի և Արտաւազդ երես աշխարհս
կործանէ. բայց գարբիմներուն երկաթ ծեծելու
ձայնէն նորէն կը զօրանան շղթաները: Ասկէց
դուս հետեւեալ երգը կ'երգէին:

Նթէ դու յորս հեծցես
Յաղասն 'ի վեր 'ի Մասիս
Չբեղ կայցեն քաջը
Տարցեն յազատն 'ի վեր 'ի Մասիս
Անդ կայցես և զլոյս մի՛ տեսցես:

Հ. Արտաւազդայ ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Իւր եղբայրը Տիրան Ա. որ եղբորը նման ան-
կարգ կեանք մը վարեց և 21 տարի թագաւորե-
լէն ետքը՝ օր մը ճամբան ձիւնի բռնուելով մե-
ռաւ, և իրեն յաջորդեց իւր եղբայրը Տիգրան Գ:

Հ. Տիգրանայ վրայ ի՞նչ դիտելիք կայ:

Պ. Տիգրան քաջ և արիասիրտ ըլլալով միաբա-
նեցաւ Պարսից Պերոզ թագաւորին հետ յաղթեց
Հռովմայեցոց Սեւերիանոս զօրապետին և իր բա-
նակին դլուխն անցած փոքր Ասիոյ կողմերն ար-
շաւեց, բայց հոն իշխող թագուհիէ մը խարուե-
լով գերի բռնուեցաւ: Նոյն միջոցին Դուկիոս,
Վերոս, Սերեղիոս կայսեր գահակիցը՝ Հայոց վրայ
գալով երբ իմացաւ Տիգրանայ գերութիւնը՝ ազա-
տեց զանի և Հայաստան դրկեց. Տիգրան և 2 տարի
թագաւորելէն ետքը մեռաւ: Հռովմայեցոց Ա-
ղէքսանդր քրմապետը հետեւեալ պատգամը
տուած էր Սեւերիանոսի:

Չարթեւս և զՀայս վաղ հարցես նիզակաւ
Դարձցես 'ի Հռով և 'ի Տիրերեայ ջուրն պաղպաջուս
Պասկ ընկալցի բոցաճաճանչ քո ճակատ:

Բայց երբոր Հռովմայեցիք չարաչար յաղթուե-
ցան, ջնջեց զայն և հետեւեալ պատգամը տուաւ:

Մի՛ հարէր զօրս 'ի Հայաստան քանզի չէ բարուք
Մի՛ քեզ տրս կանացահանդերձ 'ի տխուր նեռէ
Մահ արձակեալ, արատցէ վախճան կեն սցդ:

Հ. Տիգրան Գ. ին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Իւր որդին Վաղարշ, ապի Վաղարշապատ քաղաքը շինեց : Ասոր ասեմները հիւսիսային ազգերը Հայաստան արշաւեցին, Վաղարշ անոնց դէմ քաջութեամբ պատերազմելով մեռաւ 20 տարի թագաւորելէն ետքը, իրեն յաջորդեց որդին Խոսրով Ա. որ Խոսրով մեծ կոչուեցաւ :

Հ. Մեծն Խոսրովու վրայ ի՞նչ կը պատմուի :

Պ. Խոսրով իր հօրը անդն անցնելուն պէս Հիւսիսային ազգաց վրայ պատերազմի ելաւ, յաղթեց անոնց, զարկաւ փախուց Հռովմայեցիներն ալ, որոնք Հայաստանը բոլորովին նուաճելու համար Հայոց վրայ եկեր էին, Պարսից հետ ալ պատերազմ ունեցաւ, որովհետեւ Սրտաշիր անունով իշխան մը Պարսից Սրշակունի Սրտաւան թագաւորը մեռցնելով ինքը թագաւորեց էր, ասոր համար Խոսրով անոր դէմն ելաւ և միշտ յաղթելով մինչև Հնդկաստան փախուց :

Հ. Արտաշիր ի՞նչ հնարք մտածեց Խոսրովը յաղթելու :

Պ. Մեծամեծ պարզեներ խօստայաւ Խոսրովը մեռցնողին, այս բանը յանձն առաւ Անակ Պահլաունի նախարարը, և ձեւայնելով որ Սրտաշիր բռնութիւններէն փախեր է, եկաւ Հայաստան. ճամբան դալու ասեն որդի մը ունեցաւ, որ է մեր սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ :

Հ. Անակ իր չարութեան խորհուրդը կատարե՞ց :

Պ. Անակ քիչ ժամանակէն յաջողեցաւ. որ մը որսի ելած ժամանակնին զարկաւ սպաննեց զԽոսրով, որ հՅ տարի թագաւորած էր և ինքն ալ փախչելու ատեն գետն ինկաւ ու խեղդուեցաւ :

Հ. Խոսրովու մեռնելէն ետքը Հայոց վիճակն ի՞նչ եղաւ :

Պ. Սրտաշիր եկաւ Հայաստան, բոլոր Հայերը նուաճեց. Խոսրովու ցեղը ջնջել տուաւ՝ որոնցմէ Տրդատ անունով մանչ մ' ու անոր Խոսրովիդուխա քոյրն ազատեցան Սրտաւաղդ Մանգակունիին և Օտա Ամատունիին ձեռօք որոնք առաջինը Հռովմ և երկրորդը Կեսարիա փախուցին :

Հ. Տրդատ Հռովմայեցւոց հետ ի՞նչպէս վարեցաւ :

Պ. Շատ քաջութիւններ ընելով մեծ համաւաստացաւ Հռովմայ մէջ. անգամ մը մէկ ձեռքով երկու վայրենի ցուլերու եղջիւրներէն բռնեց և երկուքն ալ սպաննեց. որ մ' ալ ձիւնթացի մէջ հակառակորդին ճարտարութեամբք կառքէն վար ինկաւ. ասոր վրայ Տրդատ սաստիկ բարկանալով կարդին ետեէն այնպէս ուժով բռնեց որ ձկերը չկրցան յառաջ երթալ. ուրիշ որ մ' ալ Գոթացւոց Հուչէ թագաւորին հետ մենամարտելով բռնեց զայն և Հռովմայեցիները մեծ նախատինքէ մը ազատեց :

Հ. Հռովմայեցիք ի՞նչպէս վարձատրեցին ըզ Տրդատ :

Պ. Դիսկզեախանոս կայսրն ուրախանալով ուղեց զՏրդատ վարձատրել . և երբ իմացաւ որ Հայոց թագաւորին որդին է, թագաւորական զգեստներ հագցուց, գլուխը թագ գրաւ և շատ զօրքով զրկեց Հայաստան . այս միջոցին Հայաստանի վրայ իշխողն Արտաշէրի որդին Շապուհն էր . երբ Տրդատ Կեսարիա հասաւ, բոլոր նախարարները դիմացը ելան և զինքը թագաւոր դրին ընդհանուր Հայաստանի :

Գ. ԼՈՒԻՍ Գ.

Ս. Բ. Գ. Ա. Ր. Է. Ն

ՄԻՆՉԵՒ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ

ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

286—433

Հ. Ի՞նչպէս վաճառեց Տրդատ Շապուհը Հայաստանէն :

Պ. Տրդատ Հայ և Հռովմայեցի զօրքերուն զըլուխն անցած Շապուհի դէմն ելաւ յաղթեց, և պատերազմեցան մինչեւ որ բոլորովին վաճառեց

Հայաստանէն զՊարսիկս, որոնք 26 տարի բռնաբար իշխած էին . և մծտակայ ազգերուն սիրտը վախ ձգեց. Եկեղեցից դաւառէն անցնելու ատեն Երեզաւանին մէջ Անահայ շնորհակալութեան զոհ մատոյց, և խստիւ հրաման հանեց որ ամեն անգ կռոց յարգանք մատուցանեն :

Հ. Եկեղեցից դաւարին մէջ ի՞նչ պատահեցաւ :

Պ. Տրդատ իմանալով որ Նոյն դաւառին մէջ Քրիստոնեաներ կան և իր հրամանին հակառակ Քրիստոնէութիւնը կը պաշտեն, խստիւ հրաման հանեց որ ամեն միջոց ՚ի գործ դրուի Քրիստոնէութիւնը ջնջելու . ուստի շատերը նահատակեցան, ասոնց մէջն էր նաև սուրբն Գրիգոր՝ որ Անակայ որդին ըլլալն իմանալով շատ մը շարչարեղէն ետքը՝ Արտաշատ քաղքին խոր վիրասլին մէջ նետել սուաւ :

Հ. Տրդատայ ի՞նչ դէպք պատահեցաւ :

Պ. Նոյն օրերը Հռովմի մէջ ալ Քրիստոնէութեան դէմ սաստիկ հալածանք ելնելուն՝ Հռիփս սիմեանց կուսանք փախեր Հայաստան եկեր էին . Տրդատ Հռիփսիմէին զեղեցկութեանը հաւնելով ուղեց իրեն կին առնուլ . սուրբ Կոյսը մերժեց, ուստի Տրդատ ալ բարկանալով թրէ անցնել սուաւ զամենքն ալ, բայց ինքն ալ Աստուծմէ պատժուելով՝ օր մ՝ որսի ատեն խողի կերպարանք մտաւ կը մէկ քանի իշխաններով :

Հ. Ո՞վ բժշկեց զՏրդատ :

Պ. Սուրբն Գրիգոր՝ որ Ահ տարի վերապին մէջ աստուածային զօրութեամբ ողջ մնացած էր, Տրդատայ Խոսրովիդուխտ քրոջը նրազին մէջ Աստուծոյ հրեշտակն իմացուց, թէ մինչեւ որ Անահայ որդին՝ Գրիգորը վերապէն չենէ՝ անկարելի է Տրդատայ բժշկութիւնը : այն ալ Օտտ նախարարը պրկեց որ դնաց Գրիգորը վերապէն դուրս հանեց :

Հ. Սուրբ Գրիգոր ի՞նչ քրաւ :

Պ. Սուրբն Գրիգոր բժշկեց զՏրդատ և միւս հարուածեալները, Հռիփսիմեանց ոսկերաց վկայքաններ շինեց, հաւատացեալները մկրտեց և ինքն ալ կեսարիա գնաց ու հոն Արքեպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Ղեւոնդ Արքեպիսկոպոսէն Գրիստոսի 302 թուականին :

Հ. Քրիստոնէութիւնն ի՞նչպէս տարածուեցաւ ՚ի Հայաստան :

Պ. Տրդատ քրիստոնեայ ըլլալէն վերջը՝ սրբոյն Գրիգորի հետ միացած՝ կռատունները կործանեց, քուրմերն և անոնց պաշտամունքը ջնջեց, եկեղեցիներ շինեց, որոնց մէջ ամենէն նշանաւորն ու փառաւորն եղաւ Ս. Էջմիածին :

Հ. Սուրբ գրիգոր ի՞նչպէս լուսաւորիչ ըսուեցաւ :

Պ. Ասկէ ետքը սուրբն Գրիգոր Հայաստանի

ամեն կողմերը կը պտրտէր, Գրիստոնէութիւնը կը քարոզէր և հաւատացեալները կը մկրտէր, և այսպէս անդուլ քարոզութեամբը լուսաւորեց բոլոր Հայաստանը, որոյ համար Լուսաւորիչ ըսուեցաւ :

Հ. Տրդատ քրիստոնեայ ըլլալէն յետոյ որո՞ւ հետ պատերազմ ունեցաւ :

Պ. Տրդատ ներքին բարեկարգութեան զբաղած միջոցին Հիւսիսային ազգերը Շապուհի հետ միացած սկսան Հայաստան տրչաւել, որոնց դէմն ելնելով ամենքն ալ հալածեց : Այս միջոցին Մամդուն Չինացի իշխանը Հայաստան եկաւ, յորմէ սերեցաւ Մամիկոնեան նախարարութիւնը :

Հ. Այս միջոցիս ուրիշ ի՞նչ երեւելի դիպումս պատահեցաւ :

Պ. Այս միջոցիս Նիկիոյ սուրբ Ժողովքն եղաւ՝ ուր ներկայ էր Հայոց կողմէն սուրբն Արիստակէս՝ սուրբ Լուսաւորչի պղտի որդին, որնոր Հանդա նակը Հայաստան բերաւ : Ս. Լուսաւորիչ հոգևորական կառավարութիւնը յանձնելով որդւոյն ինքը Մանեայ այրը քաշուեցաւ, ուր ճգնութեամբ և աղօթքով անցուց մինչև իւր վախճանը :

Հ. Որչափ ատեն թաղաւորեց Տրդատ :

Պ. Տեսնելով նախարարաց անկարգութիւնները՝ թողուց թաղաւորութիւնն ու Լուսաւորչայ ճգնու

րանը քաշուեցաւ. նախարարները շատ աղաչեցին որ դայ թագաւորութիւնը ձեռք առնէ, բայց երբ Տրդատ յանձն չառաւ՝ թունաւորեցին զինքը՝ և ասանկով այն Գրիտոնեայ և քաջ թագաւորին կեանքը կարճեցին ՏՅ տարեկան հասակին մէջ. ՏԿ տարի թագաւորելէն ետքը: Տրդատայ վրայ հեռուեալ առածը կըսէին:

Իբրեւ զսէզն Տրդատ՝ որ սիգալովն
Աւերեաց զթուփս գետոց, և ցամաքեցոց
Իսկ 'ի սիգալ իւրում՝ գյորձանս ծովուց:

Հ. Տրդատայ մեռնելէն յետոյ ինչ եղաւ Հայաստանի փիճակը:

Պ. Տակնուփրայ եղաւ Հայաստան. Բընունեանց, Մանաւազեանց և Որթունեանց ցեղերն՝ իրարու հետ պատերազմելով ջնջուեցան. Աղուանք ապստամբեցան և Սանատրուկ անունով մէկը թագաւոր դրին իրենց վրայ, նոյնպէս Բակուր՝ Աղճնեաց իշխանն՝ ապստամբեցաւ:

Հ. Հայոց խելացի նախարարներն այս գեշութիւններուն ճար մը չգտան:

Պ. Հայոց խելացի նախարարներն ստոնց առածքն առնելու համար սուրբ Վրթանէս կաթողիկոսին հետ միացած՝ Տրդատայ որդին Խոսրով Բ. ը թագաւոր դրին. Հռովմայ Կոստանդ կայսրն ալ թագու ծիրանի խաւրեց Խոսրովին:

Հ. Խոսրով Բ. ին վրայ ինչ գիտելիք կայ:

Պ. Իր հօրը քաջութիւններէն բոլորովին զուրկ մեղկ և դբասաէր կեանք մ'անցուց. ասոր օրով Շապուհ և Հիւսիսային աղգերը մեծ պատրաստութեամբ Հայաստան արշաւելով մինչև Վաղարշապատ հասեր էին, ասոնց դէմն ելաւ Վահան Մամաուենի քաջ զորավարը, և Հայերը հոն այնպիսի կատաղութեամբ պատերազմեցան, որ թըշնամեաց նեա ձգելու ատեն թող չը տալով սաստկապէս հալածեցին զամենքն ալ. Խոսրով 10 տարի լճալաւորելէն յետոյ մեռաւ:

Հ. Խոսրով Բ. ին ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Իւր որդին Տիրան Բ. որ Սուրբ Վրթանէսին հետ Կոստանդնուպօլիս երթալով թագաւոր պատակուեցաւ Կոստանդ կայսրէն: Շապուհ Տիրանին Կոստանդնուպօլիս երթալն իմանալով անհամար զօրքով Հայաստան զրկեց իր Ներսէհ եղբայրը, բայց Արշաւիր Կամարական որուն յանձնուած էր Հայաստանը, միացնելով նախարարները՝ յաղթեց թշնամուոյն և վճռեց զներսէհ:

Հ. Տիրան ինչպէս կառավարեց երբոր Հայաստան վերադարձաւ:

Պ. Բոլորովին անկարգութեամբ. Շապուհին հետ ալ հաշտութիւն խօսելով սկսաւ սուրբ տալ անոր ինչպէս Յունաց կուտար. բայց լիջ մը վերջը թշնամուցան, Յուլիանոս՝ Յունաց կայսեր օգնեց:

նելուն համար : Տիրանի անդթութեան ամենէն մեծն եղաւ Յուսիկ սուրբ հայրապետը ծեծելով սպաննել տալը , Յուլիանոս ուրացող կայսեր պատկերը եկեղեցւոյ մէջ կախել չտալուն համար , բայց ինքն ալ պատիժը չուտով առաւ :

Հ. Ի՞նչ պատիժ ընդունեցաւ Տիրան :

Յ. Յուլիանոս Պարսից դէմ ըրած պատերազմին մէջ զարնուելով մեռաւ . և Շապուհ Տիրանէն վրէժը լուծելու համար բարեկամութիւն կեղծելով իրեն կանչեց զինքը և աչքերը կուրցնել տուաւ . այսպէս Տիրան թշուառութեամբ 11 տարի թաղաւորելէն յետոյ՝ իր արշակ որդիէն սպաննուեցաւ :

Հ. Տիրան Բ. ին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Իր որդին Արշակ որ Արշակունի թաղաւորաց մէջ ամենէն մոլի , անկարգ և վատբարոյն եղաւ և Յունաց ու Պարսից ալ խաղալիք . վասն զի Յոյնք և Պարսիկք իրենց մէջ ունեցած ստեղծութենէն , Յոյնք ստիպեցին զինքը՝ որ Պարսից չծառայէ , Արշակ մտիկ չըրաւ . վասն զի Տիգրոսի Գահանայից ներկայութեանը երդումած էր Ս. Աւետարանի վրայ Պարսից հաւատարիմ մնալու , ուստի թէոթոս Յոյն զօրապետն ահադին բաղմութեամբ սկսաւ Հայաստան դալ . այն ատեն Մեծն Ներսէս՝ Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի թոռան թոռը՝ կոստանդնուպոլիս դնաց և Վաղնիսախանոս կայսեր բարկութիւնն իջեցուց :

Շապուհ ալ Տիգրոսն քաղաքին քահանաներն ու սարկաւազները 70 հոգի սպաննել տուաւ , և սկսաւ Գրիստոնէից դէմ սոսկալի հալածանք հանել , որով բիւրաւոր հոգի մեռան որոնց թիւը 200,000 կ'եղնէ :

Հ. Արշակ ուրիշ ի՞նչ անիրաւութիւններ ըրաւ :

Պ. Իր Տրդատ եղբորը Գնել որդւոյն հարստութեանն և ամուսնոյն վրայ նախանձելով սպաննել տուաւ զանի , և անոր փառանձեմ կլինն ալ իրեն կին առաւ . փառանձեմ ալ Արշակայ Աղիմաղխադայ կինը թունաւորեց Սրբիւնիկ անուամբ անարժան քահանայի մը ձեռք : Ասիկց զառ Արշակ Արշակաւան անուանով քաղաք մ' ալ շինել տուաւ առանց նախարարաց խորհրդին անապուս :

Հ. Արշակ ի՞նչպէս շինցուց Արշակաւանը :

Պ. Հրաման հանեց որ հոն դիմող յանցաւորներն ազատ են դատաւտանէ . այս բերով չարագործ մարդիկ անմիջապէս հոն դիմեցին , թէպէտ և նախարարք այս անկարգութեան դէմ բողոքեցին . վասն զի շատերուն ծառաներն իրենց տիրոջ ինչքերը յառիշտակելով կամ գողնալով Արշակաւան փախած էին , բայց Արշակ մտիկ չըրաւ . ուստի նախարարներն օղնութեան կանչեցին զՇապուհ , Արշակաւանը կործանեցին . Արշակ ալ ննորը մնալով վրաց ապաւինեցաւ օղնութիւն գտնելու համար :

Հ. Արշակ Վրացոցմէ օգնութիւն դտամ :

Պ. Շատ զօրք առնելով եկաւ Հայաստան և սկսաւ պատերազմիլ նախարարաց դէմ. նոյն միջոցին Յունաց Վաղէս կայսրն ալ Արշակայ դէմ զօրք զրկեց, լսելով որ Արշակ Պարսկց օգներ էր Յունաց դէմ դալու ատեն. սոսկալի եղաւ արիւնհեղութիւնը. Արշակ նեղը մնալով սուրբ Ներսիսի դիմեց՝ որ մեծ դժուարութեամբ նախարարները հաշտեցուց, և Յոյներն ալ Արշակայ Պապ որդին պատանդ առնելով դարձան կոստանդնուպոլիս սուրբ Ներսիսին հետ :

Հ. Սուրբ Ներսիսին ինչ պատահեցաւ կոստանդնուպոլսոյ մէջ :

Պ. Վաղէս կայսրն առանց սրբոյն Ներսիսի երեսը տեսնելու աքսորել հրամայեց, և սուրբ Ներսէս երթալու ատեն նաւն անմարդաբնակ կղզիի մը քով ցամաքը զարնուելով ջախջախեցաւ. սուրբ Ներսէս ութն ամիս հոն մնաց, ու Աստուծոյ խնամքովը ծովուն ալիքներուն ամեն օր դուրս նետած ձկներովը կը կերակրուէր :

Հ. Արշակ ինչպէս վարուեցաւ նախարարներուն հետ :

Պ. Սուրբ Ներսիսի Հայաստանէն հեռացած ատեն, Արշակ իր ոխը նախարարներէն սկսաւ հանել, որոնցմէ շատերն սպաննել տուաւ, Ներսէս կամսարականին ցեղն ալ բոլորովին ջնջեց. այս

միջոցին Շապուհ Սլանողան Պարթև իշխանը շատ զօրքով Հայաստան զրկեց. նախարարներէն շատերն Արշակին բարկացած բլլալուն ամենը մէյմէկ կողմ քաշուեցան. Արշակ ալ մինակ մնալուն՝ ճարը հատած ելաւ Շապուհին դնաց, որ քիչ մը ատեն պատուով պահելէն յետոյ շրջաւայով կապած Անյուշ բերդը զրկեց :

Հ. Արշակ ինչո՞ւ ինքզինքն սպաննեց :

Պ. Շապուհ Մերուծան Արծրունի և Վահան Մամիկոնեան ուրացեալ նախարարներն իր կողմը շահելով, բազմաթիւ զօրք տուաւ ձեռուընթին և Հայաստան զրկեց որ երթան Հայերը կրակապաշարնէն, անոնք ալ ամեն շարիք հասուցին թշուառ Հայաստանին՝ Արշակ աս ամենը բերով յուսահատաբար ինքզինքն Անյուշ բերդին մէջ սպաննեց 18 տարի թշուառութեամբ թաղաւորելէն յետոյ :

Հ. Արշակայ ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Արշակայ մեռնելէն յետոյ Հայաստան բոլորովին տակն ու վրայ եղաւ. և մեծն Ներսէս՝ որ կոստանդնուպոլիս կը դանուէր՝ ազալեց թէոդոս կայսեր՝ որ Արշակայ որդին Պապը Հայոց թագաւոր դնէ. ուստի թէոդոս Տերենտիանոսի հրամայեց որ շատ զօրքով Հայաստան երթայ՝ Պապը թագաւորեցնէ. և երբ Չիրաւ ըսուած դաշտը հասան՝ Պարսիկներէն մեծ ընդդիմութիւն տեսան և քիչ մնաց որ պիտի յաղթուէին բայց Ս.

Ներսէս Նպատ լեռանը վրայ բաղկատարած աղօթելով յաջողակ քամի մ' ելաւ որ Պարսից նեւտերը ետ կը դարձնէր և ամսյ մ' ալ արևը խաբանեց . ասանկով Հայերը գիւրութեամբ վռնտեցին Պարսիկները , և Սմբատ Բագրատունին՝ Մերուժան ուրացեալ նախարարը բռնելով հրաշքի շամբուր մը դլուխը դրաւ և սպաննեց զայն :

Հ. Պատերազմին վերջն ի՞նչ եղաւ :

Պ. Պայ թագաւորն և նախարարները միանալով երգում ըրին սուրբ Ներսիսի առջև , որ անկից վերջը հաւատարմութեամբ ծառայեն Սատուծոյ , բայց քիչ մը վերջը Պայ դրժեց իւր երդմանը և սրբոյն Ներսիսի դաղմնի գոյն տալով մեռցնել առաւ , վերջն ալ ապստամբեցաւ թէոգոս կայսրէն և Տերենտիանոս զօրավարը վռնտելով Շապուհէն օգնութիւն առած՝ Յունաց դէմ պատերազմի ելաւ և յողթուելով բռնուեցաւ . թէոգոս կայսրն ալ գլխատել տուաւ Յ տարի թագաւորելէն ետքը :

Հ. Պայ թագաւորին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Վարազդատ՝ Արշակունի կարիճ երխտասարդը՝ որ իւր քաջութիւններովը խիստ երևելի եղած էր Յունաց քով , կը սլառմեն թէ օր մը Յ Լոմարարտացիի դէմ ելնելով՝ Յն ալ ետեէ ետե սպաննեց . օր մ' ալ բերդի մը վրայ յարձակելով 17 հոգի մէկ մէկու ետեէ զարկաւ սպաննեց ա-

ռանց վնասուելու և երբ Հայաստան կուգար՝ դուրս հանդիպելով ցատկեց Եփրատ գետին վրայէն , որուն լայնութիւնը 22 կանգուն էր , և գոզերը բռնեց :

Հ. Վարազդատ ո՞րչափ թագաւորեց :

Պ. Հազիւ երկու տարի . վասն զի Յոյն զօրապետաց ամբարտաւանութեանը չկրնալով հանդուրժել ուղեց ապստամբիլ և հարկատու ըլլալ Պարսից . բայց այս խորհուրդը թէոգոս կայսրն խնացած ըլլալով Պօլիս կանչեց զինքը՝ Վարազդատ յուսալով որ եթէ անձամբ երթայ կրնայ ինքզինքն արդարացնել , ելաւ գնաց . բայց կայսրն առանց երեսը տեսնել ուղելու՝ թուլիս կզղին աքտորել տուաւ զինքը :

Հ. Վարազդատին որո՞նք յաջորդեցին :

Պ. Թէոգոս՝ Պային երկու որդիքն՝ Արշակը Գուինի մէջ , և Վաղարշակը՝ Երեղայի մէջ թագաւոր դրաւ , սրզէս զի եթէ մին ապստամբի միւսը հաւատարիմ մնայ . բայց Վաղարշակ և ոչ տարի մը թագաւորելով մեռաւ . այս միջոցին թէոգոս Յունաց կայսրը մեռնելով Յոյնք և Պարսիկք սրոշեցին որ Հայաստանի արեւելեան մասը Պարսից իշխանութեան տակ և արևմտեան մասը Յունաց իշխանութեան տակ մնան . այս պատճառաւ Արշակ Գ. չուղելով Պարսկաց ծառայել Յունաց մասն անցաւ և ամբար Երեղա փոխադրեց :

Հ. Պարսիկը իրենց մասին թագաւոր դրի՛ն :

Պ. Արշակունեաց ցեղէն խոսրով անունով մէկն իրենց մասին թագաւոր դրին . և սրովհետեւ նախարարներէն շատերը Յունաց մասն անցած էին՝ խոսրով նամակ գրեց անոնց որ դառնան դան , խոստանալով նաև իւրաքանչիւրին կալուածներն իրենց դարձնել . ուստի սկսան նախարարներն անոր երթալ , և կողոպտելով նաև Արշակայ դան . ձերն ալ հետերնին տարին . Արշակ դեսպան դրկեց որ դանձերն ետ դարձնէ . բայց խոսրով յանձն չառնելով պատերազմ բացուեցաւ մէջերնին . Արշակ յաղթուեցաւ և երկդա դառնալով մեռաւ Յ տարի թագաւորելէն յետոյ , և խոսրով Գ. Յուսայ կայսեր հարկ ալ խոստանալով թագաւոր եղաւ բոլոր Հայաստանի :

Հ. խոսրով Գ. խաղաղութեամբ իշխեց :

Պ. Նախարարներէն ոմանք հեռը թշնամութիւն ունենանալով՝ գացին ամբաստանեցին Շապուհի՛ թէ խոսրով կուզէ ապստամբիլ , Շապուհ ալ իր որդին Արտաշիւրը շատ զօրքով Հայաստան դրկեց , և խոսրով առանձին ու անօղնական մնալով գնաց Արտաշիւրի քով , որ անմիջապէս չղթայի զարեներով Սնյուշ բերդը դրկեց Յ տարի թագաւորելէն ետքը , և Վառնշապուհ խոսրովի եղբայրը Հայոց վրայ թագաւորեցնելով Հայաստան դրկեց :

Հ. Վառնշապուհ ինչպէս կառավարեց զՀայաստան :

Պ. Ուսումնասէր , հանգարտաբարոյ և խոհեմ անձ մ' ըլլալուն՝ ամենեկն ապստամբութիւն չը խորհելով սիրելի եղաւ Պարսից Վառնշապուհին : Այս խաղաղ միջոցին Հայաստանի մէջ սուրբն Սահակ Պարթեւ Հայրապետն և սուրբն Մեղրովպ՝ Վառնշապուհի ուսումնասիրական եւ ուսնողը տեսնելով ետեւէ եղան Հայերէն գրեր դանել՝ դպրոցներ բանալ և ազգին ուսումնականն որ կենդանութիւն տալու , որոնց հետ միաբանեցան Մովսէս խորենացի , Եզնիկ , Կորիւն , Եզիշէ , Աղան Արծրունի , Ղազար և Մամբրէ . ասոնք դիւշեր ցորեկ անդուլ աշխատութիւնով , դպրոցներ բանալով և թարգմանութիւններ րնելով Ազգին վերակենդանութեանը պատճառ եղան . ահա այս ժամանակն է որ Հայ գրագիտութեան ոսկեդարը կ'ըսուի Գրիստոսի 40է թուականին : Վառնշապուհ 21 տարի թագաւորելէն յետոյ մեռաւ :

Հ. Վառնշապուհին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Իր որդին Արտաշէս դեռ պզտիկ ըլլալուն՝ խոսրով Գ. իր եղբայրը՝ որ բանտէն ելած էր , երկրորդ անգամ թագաւոր եղաւ : Բայց հազիւ տարի մ' իշխելով մեռաւ , և Յազիկերտ՝ Պարսից թագաւորն իր Շապուհ որդին Հայոց թագաւոր դրաւ , որ շուտով կրակապաշտ ընէ Հայերը :

Հ. Հայերը Շապուհին հետ ինչպէս վարուեցան :

Պ. Հայք իմանալով Յազկերտի միտքը՝ սկսան արհամարհանօք վարուիլ Շապուհին հետ, այնպէս որ երբ օր մ' որսի ատեն Ստովմ Մոկացի քաջ իշխանին հետ վայրենի էշեր որսալու համար ժոյ՝ ուերէն վեր կ'արշաւէին՝ Շապուհ զՄոկացի Հայ յերը սատանորդի կոչեց . այս նախաախնքը ծանր եկաւ իշխանին . ուստի օր մ' ալ վայրենի կինճ որսալու ատեն՝ Հայերը եղեգնուտին կրակ տուին , Շապուհ դանդաղելով չկրցաւ եղեգնուտէն դուրս ելնել , և սկսաւ աղաչել , Ստովմ դայն ազատե լէն յետոյ՝ ծագրելով Շապուհին ըսաւ , եթէ դու Մոկացիները սատանորդի կը կոչես՝ ես ալ Պարսիկները կնամարդի և վատ կը կոչեմ , վերջապէս այնչափ բարկացուցին զՇապուհ՝ որ յարմար առ ռիթ մը կը մննուէր Պարսկաստան փոխելու :

Հ. Շապուհ կրցաւ սյգ առիթը ձեռք ձգել :

Պ. Շամուհ իմանալով իր Յազկերտ հօրը հիւ ւանդութիւնը՝ ճամբոյ ելաւ Պարսկաստան երթալու և դաղտնի հրամայեց իր զօրապետին՝ որ Հայ նախարարները բռնէ ու Պարսկաստան զրկէ բայց հազիւ ինքը Պարսկաստան հասած էր՝ իր մարդիկներէն սպաննուեցաւ . 5 տարի Հայաստանի թագաւորէն յետոյ . նախարարներն իմանալով այս բան՝ Շապուհին թողուցած զօրացը վրայ յարձակելով լաւ ջարդ մը տուին . բայց Պարսից Վռամ թագաւորէն վախնալով ամենն ալ իրենց

րերդը քաշուեցան . յետոյ Վռամ իր սովորական հարկը ժողովելու համար վռամշապուհի որդին Արտաշէսը թագաւոր դրաւ որ 18 տարեկան էր :

Հ. Արտաշէս ի նշալէս կառավարեց ազգը :

Պ. Անկարդ , մալի և վատարարոյ ըլլալով ամենուն ասելի եղաւ . Հայոց նախարարներն Արտաշէսէն ձանձրացած՝ կուզէին թագաւորութիւնը Պարսից ձգել , թէև սուրբն Սահակ Հայրապետը շատ թախանձեց , շատ աջաչեց և շատ արտասուեց որ նախարարներն այս չար խորհրդէն հեռացնէ , բայց անոնք յամառեալ աւելի լաւ համարեցան Պարսիկ իշխանով կառավարուիլ քան Հայ թագաւորով մը , և Վռամէն խնդրեցին որ Պարսիկ իշխան մը դնէ իրենց վրայ , Վռամ ալ կանչելով զԱրտաշէս՝ արտօրել տուաւ 6 տարի թագաւորելէն ետքը և զսուրբն Սահակն ալ որ՝ կը պաշտպանէր Արտաշէսը բանտը դնել տուաւ . այսպէս վերջացաւ Արշակունեաց թագաւորութիւնը Գրիտուսի 433 թուականին 583 տարի զիմանալէն ետքը :

Վ.Ե.Բ.Զ. ԵՐՐՈՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՄԱՍՆ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՄԱՐԶՊԱՆՔ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՎԵՀՄԻՆՇՐՇԱՊՈՒՅ Ա. ՄԱՐԶՊԱՆԷՆ

Մ Ի Ն Չ Ե Ի

ԴԱԻԻԹ ՍԱՀՍՈՌԻՆԻՆ ԿԻՐԱՊՈՂԱՏ ԸՂԼԱԸ

433 — 625

Ճ. Արչակունեաց թագաւորութեան վերջանալէն ետքը ինչպէս կը կառավարուէր Հայաստան :

Պ. Պարսից թագաւորին կողմէն իշխան մը կուգար և հոն նստելով հարկը կը ժողուէր և միանգամայն կը հսկէր Հայոց աշխարհին : այս իշխանը Մարզպան կըսուէր , և առաջին Մարզպանն եղաւ Վեհմիհրշապուհ՝ որ բնութեամբ խաղաղասէր և ազնիւ մարդ մ' ըլլալուն՝ Ահ տարի կառավարելէն յետոյ մեռաւ : Ասոր յաջորդեց Վասակ Հայ Մարզպանը , որ Հայ ըլլալով փոխանակ ազգը մխիթարելու՝ չարիք չմնաց հասուց ազգին :

Ճ. Ինչո՞ւ Յաղկերա Հայ Մարզպան դրաւ :

Պ. Պարսիկները Հայոց թագաւորութիւնը ձեռք անցունելէ յետոյ ուղեցին անոնց կրօնքն ալ ջըն :

ջել . ասոր համար Յաղկերա Պարսից թագաւորը ազգին երեւելի նախարարները կը պատուէր , ինչպէս Վասակ Միւնի իշխանին Մարզպանութեան և վարդան Մամիկոնեանին ալ ընդհանուր սպարապետութեան պատիւը տուաւ . և որովհետեւ Վասակ Մարզպանը շահած էր՝ կը մնար վարդանը Հայաստանէն հեռացնել . ուստի հրամայեց որ Հայերն իրեն զօրք տան՝ որպէս զի ազգին երեւելիներն ու պատերազմական զօրութիւնը հեռացնէ որ չկարենան իրեն դէմ դնել . և Հայերը Հոնաց դէմ եօթը տարի պատերազմաւ յողնեցնելէն յետոյ սկսաւ կրակապաշտութեան ստիպմունքն ընել , նախարարներուն մէջէն յայտնի դէմ դրաւ Գարեգին քաջ նախարարը :

Ճ. Հայ նախարարներէն ոմանք Պարսկաստան գտնուած ատեննին Հայաստան ինչ վիճակի մէջ էր :

Պ. Շատ հնարքներ մտածեց Յաղկերա՝ բայց նախարարները չկրցաւ շահիլ . Ատովմ Գնունի և Մանածիհր Ռչաունի իրենց զօրքերովն երբ կը փախէին իմանալով Յաղկերա , զօրք զրկեց ետեւնուն և զամենքն ալ թրէ անցնել տուաւ . յետոյ Գենշապուհ անունով քննիչ մ' առաքեց որ Հայերը շատ նեղեց . թուղթ մ' ալ դրելով հրամայեց որ կամ անոր պատասխանը տան և կամ Պարսից կրօնքն ընդունին , Յովսէփ կաթողիկոս՝

ազգին ժիարան հաւանութեամբը թղթին պատասխանը դրեց :

Հ. Հայոց գրած պատասխանին վրայ ի՞նչ ըբաւ Յազկերտ :

Պ. Սասաիկ բարկանալով հրամայեց որ ազգին բոլոր մեծամեծները Պարսկաստան գան . ուստի նախարարներն ալ ճարերնին հատած Պարսկաստան գացին . Յազկերտ զամենքն ալ բանա դնել տուաւ և ստիպեց որ հաւատքնին ուրանան և իրեն հետ երկրպագութիւն ընեն Արեգական . բայց նախարարները տեսնելով որ եթէ իրենք Յազկերտին կամօք չիտարեն՝ պիտի նահատակուին և Հայաստան ալ ոտնակոխ պիտի ըլլայ , ուստի առ երեսս հաճութիւն տուին Յազկերտի կամայը , որով մեծամեծ պարդեւներով , մոզերով և զօրքով վերադարձան ի Հայաստան՝ Հայերն ամբողջ կրակապաշտ ընելու համար :

Հ. Մոզերն ի՞նչ ընդունելութիւն գտան Հայերէն :

Պ. Մուրք Աեւոնդ և ուրիշ աստուածընտիր քահանաներ ժողովրդեան հետ միացած լաւ ջարդ մը տալով լեղապատառ փախուցին մոզպեան իր մոզերովը . իսկ ուրացեալ նախարարներն Յովսէփ կաթողիկոսին ուղն իյնալով՝ իրենց ախամայ ուրոցութեանը վրայ թողութիւն խնդրեցին . բայց վասակ սրտանց ուրացած ըլլալուն՝ ամեն հնարք

ի դործ կը դնէր քահանաներն ու ժողովուրդը համոզելու՝ որ Յազկերտի առջև յանցաւոր չի գտնուին , միւս կողմէն ալ գաղտնի և յայտնի կը ջանար կրակապաշտութիւնը մուծանել Հայոց մէջ վասն զի Յազկերտ անոր խոստացած էր Հայոց թագաւորութիւնը . և երբ բռնուէր՝ սուտ երգումներով և սուտ զղջմամբ կազատուէր բարեպաշտ Հայոց ձեռքէն :

Հ. վասակ կրցա՞ւ իր խորհուրդն առաջ տանիլ :

Պ. Այն միջոցին Յազկերտ Աղուանից երկիրն ալ շատ մոգեր զրկեր էր արեւադաշտութիւնը հոն ալ հաստատելու , բայց Աղուանք չկրնալով դէմ կենալ՝ օգնութիւն ուղեցին Հայերէն . ասոր համար հարկ եղաւ որ Հայ զօրքերն երեքի բաժնուին . առաջին մասը Ներշապուհ Արծրունիին տուին Պարսից դէմ պատերազմելու , երկրորդը վասակայ՝ Հայաստանը պահպանելու , և երրորդը վարդանայ՝ Աղուանից օգնելու համար , որ երթալու ատեն Պարսկաց հանդիպելով լաւ ջարդ մը տուաւ և փախուց զամենքն ալ . նոյնպէս Աղուանից երկիրն ալ մոգերը ջարդեցին , կրակատունները կործանեցին և Պարսից զօրքերն ալ հալածեցին . և մինչդեռ վարդան Աղուանից երկիրն այսպէս քաջութիւններ կրնէր , ասդին անզգամ վասակ իրեն յանձնուած զօրքովը Պարսից Միհր :

ներսեհ հաղարտակողն կողմն անցաւ , որ նոյն միջոցին Հայաստան եկած էր բաղմաթիւ զօրքով և փեղերով :

Հ. Վասակայ այս ընթացքն ինչ ազդեցութիւն բրաւ Հայոց վրայ :

Պ. Իրենց այն դառն փիճակին մէջ աւելի հոգի առած և զօրանալով ամեն կողմէն սկսան ժող- վրուիլ Սւարայր գիւղին քով իբր 66,000 հողւոյ չափ որոնց մէջ քահանաներ , վարդապետներ և եպիսկոպոսներ ալ գանուեցաւ . և իրենց սպա- րապետ ընտրեցին զքաջն Վարդան : Հոն ամենքը միաբերան ուխտեցին որ մինչև իրենց արեան վեր- ջին կաթիլը թափելով պաշտպանեն իրենց սուրբ հաւատքը , և հոգեդաշտեան վեցերորդ երեկոյն որուն երկրորդ օրը պատերազմ պիտի ըլլար , բոլոր վարդանեանք հաղորդուեցան Քրիստոսի սուրբ մարմնոյ և արեամբը , և ամենքն ալ մահուան պատ- րաստուեցան . հոն քաջն Վարդան և սուրբն Ղե- ւոնդ մեկ մեկ ազգու յորդօրներ կարդացին զօ- րաց՝ որով ամենքն ալ քաջաբերուելով միաբերան , կեցցէ՛ Քրիստանէութիւն և Հայրենիք , գոչեցին :

Հ. Վարդանանց պատերազմն ինչպէս եղաւ :

Պ. Քրիստոսի ե՛՛՛՛ թուոյն Յունիսի Զին , առա- ւօտուն սկսաւ պատերազմն խիստ կատաղու- թեամբ՝ Սւարայրի դաշտին մէջ Տղմուտ գետին եղերքը . քաջն Վարդան և ընկերներն այնպիսի

ուժգին զօրութեամբ յարձակեցան Պարսից զօրաց վրայ , որ անոնց կարգն ու կարգազրութիւնները բոլորովին խառնակեցան և մեծ շփոթութիւն մտաւ մէջերնին . անհնարէն էր նկարագրելը կ'ըսէ մեր եղիչէ՛ տկանատեա պատմագիրը Վարդանանց քա- ջութիւնները , մանաւանդ Վարդան՝ կայծակինման ամեն կողմ կը հասնէր և Պարսիկները անխնայ կը ջարդէր . բայց վերջապէս թշնամեաց նետերէն պա- շարուելով զարնուեցաւ մեռաւ . և իրեն հետ նա- հաւազուեցան նոյն օրը ուրիշ քանի մը մանր մունր պատերազմներու մէջ 1036 հոգի . իսկ Պարսից կող- մէն միայն նոյն օրը 3,500 հոգիէն աւելի մեռան . օրն իրիկուն ըլլալով Հայերը ճեղքեցին դարձեալ Պարսից բանակը և իրենց բերդերը քաշուեցան :

Հ. Վասակ ուրիշ ինչ չարիք հասուց Հայոց :

Պ. Խաբէութեամբ մարդ կը բռնէր կամ հա- ւատքնին ուրացնել կուտար և կամ կ'ըսպաններ . շատ տեղեր կործանեց , թէպէտև շատ աշխատե- ցաւ որ Հայոց ձեռքն եղած բերդերն առնու- բայց չյաջողեցաւ . Ս. Յովսէփ կաթողիկոսն և Ս. Ղեւոնդ քահանայն և ուրիշ շատ մը քահանաներ բռնելով Պարսկաստան զրկեց . ուստի Հայ նախա- բարներն ալ Պարսից բերդերուն վրայ յարձակելով մեծամեծ ֆլտաներ հասցնել սկսան : Յագկերտ խմանալով բոլոր այս եղածները՝ Սարգսիդդ ա- նունով Պարսիկ մը Վարդգան դրաւ Հայոց վրայ :

ասի առ երեսս հրամանն ըրաւ՝ որ ամեն մարդ ազատ պաշտէ Գրիստոնէական կրօնքը, և խնքը մէկ կողմէն նախարարները բռնելով Պարսկաստան զրկեց Ս : Դեռօնդեանց հետ :

Հ. Յազկերտ իրեն դացող քահանաներն ու նախարարներն ի՞նչ ըրաւ :

Պ. Դեռօնդեանները սոսկայի տանջանքներով նահատակել տուաւ, նախարարներուն ալ ստիպեց որ հաւատքին ուրանան. բայց անոնք յանձն չառնելով՝ երկար ատեն բանտը մնալէն յետոյ՝ Շղոմշապուհ իշխանին աղաչանքովը ազատեցան և Պարսկաստան կը բնակէին :

Հ. Մնօրէն Վասակ ի՞նչ փոխճան ունեցաւ :

Պ. Վասակ՝ որ անձամբ Յազկերտի դացած էր իր հաւատարիմ ծառայութեան փոխարէնն ընդունելով՝ յանցաւոր դատուելով մահապարտից բանտը նետուեցաւ, ուր որդնոտելով մեռաւ Գրիստոսի ևՅՁ թուականին :

Հ. Արշափ ատեն Պարսկաստան կեցան նախարարները :

Պ. Յազկերտ մեռնելով իրեն յաջորդեց Պերոզ իր որդին, որն որ նախարարներն ու թը տարի իր դործերուն ծառայեցնելով երբ Ատրիշնասպ Մարդպանը Հայաստան կուգար, զանոնք ալ զրկեց իրենց հայրենիքը, որոնք եկան և սկսան աշխատիլ Գրիստոնէութիւնը պայծառացնելու և ազդը

խաղաղութեամբ կառավարելու : Այս միջոցներուն մեծին վարդանայ Հմայեակ եզբօրը մեծ պղծում վահան իր քաջութեամբն ու խելացիութեամբը շատ սիրելի եղաւ Պերոզ թագաւորին, Պարսիկ նախարարաց և Ատրիշնասպայ որ 20 տարի Հայաստանի Մարդպանութիւնն ըրաւ. ուստի ուրացեալ նախարարները նախամեծելով՝ ամբաստանեցին Պերոզի զվահան. նա ալ Պերոզի աչքէն չիյնալու համար հաւատքն ուրացաւ :

Հ. Վահան նորէն Գրիստոնէութեան դարձաւ :

Պ. Իմանալով վրաց Վախթանկ թագաւորին Պարսիցմէ ապստամբիլը՝ յարմար տալիժ սեպելով Հայերն ալ յորդորեց որ իրենք ալ ապստամբելով Գրիստոնէութեան համար պատերազմին. այս առաջարկութիւնը տմանք ընդունելով՝ վահանց Սպարապետ և Սահակ Բագրատունին ալ Մարդպան դրին. իսկ մէկ քանի նախարարներ փոխանակ օղնելով՝ դացողներուն ալ արդէր եղան բայց քանի մը նախարարներ ալ աւելի Հասարակաց օղուաք մտածելով հատաատուն կեցան վահանայ հետ : Երբ Պերոզ լոնց վահանայ ապստամբութիւնը, Ատրիշնոսէին ձեռքով շատ զօրք զրկեց, ապապրելով ողջ բռնել զվահան :

Հ. Սարնիքոսէ կրցաւ բռնել զվահան :

Պ. Վահան թէպէտև շատ ջանաց որ բոլոր նախարարները միաբանէ, բայց չկրցաւ. վասն զի

Նախարարներէն ոմանք շահու և փառատիրութեան համար Պարսից կողմն անցած էին . ուստի վահան ալ Յովհանն Մանդակունին հետն առած , թէպէտև թիչուր՝ բայց յաղթեց և փախուց բոլոր Պարսիները :

Հ. Պարսիկը ուրիշ գո՞վ գրկեցին վահանայ վրայ :

Պ. Պարսիկը Միհրանն առաքեցին վահանայ վրայ . յետոյ Զարմիր Հաղարաուխտը , յետոյ Շապուհ Միհրանեանը . ասոնց ամենուն ալ յաղթեց , միայն անգամ մը Միհրանին դէմ պատերազմած ժամանակ՝ յաղթուեցաւ՝ վախթանի վրաց թագաւորին խարդախութեամբը , որ Հայոցմէ օգնութիւն ուղեր էր . վահան գնաց և հոն յանկարծակիի գալով յաղթուեցաւ , և այս պատերազմին մէջ Սահակ Բագրատունին , որ 4 տարի Մարզպանութիւն ըրաւ , և վահանին եղբայրը՝ վասակ նահատակուեցան :

Հ. Պարսիկը ի՞նչ կերպով հաշտուեցան վահանայ հետ :

Պ. վահան անգամ մը 30 հողւով Շապուհին դէմ յաղթութիւն մ'ալ ըրաւ , վասն զի միշտ Աստուծոյ ապականած էր : Այս միջոցին Պերոզ մեռնելով իր վաղարշ եղբայրը թագաւորեց Պարսից . սա լրած ըլլալով վահանայ անպարտելի քաջութիւններն ու անոր արդար պահանջմունքը՝ Նիխտը անուն խաղաղութիւն մարդը գրկեց որ եկաւ վահանայ դայինքն ընդունից , որոնց գլխաւորն և

առաջինն էր՝ Քրիստոնէութիւնն աղաս պաշտուի Հայաստանի մէջ . Նիխտը յանձն առաւ , ուստի վահան ալ Պարսից դուռն երթալով երդում առաւ թագաւորէն , և Հայոց ընդհանուր Սպարապետ դրուելով դարձաւ Հայաստան . Անդեկան Պարսից իշխանն ալ Մարզպան եկաւ :

Հ. վահան ի՞նչպէս Մարզպան եղաւ :

Պ. Անդեկան 2 տարի մարզպանութիւն ընելէն յետոյ Պարսկաստան երթալով այնքան գովեց զվահան , որ վաղարշ Պարսից թագաւորը մարզպանութիւնը վահանին և սպարապետութիւնը վահանայ վարդ եղբորը տուաւ . մեծ միխթարութիւն գտան Հայք՝ տեսնելով որ քաջ , քրիստոնեայ , իմաստուն և սրբելի Հայ իշխան մը Մարզպան դրուեցաւ :

Հ. վահան կրցա՞ւ Հայաստանը խաղաղութեամբ կառավարել :

Պ. Ոչ . վասն զի վաղարշ մեռնելով յաջորդեց կաւատ . սա ուզելով Հայերը կռակապաշտ ընել , Պարսիկ Մարզպան մը դրաւ . բայց վահան վնասեց զայն և 26 տարի Հայաստանը կառավարելէ յետոյ մեռաւ Քրիստոսի 510 թուականին : Ատոր օրովը Հայաստանի մէջ Յովհաննէս Մանդակունի կաթողիկոսը կը ծաղկէր , որ Հոգւով սրբով լցուած ներհուն անձ մ'էր :

Հ. վահանին տեղ ո՞վ Մարզպան դրուեցաւ :

Պ. վարդ իւր եղբայրը , որ հաշիւ և-5 տարի

մարդպանութիւն ըրաւ . վասն զի մէկ քանի հոգի նախանձերով անոր պատուոյն վրայ , ամբաստանութիւն դրեցին . ուստի կաւատ ալ Բուրղան անուանով Պարսիկ մը Մարդպան զրաւ , որ զՀայերն 3 տարի շատ նեղեց : Այս միջոցին Հոնք Հայաստանի վրայ վազելով շատ աւերմունք կ'ընէին . ասոնց դէմն ելաւ Մժէժ Գնունի իշխանը , և աղէկ ջարդ մը տալով փախուց . կաւատ Մժէժին այս քաջութիւնն իմանալով Բուրղանին տեղ Մարդպան դրաւ , որ 3 Վ տարի խաղաղութեամբ աղղը կառավարելէն ետքը մեռաւ :

Հ. Մժէժին տեղ ո՞վ Մարդպան դրուեցաւ :

Պ. Ետեւէ ետեւ չորս Մարդպան դրուեցան , Գննչապուհ , վչնասպ վահրամ , վարադրատ , Սուրէն . որոնք 40 տարի իշխեցին , ասոնցմէ տմանք աղղը նեղեցին և ոմանք խաղաղութեամբ կառավարեցին . ասոնց մէջ ամենէն անօրէնը Սուրէնն եղաւ՝ որ շատ չարիք հասուց Հայոց , և Մանուէլ Մամիկոնեան իշխանն սպաննեց . ուստի Մանուէլի եղբայրը՝ վարդան՝ բարկանալով զօրք ժողկեց , վաղեց Դուին քաղքին վրայ , Սուրէնն սպաննեց և մոզերն ալ ջարդեց . Խոսրով Պարսից թագաւորը Սուրէնի մահը լսելով շատ զօրք զրկեց վարդանայ վրայ . վարդան թեպէտ քիչ զօրք ունէր , բայց վարպետութեամբ սլատերազմելով յաղթեց թշնամոյն :

Հ. Սուրէնին տեղ ո՞վ Մարդպան դրուեցաւ :

Պ. Խոսրով աւելի մեծ բանակ մ' ալ համբեց վարդանայ վրայ . ասի առանձին մնալով Կ . Պօլիս դնաց , և երբ Յուսախանու կայսեր օգնութեամբը Հայաստան կուղար : Խոսրով ինքն անձամբ 140,000 զօրքով վարդանայ վրայ եկաւ , և երկու կողմէն սոսկալի ջարդ մ' ըլլալէն ետքը՝ վերջապէս Պարսկաց ձեռքը մնաց Հայաստան . Խոսրով Հայոց սիրտը շահել ուղելով Ճիհր-Վղոն խաղաղասէր Պարսիկը Մարդպան դրաւ՝ որ 14 տարի կառավարէց , ասի վերջին Պարսիկ Մարդպանն եղաւ : Այս միջոցին Մովսէս կաթողիկոս Հայոց սոմարը նորոգելով , նոր թուական հաստատեց որ Քրիստոսի 53 թուականին կ'սկսի :

Հ. Ճիհր-Վղոնին տեղ ո՞վ Մարդպան դրուեցաւ :

Պ. Սմբատ բաղմայաղթ կոչուած Հայր իր քաջութիւններուն համար . ասի 8 տարի մարդպանութիւն ընելով մեռաւ . իրեն յաջորդեց Դաւիթ Մահառունի՝ որն որ 23 տարի մարդպանութիւն ընելէն ետքը՝ վախնալով Պարսիկներէն՝ թողուց իշխանութիւնը Կ . Պօլիս փախաւ . այս միջոցին Խոսրով պատճառաւ մը թշնամանալով Մուշեղ Մամիկոնեանի հետ՝ 10,000 զօրքով իր Միհրան քեռորդին Մուշեղայ դէմ զրկեց , Մուշեղ ալ իր վահան աղղականը օգնութեան կանչեց , որ հնարագիտութեանը համար Գայլ վահան կոչուեցաւ , ասի յաղ-

Թեյ Պարսից և Միհրանն ալ բուներով սպաննեց ,
և անընդհատ Պարսից դէմ պատերազմելով մեռաւ ,
իրեն յաջորդեց Սմբատ քաջ և հայրենասէր որ
դին որ միշտ պատերազմեցաւ Պարսից հետ , յաղ-
թեց և չորս երեւելի զօրավարնիւ ալ սպաննեց :

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԳԱԻԻԹ ՍԱՀԱՌՈՒՆԻԻՆ ԿԻՐՄՊԱՂԱՏՈՒԹԵՆԷՆ

ՄԻՆՉԵԻ ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆԻՆ

ՊԱՏՐԻԿ ԸԼԼԱԸ

631 — 655

Հ. Գաւիթ Սահառունի Մարդպանին ո՞վ յա-
ջորդեց :

Պ. Սմբատ բազմայաղթին որդին՝ Վարապտիւրոց
Մարդպան գրուեցաւ , որ 8 տարիէն Կ. Պօլիս փա-
փաւ իր ընտանիքովը : Այս միջոցին Պարսից մէջ
խռովութիւն իյնալով՝ Հայք Յունաց ապաւինեցան
և իշխան մ' ուզեցին , անոնք ալ Գաւիթ Սա-
հառունին աւաքեցին Կիւրապաղատ անուամբ ,
որ իշխանութեան անուն մ' է , իրիստոսի 631

Թուականին . բայց և տարիէն վճնտեցին Հայերն
դրաւիթ , և իրենք սկսան մէկգմէկու հետ կռուիլ
ու Հայաստանը տակնուկրայ ընել . նոյն միջոցին
Հագարացիք Հայաստան արշաւելով չարիք չը
մնաց որ չհասցնէին Հայոց :

Հ. Հագարացոց արշաւանացը դէմ դնող չե-
ղա՞ւ :

Պ. Թէոդորոս Ռչտունի և Վահան Կամարա-
կան քաջ իշխանները թէպէտև սկիզբները լա-
ջարդ մը տուին , բայց Սահուս Սնձեւացի և ու-
րիշներ Հագարացոց կողմն անցնելով սկսան թըշ-
նամուոյն հետ Հայերը ջարդել . այսպիսով ցրուե-
ցան Վահանայ զօրքերը . Հագարացիք մինչև
Դուլին առաջ քալեցին , քաղաքը պաշարմամբ
առին և շատ մարդ ջարդելէն ետքը 35,000 հոգի
ալ զերի տարին : Հագարացոց երթալէն ետքը
Վարապտիւրոց՝ Կիւրապաղատ դրուեցաւ . Յունաց
կողմանէ՝ որ տարիէմը մեռնելով իրեն յաջորդեց
Սմբատ իւր որդին :

ՎԵՐՉ ՉՈՐՐՈՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՄԱՍՆ ՀԻՆԳԵՐՐՈՐԳ

ՊԱՏՐԻԿՔ

ԳԼՈՒԽ ԱՌՍԶԻՆ

ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՄԱՄԻԿՈՆԵՍԱՆԻՆ ՊԱՏՐԻԿՈՒԹԵՆԵՆ ՄԻՆՉԵՒ ԱՐՄԲԱՅԻՈՅ ԿՈՂՄԵՆ ԱՐԴՂԼԱՅ ԱՎ՝

ՈՍՏԻԿԱՆԻՆ ԳԱԼՈՒՍԸ

655—693

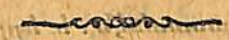
Հ. Մմբատին կիւրապաղատութեան ատեն՝ Հայք հանդատացա՛ն :

Պ. Մմբատին կիւրապաղատութեան երբորդ տարին Հաղարացիք վերատին Հայաստան դպտով մեծամեծ կոստորածներ ըրին . ուստի նախարարք ալ մարդ զրկեցին Ամիրապետին՝ որ իրեն կը հնազանդին . այն բեղով Յոյնք օկոսան Հայաստան արչաւել, բայց Ներսէս Գ. Կաթողիկոսին ինդրանօք, Համազասպ Մամիկոնեանը Պատրիկ դրուեցաւ . ասոր օրովն էր որ Դաւիթ ճգնաւորին հայցմամբը վարադայ սուրբ խաչին գիւան եղաւ :

Հ. Համազասպայ Պատրիկութիւնը որչափ տեւեց և իրեն ո՛վ յաջորդեց :

Պ. Ամիրապետն իմանալով որ Հայերը դարձեալ Յունաց հպատակեր են, իր օրովն եղած պատանդներն ամենքն ալ թրէ անցուց . և երբ կը պատ-

րատուէր վերստին Հայաստան դալու, ինքն ալ իր զօրքերէն սպաննուեցաւ : Ասոր յաջորդին նորէն հպատակեցան Հայք և թիչ ատենէն Համազասպ ալ մեռնելով իր եղբայրը Պատրիկ դրուեցաւ, որ Ձե տօրի խաղազութեամբ ազդը կառավարէին ետքը՝ Խաղրաց պատերազմին մէջ զարնուելով մեռաւ : Այս միջոցին երեսելի էին Անանիա Շիրակացին և Մովսէս Միւսեցիին . երկու տարիի չափ Հայաստան տաին ու վրայ ըլլալէն ետքը՝ Աշոտ Բագրատունի Բիւրատեան իշխանն սկսաւ Հայաստանի տիրել, և Հաղարացեոց ալ հարկ տալ :

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՈՍՏԻԿԱՆԻ

ԱՐԴՂԼԱՅ ԱՎ՝ ՈՍՏԻԿԱՆԻՆ ՄԻՆՉԵՒ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՆԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻԼԸ

693 — 885

Հ. Աշոտ սրջափ ատեն Պատրիկութիւն ըրաւ : Պ. Յոյնք՝ իմանալով որ Հայերը Հաղարացեոց հարկատու եղեր են, շատ զօրք զրկելով մեծամեծ աւերմունքներ ըրին ի Հայաստան . Հա-

դարացիք ալ ընդհակառակը կարծելով որ Հայք Յունաց հնազանդեր են՝ անոնք ալ շատ վնաս հասուցին Հայոց, թէպէտ Սշոտ ասոնց դէմ դրաւ քաջութեամբ՝ բայց ինքն ալ զարնուելով մեռաւ 3 տարի Պատրիկութիւն ընելէն ետքը, Քրիստոսի 693 թուականին, և Հայաստան բոլորովին Հագարացոց ձեռքը մնաց, որոնք Ոստիկան անուանով մէկը կը զրկէին Հայաստանը հսկելու համար:

Հ. Ո՞վ եղաւ առաջին Ոստիկանը:

Պ. Աբղըլայ Ա. որ շատ չար բլլալուն՝ Սահակ Կաթողիկոսն ու նախարարները Դամասկոս զրկեց, բայց Սմբատ Բիւրատեան Յունաց օգնութեամբ վճռտեց զանի Հայաստանէն. և երբ Մոհմատ զօրավարին անհամար զօրքով Հայաստան զայր լուեցաւ Սահակ Կաթողիկոս, որ Մոհմատի հետ բարեկամութիւն ունէր, խսկոյն Դամասկոսէն ճամբայ ելաւ որ Մոհմատին բարկութիւնը իջեցնէ. բայց ճամբան հիւանդանալով աղաչանաց թուրթ մը գրեց ու ինքը վախճանեցաւ. և երբ Մոհմատ Սրբոյն մարմինն քոֆը եկաւ, Կաթողիկոսն ողջ մարդու պէս նամակը Մոհմատին տուաւ և Հայոց հետ հաշտեցուց զայն:

Հ. Աբղըլայ Ոստիկանին ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Կոչմ 13 տարի, որ բոլոր ազգին մեծերը և նախարարները Նախջեւանի եկեղեցւոյն մէջ ժողովելով աչքի տուաւ, Սօկէ ետքը ետեւէ ետեւ

նստեցան Վիլթ 10 տարի և Մուհամէտ և տարի զածան մարդիկը, և Աբղըլայզի՛ղ 11 տարի որ բարի մարդ մ' էր, ասոր ալ յաջորդեց Մրուան՝ որ 1 տարիէն Սշոտ Բաղրատունին իշխան դնելով ինքն ամիրապետ եղաւ. որով 15 տարիի չափ խաղաղեցաւ Հայաստան բայց երբ Մրուան մեռաւ Եգղիտ անունով չարածըճի մարդ մ' ոստիկան դըրուեցաւ. 2 տարի որ Հայերը շատ նեղեց. ասոր օրով Հայք վզերնին կապարեայ կնիք կը կախէին 'ի նշան ստրկութեան, ասոր ալ յաջորդեց Սահակ Բաղրատունի բարեպաշտ մարդը՝ որուն վեցերորդ տարին Սիւլէյման ոստիկան զրկուեցաւ, 9 տարի և վերջն ալ Պէքիը անողորմ և անզութ մարդը 7 տարի. ասոր ալ յաջորդեց Հասան՝ 3 տարի որ ամենէն աւելի նեղեց զՀայերը:

Հ. Հասանին ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Մուշեղ Մամիկոնեան Հայ իշխանը՝ որ Հասանին զօրքերը լաւ մը ջարդելով զինքը փախուց Դուինէն. նոյնպէս Սշոտ մսակեր՝ քանի մ' անդամ յողթեց Հագարացոց, մինչև որ Եգղիտ Բ. շատ զօրքով նուաճեց Հայերը շատ չարիք հասցընելով, բայց վերջը Խուզիմա 11 տարի, Հոլ 13 տարի և Բաղարատ Բաղրատունի 32 տարի, այս ոստիկաններուն բարութեամբը քիչ մը հանդարտեցան. Բաղարատին յաջորդեց Ապուսեթ, 11 տարի Հայք սպաննեցին զայն, ուստի Բուղա ոստիկան

տիկանը զրկուեցաւ, որ Հայաստանն արիւնըւայ ըրաւ և Աշոտ Արծրունին անով տեղով Գամաս կոս գերի վարեց, նոյնպէս շատ նախարարներ և իշխաններ բռնած Պաղտատ գերի տարաւ. ստոնց մէջն էր Սմբատ սպարապետը, որ թէպէտ Բուղայի առաջնորդեց որ պատուոյ համնի, բայց զայն ալ շղթայեալ բանտարկեց՝ ուր զղջալով էր ըրածին վրայ, Սմբատ խոստովանող ըսուեցաւ: Ասկից վերջը Սմբատ Բաղրատունիին Աշոտ որդին սխաւ խաղաղութեամբ կառավարել զՀայաստան:

Վ Ե Բ Զ

ՄԱՍՆ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՔ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԱՇՈՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐԷՆ

ՄԻՆՁԵՒ ԱՇՈՏ ՈՂՈՐՄԱԾ

885 — 990

Հ. Ի նշպէս սխաւ Բաղրատունեաց թագաւորութիւնը:

Պ. Սմբատ խոստովանողին որդին Աշոտ հաւատարմութեամբ Հաղապարացոց ծառայելով Հայոց

Ժողովրդեան ալ սիրելի եղաւ, և համբաւը մինչև Ամիրապետին ահանջը հասաւ՝ որն որ իշխանաց իշխանի պատիւը տուաւ Աշոտին և անոր յանձնեց Հայաստանի հարկը ժողովրդը. նախարարներն այս բանիս վրայ ուրախանալով Գեորգ կաթողիկոսին հետ միաբանած խնդրեցին Ամիրապետէն՝ որ Աշոտն իրենց վրայ թագաւոր դնէ, խոստանալով որ հաւատարիմ կը մնան. Ամիրապետը խնդիրքնին կատարեց և Աշոտը թագաւոր դրաւ Հայաստանի, որն որ ամեն կողմ խաղաղեցնելէն ետքը՝ Կոստանդնուպոլիս դնաց Լեւոն կայսեր՝ ուր մեծամեծ պատիւներ դատու, և վերադարձին Շիրակ համեմտով հիւանդացաւ և մեռաւ 26 տարի իշխանութիւն և 3 տարի թագաւորութիւն ընելէն ետքը:

Հ. Աշոտին ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Սմբատ իւր որդին՝ բայց Աբաս՝ իր հօրեղբայրը՝ որ Աշոտին սպարապետն էր, շատ ցօրը ժողուած պատերազմի եղաւ և կուզէր ինք թագաւորել, և երկու անգամ յանդիմացաւ. ուստի Սմբատ՝ Աբասին տեղն սպարապետ դրաւ իր Ծապուհ եղբայրը: Եւ երբ Հայաստան քիչ մը խաղաղութեան երես պիտի տեսնէր, Ափշին Պարսից սատիկանը նախանձելով Սմբատայ մեծնալուն վրայ՝ 30,000 զօրքով պատերազմի եղաւ և յաղթուեցաւ. նոյնպէս Ահմատ Միջագէտի սատիկանը՝ Գաղիկ

Արծրունին (Մմբատայ ազգականներէն մին) օգնու-
թեան առած յանկարծ պատերազմի ելաւ Մմբա-
տայ դէմ, բայց Մմբատ քաջութեամբ պատերազ-
մելով յաղթեց Սհմաստին և վախուց իր տեղը:

Հ. Մմբատ Սհմաստին յաղթելէն ետքը կրցաւ
հանդարտիլ:

Պ. Ափշին նորէն պատերազմի ելաւ. Մմբատ ալ
անօգնական մնալով պատանդ տուաւ իր որդին,
բայց Ափշին երբ կ'ուզէր ուրիշ չարիքներ ալ հաս-
ցնել սոսկալի մահուամբ ստակեցաւ և իրեն յա-
ջորդեց Յուսուփ իր եղբայրը:

Հ. Մմբատ Յուսուփին խարդախութիւններէն
աղատելու համար ինչ ճար մտածեց:

Պ. Արովհեստեւ Մմբատ Յուսուփայ խարդախ
ըլլալը քաջ գիտէր, ոստիկանաց նեղութիւններէն
աղատելու համար աղաչեց Մմբատելտին՝ որ փո-
խանակ տուրքերն ոստիկանաց ձեռքով տալու,
ուղղակի իրեն դրէ. ասոր վրայ Յուսուփ բարկա-
ցած շատ զօրքով Մմբատայ վրայ եկաւ, բայց անոր
զօրութիւնն իմանալով հաշտութիւն խօսեցաւ,
միայրը գնելով որ յարմար առթով մը վրէժը լուծէ:

Հ. Ինչո՞ւ ապստամբեցան նախարարները Սըմ-
բատէն:

Պ. Եգերացոց կոստանդին թագաւորը Մմբա-
տէն ապստամբեցաւ, Մմբատ ալ վրաց Ստրնեբ-
սեհ թագաւորին հետ միանալով յաղթեց, և կոս-

տանդինն ալ գերի բռնելով Սնեխի մէջ կը սրահէր.
բայց չորս ամէն վերջը գթալով կոստանդինի
վրայ աղատ թողուց. այս բանս վրաց թագա-
ւորը և նախարարք իրենց անպատուութիւն սե-
պելով, պատերազմի ելան Մմբատայ դէմ, բայց
յաղթուելով ամենքն ալ գերի բռնուեցան և Սըմ-
բատ մէկ քանի նախարարաց աչքը կուրցուց և
Ստրնեբսեհի վրայ գթալով սղատեց. այս միջոցին
Գաղիկ Արծրունի Մմբատայ քեռորդին ապստամ-
բելով գնաց Յուսուփին քով: Յուսուփ ալ քաջ
գիտնալով որ Հայոց զօրութիւնը տկարացնելու
միակ միջոց անոնց մէջ երկպառակութիւն ձգելն
է. Գաղիկին շատ պատիններ ընելով թագաւոր
գրաւ զանի, յետոյ Գաղիկ և Յուսուփ միացած՝
պատերազմի ելան Մմբատայ դէմ, նա ալ անօգ-
նական մնալով, Գուգարացոց երկիրը փախաւ:

Հ. Մմբատ Գուգարացոց երկիրն ինչ ըրաւ:

Պ. Երբ իմացաւ որ իր Աշոտ և Մուշեղ որդիքը
յաղթուել են Սեւորդիներուն մանուկութեամբը՝
ինքն ալ յուսահատելով կապոյտ բերդը քաշուե-
ցաւ. Յուսուփ Հայաստանի շատ տեղերն աւերակ
ընելէն յետոյ՝ եկաւ կապոյտ բերդը պաշարեց.
խորամանկ ոստիկանը միշտ Հայերը կը քշէր բեր-
դին դէմ պատերազմելու համար. Մմբատ սես-
նելով որ իրեն համար երկու կողմէ ալ Հայերը կը
ջարդուին, երդումք բռնելով Յուսուփին անձին

մնաս մը չը հասցնելու՝ անձնատուր եղաւ . Յուսուփ թէև Սմբատը պատուելով ազատ թողուց , բայց յետոյ շատ տանջանքներով նահատակեց Կրիստոսի ԳԹ թուականին . 30 տարի թաղաւորելէն ետքը Գաղիկ ալ վասպուրականի մէջ սկսաւ թաղաւորել :

Հ. Սմբատի ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Յուսուփ Հայաստանի ամեն կողմն արխնւլուայ ընելէն ետքը՝ պահապաններ թողլով Պարսկաստան դարձաւ : Բայց Սմբատայ որդին՝ Աշոտ Բ. որ Աշոտ Երկաթ ըսուեցաւ , հօրը մահուան լուրն առնելուն պէս՝ անմիջապէս 600 հողւոյ շափ մարդ ժողովեց և վաղեց Յուսուփին թաղուցած պահապաններուն վրայ և սաստիկ ջարդ մը տալով փախուց . նախարարք Աշոտի քաջութիւնները տեսնելով միաբանեցան և զինքը թաղաւոր դրին , բայց ոմանք վերջերը նախանձելով ապստամբեցան ու նորէն խռովեցին աշխարհը :

Հ. Այս նեղ միջոցին Աշոտ ո՞ւսկից օգնութիւն դուտաւ :

Պ. Կոստանդին Պերփետուժէն Յունաց կայսրն իմանալով խեղճութիւններն, Աշոտը Կ. Պօլիս կանչեց, և շատ պատուելէն վերջը Յունաց զօրքով դարձուց իր թաղաւորութեանը . Յուսուփ կայսեր օգնութենէն վախնալով Աշոտին հօրեղբորորդին՝ Աշոտ սպարապետը թաղաւորեցուց , որ Աշոտ բըւ-

նաւոր ըսուեցաւ . այս պատճառաւ շատ արխնահեղ պատերազմներ ըլլալէն յետոյ երկու Աշոտներք հաշտուեցան Յովհաննէս կաթողիկոսի միջոցաւ :

Հ. Աշոտ Երկաթ ուրիշ թշնամի ունեցա՞ւ :

Պ. Անկրթութիւնն այն աստիճան տիրած էր Հայոց մէջ՝ որ ամենքն ինքնիշխան թաղաւորել կուղէին , ինչպէս նաև Աբաս՝ Աշոտի եղբայրն՝ ապստամբելով սկսաւ պատեցազմիլ . Աշոտ Երկաթ թեպէտև յաղթեց , բայց իր քովի սղէա , փառամուկ և անձնասէր պաշտօնակալներէն յուսահատած հարիւր հողւով Սեւան կղզին քաշուեցաւ :

Հ. Սեւան կղզին մէջ Աշոտ Երկաթին ի՞նչ դէպք պատահեցաւ :

Պ. Յուսուփ իմանալով Նրսբբ անուամբ անպիտան ոստիկանը Հայաստան դրիեց որ շատ չարիք հասուց . Նրսբբէն ետքը Բըշրբ՝ որ Սեւան կղզին պաշարեց Աշոտը բռնելու համար , բայց Աշոտ Երկաթ իր հարիւր կարիճներովն այն աստիճան քաջութեամբ պատերազմեցաւ որ շատ մարդ սպանեց . թշնամիք սկսան փախչիլ , ինքն ալ ետևսուն իյնալով հարածեց զամենքը և Հայաստան դալով թաղաւորութիւնը ձեռք առաւ . Աբաս եղբորը հետ ալ հաշտուեցաւ . Զև ասորի թշուառութեամբ թաղաւորելէն ետքը մեռաւ . Աշոտ Շահնշահ ալ ըսուեցաւ , որ թաղաւորներու թաղաւոր ըսել է :

Հ. Աշոտ Երկաթին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Աբաս իւր եղբայրը՝ որ բոլոր թէնամեններուն յաղթելով ակթուն ալ կարս փոխադրեց, ուստի Հայաստան քիչ մը խաղաղութեան երես տեսնելով սկսաւ ծաղկիլ: Նոյն միջոցին Բեր անուն վրաց և Սփխաղաց թագաւորը պատերազմի ելաւ Աբասայ դէմ, և ծաղրելով պատգամ դրկեց որ կարսի Մայր եկեղեցին ինք պիտի օձէ վրաց ծխով, Աբաս դէմն ելաւ յաղթեց և Բեր թագաւորը բռնելով կարս բերաւ, ցուցուց այն եկեղեցին որ կուգէր ինքն օրհնել, յետոյ աչքերը կուրցուց. Աբաս 24 տարի թագաւորելէն ետքը մեռաւ: Ասոր օրով վասպուրականի մէջ Արծրունեաց թագաւորութեանը կիշխէր Աշոտ Գերենիկ՝ որ այլազգեաց ձեռքը մասնուեցաւ իր Ապլխարիպ զօրավարին ձեռքով, բայց վերջը Ապլխարիպ իր քաջութեամբը ազատեց դարձեալ Աշոտ Գերենիկը:

2. Աբասին ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Իր որդին Աշոտ Գ. որն որ հօրը մեռնելէն ետքը սկսաւ Հայաստան ասպատակողները վռնտել, և ինք տարի հայրենիքը պաշտպանելէն յետոյ նախորարձեկը Մնիկ Մայր Եկեղեցույ մէջ թագաւոր օձեցին. Աշոտի եղբայրը Մուշեղ ալ կարսի մէջ թագաւորեց: Աշոտ խռովութիւն հանելու համար ձայն չհանեց, թագաւորական այն ճիւղը «Թագաւորութիւն կարսի» բնուեցաւ, որ քիչ մը վերջը Յունաց անցաւ: Այս միջոցին Համառն Հա-

դարացուց զօրապետը Սփրապետէն ազատամբելով Հայաստանի վրայ վազեց: Աշոտ դէմն ելաւ սպաննեց զայն, որով Սփրապետէն թագաւորական թագը ընդունեցաւ: Աշոտի օրով ծաղկեցան մեծն Խոսրով Մնձեւացին, Ս. Գրիգոր Նարեկացին և Ղեւոնդ փիլիսոփան. Աշոտ 26 տարի խաղաղութեամբ կառավարելէն ետքը մեռաւ, և իր ազքատասիրութեանը համար «Աշոտ ողորմած» ըսուեցաւ:

Գ.Ղ.ՈՒԻ Բ.

ԱՇՈՏ ՈՂՈՐՄԱԾԷՆ ՄԻՆՁԵԻ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ
ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

990 — 1080

2. Աշոտի ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Մմրատ Բ. իր անգրանիկ որդին՝ որ իր հօրը պէս քաջութեամբ և խնաստութեամբ սկսաւ ազգը կառավարել, շատ շինութիւններ ըրաւ. Տրդատ ճագատարապետին ձեռքով Մնիկ մայր եկեղեցին շինել տուաւ, և Անիի շրջապատը ամուր պարիսպ մը քաշել տուաւ՝ որուն համար կ'ըսեն թէ ութը տարի հազարաւոր հողի աշխատեցան, իսկ քաղաքին բոլոր եկեղեցեաց թիւը հազար և մեկի կը հա-

նեն, և ուսակաց մէջ սովորութիւն էր որ Անիի հա-
ղար և մէկ եկեղեցեաց վրայ երդում կ'ընէին :
Սմբատ Բ. 13 տարի թագաւորելէն ետքը մեռաւ՝
Գրիստոսի 990 թուականին. Սմբատ թէպէտև խա-
աղութեամբ և խոհեմութեամբ թագաւորեց,
բայց վերջերն եկեղեցական արարողութեանց դէմ
մեղանշելով իր անունը արատաւորեց :

Հ. Սմբատայ ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Իր եղբայրը Գագիկ Ա. որ բարեպաշտու-
թեամբ քաղաքաշինութեամբ երեւելի և Բագրա-
տունեաց թագաւորութեանը պարծանք եղաւ,
30 տարի խաղաղութեամբ թագաւորելէն յետոյ
մեռաւ : Ասոր յաջորդեց Յովհաննէս Սմբատ, որ
թէպէտ խելացի էր՝ բայց գործունեայ և աշխոյժ
չրլլալուն շատ չարիքներ պատահեցան Հայաստանի
մէջ. իր Աշոտ եղբայրն սպառամբեցաւ, որ քաջ
և տաք գլուխ երիտասարդ մ'ըլլալուն՝ վասպու-
րականի Սինեքերիմ թագաւորէն օգնութիւն ա-
ռած՝ եկաւ Անին պաշարեց : Բայց Պետրոս Կա-
թողիկոս և Վրաց թագաւորը միջնորդելով հաշ-
տեցուցին . Աշոտ հաշտութեանը վրայ դըժարով
մտաբերեց որ Յովհաննէս Սմբատն սպաննէ, ուստի
հիւանդ ձեւանալով Յովհաննէսը հրախրեց . հոն
Յովհաննէս՝ Աշոտին բարած որոգայթն իյնալով՝
աղաչեց որ կենացը ինայէ . բայց՝ Ապիրատ իշ-
խանը՝ որ Յովհաննէսը մեռցնել խոստացած էր՝

փոխանակ մեռցնելու, Անի տարաւ և հոն թա-
գաւորեցնելով ինքն ալ փախաւ :

Հ. Յովհաննէս Սմբատի օրով ի՞նչ պատահե-
ցաւ :

Պ. Ասոր օրով Սկիւթացիք սկսան Հայաստան
արշաւել, Վասպուրականի Սինեքերիմ թագաւորը
ձեռուրնուն աղատելու համար վասպուրականը
Յունաց թողուց և ինքը Սեբաստիան առաւ .
Սկիւթացիք հեազհետէ յառաջանալով սկսան մե-
ծամեծ աւերումներ ընել, թէև վասակ Պահ-
լաունի քիչ մ'տոնն դէմ դրաւ, բայց ինքն ալ
սպաննուեցաւ առանձին աղօթած միջոցին :

Հ. Յովհաննէս Սկիւթացուց ձեռքէն աղատե-
լու համար ի՞նչ ճար մտածեց :

Պ. Յովհաննէս չկրնալով Սկիւթացուց դէմ
դնել՝ վասիլ կայսեր օգնութեան դիմեց, խոս-
տանալով որ իրեն մեռնելէն յետոյ Անին Յունաց
անցնի . վասիլին յաջորդ եղբայրը՝ Կոստանդին
մեռնելու ատեն կիրակոս անուն վատ չքահանայի
մը կը յանձնէ Անիի դաշանց թուղթը . ուստի
չքահանան պահելով դայն, երբ 1036 ին Միքա-
յէլ կայսր կ'ըլլայ՝ անոր կը յանձնէ և փոխարէն
բաղում ոսկի կ'ընդունի . այս սոսկալի մտածու-
թեան հետեւութիւնն եղաւ Բագրատունեաց թա-
գաւորութեան կործանումը . իսկ Յովհաննէս 20
տարի թագաւորելէն ետքը անորդի մեռաւ :

Հ. Յովհաննէս Սմբատին մեռնելէն ետքն ինչ վիճակ ունեցաւ Հայաստան:

Պ. Երկու տարիի չափ անտէր մնաց. ուստի Խտրիկ անունով Պարսիկը, որ Բերկըրիին քաղաքապետն էր, Հայերուն գէժ ոխ պահած ըլլալուն՝ Սմիրայից օգնութեամբը շատ տեղեր նուաճեց և մարդաչափ փոս մը փորել տալով՝ ձեռքն ինկած Հայը մտրթել տուաւ և անոնց արիւնով լեցուց փոսը, ինքն ալ արիւնարբու գաղանի պէս մէջը լուացուեցաւ: Այս միջոցին վեհա Սարգիս Սինեայ իշխանը զօրանալով՝ կուղէր ամենուն վրայ թագաւորել:

Հ. Յոյսերն Անին առնելու համար ինչ ըրին:

Պ. Մերքայէլ կայսրը՝ վեհա Սարգսի թելադրութեամբ երեք անգամ զօրք զրկեց որ Անին առնեն. այս զօրքերը շատ աւերմունքներ ըրին, բայց իրենցմէ ալ բազում մարդ կորսնցուցին. ուստի չորրորդ անգամ 100,000 զօրքով եկան և Անին պաշարեցին Սարգսի օգնութեամբ. վահրամ Պահլաւունին Անիին մէջ դանուած 30,000 զօրքով յանկարծ դուրս յարձակելով սոսկալի ջարդ մը տուաւ, մնացածներն ալ յիրուցան ըրաւ, այս յաղթութենէն ետքը վահրամ և նախարարները միաբանելով Գագիկ Բ. ը թագաւոր զրին իրենց վրայ:

Հ. Ով էր Գագիկ Բ.:

Պ. Յովհաննէս Սմբատին Աշտու կոթորը որդին

էր, իմաստուն և ճշայտարհիկ կատարելութուններով զարդարեալ. Գագիկ թագաւորելուն պէս՝ վեհա Սարգիսը բռնեց ու կապած Անի բերաւ, բայց մէկ քանի նախարարաց աղաչանօքն աղատեց: Այս միջոցին Սիւլիթացիք վերստին Հայաստանի վրայ յարձակեցան. Գագիկ 16,000 զօրքով անոնց դէմն ելաւ, յաղթեց և հալածեց զանոնք:

Հ. վեհա Սարգիս ուրիշ ինչ չարիք հասուց:

Պ. վեհա Սարգիս շարունակ Յոյսերը կը զրգուէր որ Անին ուղեն. ուստի երբ Մերքայէլ կայսրը մեռաւ՝ Մանուսխոս իւր յաջորդը սկսաւ Անին պահանջել. և երբ Գագիկ յանձն չարաւ՝ Մանուսխոս երկու անգամ պատերազմի ելաւ և յաղթուեցաւ: Այս միջոցին Հայաստանի մէջ կը ծաղկէր Գրիգոր Մագիսարոս մակամուտանեայն՝ որ ոչ միայն Հայոց մէջ՝ այլ և Յունաց մէջ երեւելի համբաւ ստացաւ:

Հ. Երբոր վեհա Սարգսի խորհուրդը յառաջ չգնաց ինչ ըրաւ:

Պ. Իրենն պէս քանի մը աղղատեաց նախարարներու հետ միանալով խորհուրդ տուաւ Մանուսխոս կայսեր՝ որ բարեկամութիւն ձեւացնելով Կ. Պոլիս կանցէ զԳագիկ, ու վերջէն իրենք Անին կը յանձնեն: Գագիկ իմանալով խորհուրդնին՝ կայսեր հրաւերը մերժեց, բայց նախարարները սուտ երդում ընելով թէ իրենք Անին կը պաշտպանեն, յարդորեցին զինքը սր երթայ, Գագիկ ելաւ դնաց

ահեղ երգութիւնս առնելով նախարարներէն ու կաթողիկոսէն, բայց աւելի ճարը հասնելով քան թէ համոզեալ:

Հ. Գազիկ կայսրէն ինչպէս ընդունուեցաւ:

Պ. Մոնոմախոս թէև սկիզբէն պատիւ և սէր ցըցուց, բայց վերջն սկսաւ Մնին ուզել, Գազիկ յանձն չառաւ, բայց երբ Սարգիս և համախոհները Մնինն բանալիները կայսեր զրկեցին, այն ատեն Գազիկ յուսահատութենէն թաղաւորութիւնը ձգեց 3 տարի իշխելէն ետքը. կայսրը Գազիկին քանի մը քաղաքներ տուաւ, ու ինքը Հայաստանի տիրեց Գրիստոսի 1013 թուականին:

Հ. Գազիկ Բ. թաղաւորութիւնը ձգելէն ետքը ինչ վիճակ ունեցաւ Հայաստան:

Պ. Այն տեսակ թշնամիք Հայաստանի վրայ վազելով մտքէ չանցած չարիք հասուցին Հայոց. որոնց մէջ նշանաւոր եղան Տուղրիկ, Սրբիասլան և Մելիք Շահ. ասոնք, շատ բերդեր կործանեցին, շատ մարդ ջարդեցին: Լատիվերացի ականառես պատմագիրը Միլատայ բերդը ըսուած ամուր բերդին մէջ պատահածները, այսպէս կը նկարագրէ. «Վիրաւորածներէն ոմանք դեռ կէս մը կենդանի, ոմանց վիրը կէս մը կտրած, ձեռքնին ոտուրնին գետինը կը զարնէին, ոմանց ալ վաքրիկ ազաքները գրկերնուն յոխտակուելով գետինը զարնուած, և սղջ մտոյածներուն լալու ձայնը լեռները կը թնտայնէին »:

Հ. Այս ատեններս Հայոց մէջ երևելի ո՞վ կար:

Պ. Այս թշուառութեանց մէջ թաթուլ երևելի և քաջ իշխանը՝ քանի մը նախարարաց հետ միաբանելով թշնամեաց դէմն ելաւ և յաղթուեցաւ. կուռոյն մէջ թաթուլ Տուղրիկի իշխաններէն մէկուն տղան վիրաւորելով ինքն ալ գերի բռնուեցաւ, և երբ Տուղրիկն դէմն ելաւ, Տուղրիկ ըսաւ որ եթէ տղան ապրի՝ քեզ ալ կ'աղատեմ. Թաթուլ պատասխան տուաւ, թէ որ ես զարկի չ'ապրիր. մեռաւ տղան և զինքն ալ սպաննեցին: Տուղրիկն յաջորդեց Սրբիասլան:

Հ. Սրբիասլան ինչ չարիք հասուց Հայոց:

Պ. Երկար ատեն Մնին պաշարելէն ետքն առաւ, ստակալի շարդեր ընելով քաղաքն ալ գրեթէ կործանեց. յետոյ Գազիկ կարսի թաղաւորին հրամանն զրկեց որ դայ իրեն հնազանդի, Գազիկ ալ սուգի հազուատ հաղած Սրբիասլանին դէմն ելաւ, բռնելով որ Տուղրիկի մահուանը համար սուգի մտեր եմ. Սրբիասլան վրան խղճալով սիրով պաղատեցաւ և խաղաղութեամբ ետ դառցուց. բայց Գազիկ այնուհետև կարս մնալն ապահով չտեսելով իշխաններն հետն առած Յունաց երկիրը դնաց. կայսրը Մամիզաւ բերդը տուաւ՝ որով կարսի թաղաւորութիւնն ալ վերջացաւ՝ Մուշեղ, Աբաս և Գազիկ երեք թաղաւոր ունենալէն յետոյ:

Հ. Գազիկ Յունաց երկրին մէջ ինչ կ'ընէր:

Պ. Յունաց երկրին մէջ թէպէտև Հայ թագաւորի անուամբ կը շրջէր Գագիկ, բայց Յոյները իրենց սովորութեանը հասկնաւ չարաչար կը նախատէին զՀայս, ինչպէս կեսարիոյ Մետրապօլիտը շանը անունը Արմէն դրած էր, իմացաւ զայն Գագիկ և օր մ' ելաւ Մետրապօլիտին այցելութեան գնաց. կերակուրի ատեն ինչքեց Գագիկ շունը կանչել, Մետրապօլիտը նեղը մնալով Արմէն Արմէն ըսելով շունը կանչեց. Գագիկ աչք ըրաւ ծառաներուն որ շունն ու Մետրապօլիտը պարկի մը մէջ դրին և այնքան ծեծեցին, որ շունն զՄետրապօլիտը խածնելով երկուքն ալ սատկեցան:

Հ. Յոյնք այս վրէժն ինչպէս լուծեցին:

Պ. Գագիկ օր մը կիզիստաւ բեռդն երթալով պարտէզին մէջ մինակ կը պտըտէր, բերդին պահապաններն՝ որ Յոյն էին՝ դարան մանելով բռնեցին և չարաչար տանջանքներով սպաննելէն ետքը մարմինն ալ բերդէն վար կտնեցին, թէև Հայերը բազմութեամբ եկան բերդը պաշարեցին, բայց բան մը չկրնալով ընել՝ ևս դարձան. յետոյ թշուառ Գաղկայ ոսկորները Բանիկ անուամբ Հայ մը գիշերանց դերեզմանէն հանելով՝ Պիզու քաղաքը Գագիկին շինել տուած վանքին մէջ թաղեց, Գրիստոսի 1070 թուականին:

Հ. Այս միջոցին Հայաստանի ո՞վ կելխէր:

Պ. Սրբապետին որդին՝ Մելիք Շահ, Պարսից

թագաւորը ըլլալով Հայաստան արշաւեց և Յոյները բոլորովն վռնտելով ինքը տիրեց Հայաստանի: Սյուպէս վերջացաւ Կարսու և Արծրունեաց թագաւորութիւններն ալ Բագրատունեաց թագաւորութեան վերնալովը, որով թշնամիք արձակ համարձակ անտէր տան մը վրան ուղածնուն պէս յարձակելով մտքէ չանցած չարութիւններ գործեցին:

ՎԵՐՁ ՎԵՅՅՐՈՐԴ ՄԱՍԻՆ

ՄԱՍՆ ԵՕԹԵՐՈՐԴ

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՔ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՅ ԻՇԻԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍԿՍԵԼԷՆ
ՄԻՆՁԵԻ ԼԵԻՈՆ Բ. Ի ԹԱԳԱՒՈՐ ՕՇՈՒԻԼԸ

1080—1198

Հ. Ռուբինեանց իշխանութիւնը որո՞ւ ձեռքով սկսաւ:

Պ. Բագրատունեաց թագաւորութեան կործանումէն Յետոյ ետքը՝ Գրիստոսի 1080 թուականին՝ Ռուբին անունով իշխան մը՝ որ Բագրատ

տունեաց վերջի թշուառ թագաւոր Գագիկին ազգականն և Կիլիսարայի մէջ բռնուած ժամանակն անոր հետ դսնուողներէն մէկն էր, Կիլիկիոյ կողմերն երթալով հոն բնակող քաջարի Հայոց սիրտը վաստկեցաւ, քանի մը հարիւր կարիճ զուխը ժողվեց, և օգնական դտաւ նաեւ Գող վասիլկչուած քաջ և հայրենասէր իշխանը:

Հ. Ռուբէն ինչպէս հաստատեց իր իշխանութիւնը, և իրեն ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Ռուբէն մէկ քանի քաղաքներու տիրեց, Յունաց դէմ ալ քանի մը քաջութիւններ ընելէն ետքը մեռաւ 16 տարի իշխելով. իրեն յաջորդեց իր որդին Կոստանդին Ա. որ իր քաջութիւններովն ընդարձակեց տէրութիւնը. և երբ որ Եւրոպայի ազգերը Ս. Երուսաղէմն Եգիպտացւոց ձեռքէն ազատելու կ'երթային, օգնեց անոնց, և իշխան Հայոց կոչուեցաւ. Կոստանդին Ա. հինգ տարի իշխելէն վերջը մեռաւ:

Հ. ո՞վ յաջորդեց Կոստանդինին:

Պ. Թորոս Ա. ասի նախ Յոյներէն Անարզարս քաղաքն առաւ, Սիլիսթացիները և Պարսիկները որ Հայաստանի վրայ կուգային, զարկաւ փախուց, Կիլիսարա բերդին ալ տիրեց, և Մանտալեան երեք իշխաններն, որ Գագիկը մեռցնողներն էին, բռնեց սպաննեց. և ինքը 23 տարի իշխելէն ետքը մեռաւ. իրեն յաջորդեց իր եղբայրը, Լեւոն Ա.

որ քանի մ'անառիկ բերդերու տիրելուն համար ամենուն ինչուան նաև Յունաց սիրտը վախ ձգեց. բայց Անտիոքի Պէտէվի իշխանէն բռնուելով բանտարկուեցաւ, ուստի քանի մը քաղաք և մէկ որդին պատանդ տալով ազատելէն յետոյ՝ Կիլիկիա եկաւ, մէկէն զօրք ժողվեց, և տուած քաղաքներն ետ առնելէն զատ այնչափ նեղը խօթեց Պէտէվին՝ որ ինքը Լեւոնին պատանդներ տալով հազիւ ազատեցաւ:

Հ. Յունաց կայսրն ինչո՞ւ համար Լեւոնին դէմ սլատերազմի ելաւ:

Պ. Լեւոնի այս աստիճան զօրանալը՝ Յունաց Պէրքէռուժէն կայսեր ականջը հասնելով՝ մեծ պատրաստութեամբ Լեւոնի վրայ պատերազմի ելաւ. Լեւոն վախնալով կայսեր բազում զօրացը դէմն ելնելու՝ փախաւ ընտանիքովը, ուստի կայսրն ալ շիլիկիան անտէր գտնելով շատ քաղաքներու տիրեց, Անարզարսն առաւ, Լեւոնն ալ Կ. Պոլիս դերի տարաւ. թէպէտ ինքն ալ իր զօրաց մեծ մասը կորսնցուց:

Հ. Կայսրը Լեւոնին հետ ինչպէս վարուեցաւ:

Պ. Կայսրն զանի տարի մը բանտը պահելէն յետոյ, վրան դթալով բանտէն հանեց և իր պալատը կը պահէր, բայց քանի մը տարիէն վերտին բանտը դնել տուաւ, անոր Թորոս որդւոյն հետ. հոն

որաին ցաւէն մեռաւ Լեւոն Ա տարի իշխելէն և և տարի բանտը կենալէն ետքը . և երբ Կիւ Մանուէլ կայսր եղաւ , թորոս բանտէն ելած էր , վախաւ և Կիլիկիա գալով՝ յայտնեց իր ո՛վ ըլլալը , իշխաններն ալ միաբանելով իշխան դրին իրենց՝ որ մէկէն սկսաւ քաջութիւններ ընել :

Հ. Յունաց կայսրը երբ թորոսին վախշիւը լսեց ի՛նչ ըրաւ :

Պ. Անդրոնիկոս զօրավարը զրկեց շատ զօրքով՝ որ երթայ թորոսը շղթայի զարկած Պօլիս բերէ . բայց թորոս Բ. միշտ արթուն գտնուելով այնպիսի քաջութեամբ պատերազմեցաւ՝ որ Յունաց զօրքերուն մեծ ջարդ տալէն յետոյ՝ շատ իշխաններ ալ գերի բռնեց , զօրոնք կայսրը դնել ուղելով ի պատիւ իշխանաց շատ ստակ տուաւ , և թորոս բոլոր առած ոսկին գեսպաններուն առջեւ իր զօրացը բաժնեց , և երբ անոնք զարմացան , ըսաւ թորոս . կամաւ ըրի՛ որպէս զի նորէն բռնեն ձեր իշխանները . գարձեալ եկաւ Անդրոնիկոս՝ և արիւնահեղ պատերազմով չարաչար յաղթուեցաւ , կայսրը՝ կոստանդին կալամարոս զօրապետն առաքեց , ան ալ յաղթուեցաւ , ուստի թորոս բոլորովին վաճառեց Յոյները Կիլիկիայէն :

Հ. Ուրիշ որո՞ւ հետ պատերազմ ըրաւ թորոս :

Պ. Իկոնիոյ Գըլըճ Սուլան Սուլթանը կայսրէն զրդուում՝ պատերազմի ելաւ , անոր ալ յաղթեց

թորոս . բայց երբ Մանուէլ կայսրը վերստին մեծ պատրաստութեամբ Կիլիկիոյ վրայ կուգար՝ հաշտութիւն խօսեցաւ և քանի մը տարի ալ ապրելով , մեռաւ 24 տարի իշխելէն ետքը :

Հ. Թորոս Բ. ին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Թորոսի որդին անչափահաս ըլլալուն թովմաս Պայլ անուամբ Լատինացին , որ թորոսին աւանդներն էր , խնամակալ դրուեցաւ . բայց Մլեհ՝ թորոսին եղբայրը՝ Բերիոյ Սմիրայէն օգնութիւն առած , եկաւ և շատ խռովութիւն հանելէն յետոյ ինքն սկսաւ իշխել . Մլեհ սահմանակից թշնամի ազգաց հետ պատերազմելով յաղթեց . Յունաց դէմ ալ քանի մ՛ անգամ յաղթութիւններ ըրաւ , բայց իր ժողովրդեան հետ անգթաբար վարուելուն ինքն ալ սպաննուեցաւ իր զօրքերէն Յ տարի իշխելէն ետքը :

Հ. Մլեհի մեռնելէն ետքը՝ Հայոց իշխան ո՞վ եղաւ :

Պ. Մլեհի յաջորդեց Ռուբէն Բ. եղբորորդին՝ սա Կիլիկիոյ վրայ մեծ խնամք և սէր ունեցաւ . բայց Լամբրոնի Հեթում իշխանին հետ թշնամանալուն՝ Մնախոբի Պէմունա կոմսէն նենդութեամբ բռնուեցաւ , սակայն իր Լեւոն եղբորը կտրիճութեամբը ազատելով վերստին գարձաւ Կիլիկիա : Ասոր օրով անուանի էր Ներսէս Լամբրոնացի , Տարսնի Սըք եպիսկոպոսը : Ռուբէն Ա տարի իշխելէն վերջը իշխանութիւնը Լեւոն եղբորը յանձնելով՝ վանք մը քաշուեցաւ :

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԼԵՒՈՆ Բ. ՌՈՒԲԻՆԵՍԱՆ ՍՈՒՍՋԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ

ՄԻՆՁԵՒ ՌՈՒԲԻՆԵՍԱՆՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ

ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

1189 — 1390

Հ. ԼԵՒՈՆ Բ. ԻՆչպէս կառավարեց իր ազգը:

Պ. Իւր իմաստութեամբը և այլազոյի իշխանաց դէմ տարած յաղթութիւններովը տէրութիւնն աւմենայն մասամբ ծաղկեցուց ու ընդարձակեց, երուսաղէմի վրայ գացող խաչակիր զօրաց օգնելով անունը բոլոր Եւրոպա տարածեցաւ, և վերջապէս Գերմանացւոց կայսրէն՝ թագաւորական թագ և Պապէն Իրօշ մ՝ ընդունելով՝ Սոյ մէջ թագաւոր օծուեցաւ Իրիզոր Տղայ կոչուած կաթողիկոսէն. Գրիստոսի 1193 թուականին թագաւոր ըլլալէն վերջն ալ քանի մը մեծ յաղթութիւններ ըրաւ Իկոնիոյ և Բերիոյ Ամիրաներուն դէմ, և Յի տարի թագաւորելէն ետքը մեռաւ:

Հ. ԼԵՒՈՆ Բ. Ի ո՞վ յաջորդեց:

Պ. ԼԵՒՈՆԻ յաջորդեց իր Զապել անուամբ աղջիկը՝ զոր Փիլիպոս անուն Լատինացիի մը հետ կարգեցին. այս Փիլիպոսը՝ միայն մօր կողմանէ Հայ ըլլալուն երկու տարիէն՝ Սոյ հարստութիւններն սկսաւ Անախոք կրել՝ Հայ իշխանը բարկանալով

բանա դրին զինքը՝ ուր մեռաւ 2 տարի իշխելէն ետքը. այս միջոցին կը ծաղկէին Կիլիկիոյ մէջ Մելիթար Գօշ առականսօսը և Տարսանի խաչատուր երաժիշտը:

Հ. Փիլիպոսին ո՞վ յաջորդեց:

Պ. ՀԵԹՈՒՄ Ս. Զապելի հետ կարգուելով թագաւոր եղաւ. ասի Հայաստանը դարդարեց և տեսնելով որ Թաթարը շատ չարիք կը հասցնեն՝ Թաթարստան դնաց Մանգոյ խանին, սիրով ընդունուեցաւ և բարեկամութեան դաշինք դնելով Կիլիկիս դարձաւ: Բայց Իկոնիոյ Սուլթանը վրան նախանձելով սրտաւրագմի ելաւ Հեթումի դէմ և յաղթուեցաւ. դարձեալ Կոստանդին Լամբրոնի իշխանը միարանելով Իկոնիոյ Սուլթանին՝ պատերազմի ելան և յաղթուեցան: Եոյն միջոցին Եգիպտոսի Փրնտուխ տար Սուլթանը զօրանալով պահանջեց որ Հեթում Եգիպտացւոցմէ առած քաղաքները ետ դարձնէ:

Հ. ՀԵԹՈՒՄ Եգիպտացւոց քաղաքները ետ առաւ:

Պ. ՀԵԹՈՒՄ յանձն չառաւ, ու իր երկու որդիքը Հայոց բանակին հրամանատար կարգելով պատերազմի գրկեց՝ բայց յաղթուեցան, որոնցմէ Թորոս սղաննուեցաւ և ԼԵՒՈՆ դերի բռնուեցաւ. Հեթում շատ ստակով դնեց զԼԵՒՈՆ, և թագաւորութիւնը անոր յանձնելով ինքը Իրազարի ըստած վանքը քաջուեցաւ, ուր մեռաւ բարի մահուամբ ԿԾ տարի թագաւորելէն ետքը:

Հ. Լեւոն Գ. ի նշպէս կառավարեց ազգը :

Պ. Բարեպաշտ և միանգամայն ուսումնասէր ըլլալուն՝ մէկէն սկսաւ դպրոցներ բանալ ու գիտութիւնը ծաղկեցնել, բայց քիչ ժամանակէն ներքին երկպառակութիւնը այս բարիքներուն ամենն ալ ջնջեց, վստն դի իշխաններէն ոմանք, հետը թշնամանալով՝ վնտուխտարը Լեւոնին դէմ գրգռեցին. ան ալ անթիւ զօրքով կիլիկիա եկաւ. Լեւոն անօգնական մնալով՝ փախաւ պահուրտեցաւ, և թշնամիք ամեն չարիք հասուցին. Լեւոն՝ կիլիկիոյ այս աստիճան աւերմունքը տեսնելով չկրցաւ հանդուրժել, քիչ մը զօրք ժողովեց և իր ծերունի Սմբատ սպարապետին հետ միացած՝ յաղթեց Եգիպտացոց և վաճառեց զանոնք՝ ինչպէս նաև Իկոնիոյ Սուլթանը. ինքն ալ ՆՊ տարի թագաւորելէն ետքը վախճանեցաւ՝ յաջորդ թողլով իրեն զՀեթում Բ.:

Հ. Հեթում Բ. ի նշպէս կառավարեց ազգը :

Պ. Կրօնասէր ըլլալուն վանք մը քաշուեցաւ, և իւր տեղը Թորոս Գ. ը թագաւորեցուց. Թորոս ալ 3 տարիէն վանք մը քաշուելով՝ սախպեց որ դարձեալ Հեթում իր եղբայրը թագաւորէ, բայց Սըմբատ իր միւս եղբայրը յափշտակեց թագաւորութիւնը՝ մննչդեռ Թորոս և Հեթում Պօլիս Մարիամ կայսրուհիէն հրաւիրուած էին, որ իրենց քոյրն էր, և երբ վերադարձան՝ Սմբատ բռնելով զա-

նոնք՝ Թորոսն սպաննեց և Հեթումին աչքերը կուրցուց. սակայն Կոստանդին միւս եղբայրնին սաստիկ բարկանալով Սմբատայ անդթութեանը վրայ՝ պատերազմի ելաւ, և յաղթելով Սմբատին՝ բռնեց բանաւ դրաւ և ինքն անոր տեղ թագաւորեց. Հեթումն ալ բանտէն հանելով քովը կը պահէր. բայց երբ հրաչքով Հեթմայ աչքերը բացուեցան՝ ժողովուրդն ուզեց որ նորէն Հեթում թագաւորէ. Կոստանդին ասոր վրայ խռովութիւն հանել կ'ուզէր, ուստի Հեթում զինքն ու Սմբատը կ. Պօլիս զրկեց :

Հ. Հեթում Բ. ո՞րչափ ատեն թագաւորեց և իրեն ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Բանի մ'անդամ Եգիպտացոց ու Լիկայոնացոց յաղթելէն յետոյ՝ թագաւորութիւնը Թորոս եղբորը՝ Լեւոն որդւոյն յանձնելով՝ վանք մը քաշուեցաւ. Լեւոն Գ. երկու տարի թագաւորելէն վերջը քոնի մ' իշխանաց վառութեամբ թաթարաց Պիլզար զօրավարէն նենդութեամբ բռնուեցաւ և իր իշխաններովը հանդերձ սպաննուեցաւ :

Հ. Լեւոն Գ. ին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Լեւոն Գ. ին յաջորդեց իր եղբայրն Օշին, որ մէկէն զօրք դուռնորելով յաղթեց Պիլզարին և Եգիպտոսի Սմիրային՝ որ բազմութեամբ կիլիկիոյ վրայ եկած էին, Օշին Ն2 տարի մեծաւ քաջութեամբ և խելքով աղքը կառավարելէն ետեւ մեռաւ, իրեն յաջորդ թողլով իր սրբին Լեւոն Ե.:

Հ. Լեւոն Ե. ի ատենը Կիլիկիա ինչ վիճակի մէջ էր :

Պ. Լեւոն Ե. ի ատենը Եղիպտոսցիք, Թուրքմէնք, և Թաթարք առ հասարակ Կիլիկիոյ վրայ սկսան յարձակիլ, որուն պատճառը Լեւոնին Լատին իշխանաց հետ ըրած թղթակցութիւնն էր՝ որնոր Հայոց Թաղաւորութեանը կործանման պատճառ եղաւ : Լեւոն Ե. Չն տարի խեղճութեամբ Թագաւորելէն ետքը մեռաւ և իրեն յաջորդեց Յովհաննէս Պայլ Լատին իշխանը՝ որ Հայաստեցութեանը համար մէկ տարիէն սպաննուեցաւ :

Հ. Յովհաննէսին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Գուխտոն իր եղբայրը՝ զոր երկու տարիէն սպաննեցին Հայոց Սզգային եկեղեցւոյն մէջ Լատին ծեռ խօթել ուղեւուն համար, և իրեն յաջորդեց Կոստանդին Գ. որ թէպէտ ազգաւ Լատին էր, բայց խելքով 18 տարի ազգը կառավարեց, և Եղիպտոսցոց դէմ ալ փառաւոր յաղթութիւն մ' ընելով մեռաւ. քիչ մ' ատեն Կիլիկիա անտէր մնալէն յետոյ՝ իշխանը միաբանելով Լեւոն Զ. Լուսինեանը Թաղաւոր դրին. որուն միայն մայրը Հայ էր՝ այս մարդը իւր իմաստութեամբը բաւարի կառավարէր ազգը, բայց աւաղ որ ժամանակը չ'օղնեց թշնամի ազգերը զօրացած միշտ Կիլիկիոյ վրայ կը յարձակէին, և Լեւոն օրինաւոր օղնութիւն չ'ընալով գանել Երոսպայէն,

կառավարութիւնը օրրատօրէ վատթարացաւ թէև մեծամեծ խոստումներ շատ կ'ըլլար միշտ Հռովմայ Պապէն և Երոսպայի Թագաւորներէն :

Հ. Կիլիկիոյ Թագաւորութիւնն ինչպէս վերջացաւ :

Պ. Եղիպտոսի Սուլթանը քանի մ' անգամ Կիլիկիոյ վրայ եկաւ, յաղթեց Լեւոնին, և շատ աւերմունքներ ընելէն ետքը ետ դարձաւ : Երկու տարիէն դարձեալ անհամար զօրքով եկաւ և բոլոր Կիլիկիան անապատ դարձուց, ու Լեւոնն ալ բռնեց, գերի տարաւ Եղիպտոս, 11 տարի Թաղաւորութիւն ընելէն ետքը : Ս. յապէս վերջացաւ Կիլիկիոյ Թաղաւորութիւնը Գրիստոսի 1375 թուականին : Ռուբինեանց իշխանութիւնը թէ և ընդարձակութեամբ և զօրութեամբ իբիստ պղտիկ էր, բայց քաջութեան և խօհեմութեան մասին շատ մեծ մանաւանդ այնպիսի դարերու մէջ որ ամեն կողմէն թշնամիք զօրացած ու Հայոց արտաքին ուժը տկարացուցած էին :

Հ. Լեւոն Զ. ինչ եղաւ Եղիպտոս :

Պ. Լեւոն 7 տարի ընտաղ կենալէն ետքը՝ ազատեցաւ, հրաման առնելով նաև որ՝ ուր որ ուզէ երթայ. ուստի Լեւոն նախ Երուսաղէմ գնաց և իր ընտանիքը հոն թողլով անցաւ Երոսպա՝ ուր ամեն կողմ Թաղաւորական պատուով ընդունուելով Փարիզ եկաւ և հոն մեռաւ Կոյեմներ 1490 :

Քրիստոսի 1393 թուականին 60 տարուան, և թաղ-
ւեցաւ Կեղեատինեանց վանքին մէջ. 11 տարի թա-
ղաւորելէն 7 տարի Եղեպոսոս բանտը մնալէն և
12 տարի Եւրոպա սլանդիտանալէն վերջը :

ՎԵՔՁ ԵՕԹԵՐՈՐԴ ՄԱՍԻՆ

ՄԱՍՆ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

ԲՈՆԱԿԱԼԻ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՈՒԹԵՐԻՆԵԱՆՅ ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԷՆ

ՄԻՆՁԵՒ ՅՈՎԱԿԻՄ Ա. ՊԱՏՐԻԿ Կ. ՊՕԼՍՈՅ

1393 — 1461

Հ. Ռուբինեանց թագաւորութեան կործանու-
մէն վերջը ինչ վիճակ ունեցաւ Հայաստան :

Պ. Ռուբինեանց թագաւորութեան կործանումէն
ետքը, բոլոր Հայաստան Պատերազմի դաշտ մը
դարձած էր, վասնզի մէկ կողմէն Պարսիկը որ
Հայաստանի մեծ մասը իրենց իշխանութեան տակ
էր, Արաբացւոց արշաւանքէն մնացած զանազան

ամիրաները վանել կուզէին, որոնք անկախ և ինք-
նազլուխ կ'իշխէին, միւս կողմէն Էջրէֆ Շապան
Եղեպոսի Սուլթանը, զկիլիկիան կայրէր, կա-
րէր, կապականէր և ահա արիւն կզակ թշնամի
մը լէնկթիմուր՝ Էօղպէք Թաթարաց թագաւորը
անհամար զօրքով շատ տեղեր նուաճելէն ետքը
Հայաստան եկաւ :

Հ. լէնկթիմուր ինչպէս վարուեցաւ Հայոց հետ :
Պ. Հասած տեղերը սոսկալի անդթուլթիւններ
կ'ընէր, Կարս քաղաքն առնելով շատ մարդ ջար-
դեց, յետոյ անցաւ փոքր Ասիա, առաւ Սերաս-
տիա քաղաքը և որովհետեւ երգուած էր քա-
ղաքացւոց սրով մարդ չ'ըսպաննել, նախ քաղաքին
զօրքերը ողջ ողջ թաղել առաւ, յետոյ տղայքն
և ծերերը ձեռուցնին ոտուրնին կապած դաշտի
մը մէջ ձգելով կատրած ձիերու կոխկռտեց. իսկ
քաղաքին մէջի բոլորաններն ու տկար մարդիկը խեղ-
շել տուաւ, ըսելով՝ ես այժերուն չ'ինայեցի,
դուք ինչ բանի հարկաւոր էք. ասանք ընելէն
վերջը անթիւ բաղմութիւն մ' ալ խորատան գերի
տարաւ, և Հայաստանը երկու իշխանի յանձնեց,
որոնք զօրանալով իր թագաւորութիւնը կործա-
նեցին :

Հ. Այս միջոցին ինչ գլխաւոր գխտելիք կայ
Հայոց վրայ :

Պ. լէնկթիմուրին Հայաստան արշաւած ատեն՝

Սիւնեաց կողմերը կը զօրանար Պէլոփինէ անուամբ
 կտրիճ Հայ իշխան մը, որ վաթսուն հազարի շախ
 Հայ ընտանիք կը ինամէր և օր առօր իր քա-
 ջութեամբն ու աղբասիրութեամբը մեծ համբաւ
 կը տարածէր Հայաստանի մէջ. բայց վրաց թաւ
 գաւորը նախանձելով Ամնադին անուամբ վատ Հա-
 յու մը ձեռքով թունաւորել և սպաննել տուաւ
 զանի, որ Հայերը մեծ սուգի մէջ ձգեց. թէպէտև
 Ամնադին ալ իր արժանաւոր պատիժն առաւ
 Հայերէն՝ որ զինքը չարաչար սպաննեցին : Այս
 միջոցին Սուլթան Մէհմէտ Բ. Ճաթիհ կոչեցեալ՝
 Օսմանցոց թագաւորը՝ և Պօլիսը Յունաց ձեռ-
 քէն առաւ, և վաճառականութիւնն ու արհեստ-
 ները ծաղկեցնելու համար շատ երեւելի Հայ ար-
 հեստագէտներ բերել տուաւ ու Պօլսոյ զանազան
 կողմերը բնակեցուց, և իրենց գլուխ կարգեց
 Պատրիկ մը Կրիստոսի 1461 թուականին, իշխա-
 նութիւն տալով իշխել փոքր Հայոց և Յունաս-
 տանի մէջ գտնուած Հայերուն :

ՎԵՐՁ ՈՐԹԵՐՈՐԳ ՄԱՍԻՆ

ՄԱՍԻՆ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

ՊԱՏՐԻԿԸ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՅՈՎԱԿԻՄ Ա. ՊԱՏՐԻԿԸՆ

ՄԻՆՁԵԻ ԱԽԵՏԻՔ ՊԱՏՐԻԱՐԻ

1461 — 1701

Հ. ՌՎ Եղաւ Ա. Պատրիկ :

Պ. Ճաթիհ՝ բոլոր Յունաստանի տիրելէն յետոյ,
 կուզէր նաև աէր լլլալ Հայաստանի, բայց այս մեծ
 գործը առանց արեան և զիւրաւ դլուխ հանելն
 անկարելի էր, ուստի՝ իրեն նախկին բարեկամ
 Պրուսայու առաջնորդ՝ Յովակիմ Եպիսկոպոսին
 դիմելով յայտնեց իւր խորհուրդը խօստացաւ նաև
 զինւորական պահպանութենէն ու տրոց հաւա-
 քումէն զատ իրաւունքներն Հայ ազգէն Պատրիկ
 անուամբ մէկուն յանձնել և աթոռն ալ և. Պօլիս
 հաստատել. երբ այս առաջարկութիւնն իմացաւ
 Յովակիմ Եպիսկոպոս ուրախութենէն անմիջապէս
 Էջմիածնայ և Սոյ կաթուղիկոսներուն, գաւառաց
 Եպիսկոպոսներուն, իշխաններուն գրեց և անոնց
 ձեռօք, յորդորեց զազգը և հպատակեցուց Օս-
 մանեան քաղցր լուծին. ուստի Ճաթիհ ալ Յովակիմ

Եպիսկոպոսը Պատրիկ դբաւ Հայոց վրայ և ինչ իշխանութիւն ու արտօնութիւն որ տուեր էր կրօնապէս Յունաց պատրիարքին նոյնը յար և նմանը տուաւ Հայոց Պատրիկին Հայ ազգին գոյութեան ու Հայ Եկեղեցւոյ անկախութեան համար :

Հ. Ա. յս միջոցին ո՞վ էր Էջմիածնայ Կաթողիկոս , Պ. Էջմիածնայ Կաթողիկոսն էր Գրիգոր Ժ . Մակունցի : Ասոր օրով Սարգիս անուն վարդապետ մը գոյնալով Ս. Լուսաւորչայ աջը՝ Դավրէժ տարաւ , և շատ ալ ընծաներ տաած՝ ձիհան Շահին գնաց Կաթողիկոսութիւնն առնելու համար . բայց Աղթամարայ Զարարիա Կաթողիկոսը՝ ձիհան Շահ իշխանին մօրն աղաչելով՝ Էջմիածնայ Կաթողիկոսութիւնն ինքն առաւ : Յովակիմ Պատրիարք 17 տարի ազգը խաղաղութեամբ կառաւ վարելէն ետքը մեռաւ :

Հ. Յովակիմ Պատրիարքին որո՞նք յաջորդեցին : Պ. Հեողհետէ նստեցան Նիկողայոս Ա. 11 տարի . Կարապետ Ա. 20 տարի . Մարտիրոս Ա. 20 տարի . Գրիգոր Ա. 11 տարի . Աստուածատուր Ա. 13 տարի : Ասոր օրով Էջմիածնայ Ստեփան Կաթողիկոս , Սեփաստացի Միքայէլ եպիսկոպոսը իրեն յաջորդ կարգելով շատ ընծաներ առած Կ . Պօլիս Սուլթան Սիւլէյմանին եկաւ , որ Քանունի կը կոչուէր , աղաչելու համար որ Էջմիածնայ վրայ եղած բռնութիւններն և ծանր սուրբը լծելու

ցրնէ . նոյնպէս Պարսից Շահ - Թահմազ թագաւորին լատ ընծաներ զրկեց՝ աղաչելով որ խնայէ Հայոց , և արգիլէ ասպատակները նեղութիւն տալէ վանօրէից և եկեղեցեաց . թէ Սուլթանը և թէ Պարսից Շահը զիջանելով անոր աղաչանացը՝ սկսան հող աանիլ Գրիստոնէից վրայ : Ստեփանոս Կաթողիկոս քիչ մ' ստեն Կ . Պօլիս կենալով , անցաւ Գերմանիա կարողութ . թագաւորին հետ տեսնուեցաւ . յետոյ գնաց Լեհաստան՝ ուր Հայերէն մեծ ընդունելութիւն գտաւ և շատ ստիպեցին որ հոն մնայ . բայց քիչ մ' ստեն հոն կենալէն վերջը Ռուսաստան գնաց , և բոլոր դաղթեալ Հայերը մխիթարելէն ետքը դարձաւ Եջմիածին :

Հ. Աստուածատուր Պատրիարքին ո՞վ յաջորդեց : Պ. Ստեփան Ա . 11 տարի : Ասոր ալ յաջորդեց Տիրատուր՝ զոր 2 տարիէն դահէն վար առին՝ Ժողովուրդը կեղեքելուն համար : Ասի գնաց առանձինն՝ Սոյ Կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ մինչդեռ օրինաւոր Կաթողիկոս ունէր ակողմը . ասոր պատճառաւ երկպառակութիւն մտնելով Հայոց մէջ զիրար նախատել սկսան . Տիրատուրէն վերջը Պատրիարք եղաւ Յակոբ Ա : Ասոր օրով Կաթողիկոսին աղաչանքովը Շահ - Թահմազ Հայաստանի , գրեթէ դեռ նոր շնորհեր էր զխաղաղութիւն , ասպատակները դադրեցնելով , ծառաները զինքը խեղդեցին , և իրեն յաջորդեց Շահ - Իսմայիլ իր որդին :

Սա այնչափ անդուլթ էր՝ որ չէ թէ Հայոց՝ այլ Պարսկաց մեծամեծներն ամենքն ալ թրէ անցուց : Նոյն միջոցին Սուլթան Մուրաատ՝ Պարսկաստանի շիոթուլթիւնն իմանալով ահազին բանակ մը դրկեց Հայաստան՝ Լալա վաչայի հրամանատարութեամբը որ Երեւանայ վրայ դալով Նախիջևեան, Չալալ, Գաւրէժ քաղաքներն առաւ, և 60,000 ի չափ Հայ դերի առնելով Յունաստան տարաւ, Յակոբ Պատրիարք Ա տարի ազգը կառավարելէն ետքը մեռաւ :

Հ. Յակոբ Պատրիարքին որո՞նք յաջորդեցին :

Պ. Յովհաննէս Ա. 8 տարի. Թովմաս Ա. 10 տարի Սարգիս Ա. 3 տարի. Յովհաննէս Բ. 1 տարի և Ազարիա Ա. որ կաթուղիկոս տանն Սոյ էր, 1 տարի : Ասոր ալ յաջորդեց Սարգիս Բ. որ 3 տարի պատրիարքութիւն ընելէն յետոյ՝ Սոյ ինքնատիր կաթուղիկոս՝ Տիրատուր Պօլիս դալով, կաշառօք պատրիարքական դահն ելաւ դարձեալ : Ասոր օրով էջմիածին պարտական իյնալով Մելքիսեդ Ա. էջմիածնայ կաթուղիկոսը Կ. Պօլիս եկաւ հանդա՛նակութեան համար : Պօլսեցիք շատ սիրով ընդունեցին զինքը և կուզէին Պատրիարք դնել : Կաթուղիկոսը շատ դէմ կենայէն ետքը՝ զիջանելով ժողովրդեան թախանձանայ՝ Տիրատուրը վար առնելով, որ երեք տարիէ ՚ի վեր պատրիարքութիւն կ'ընէր, ինքը Պատրիարք եղաւ : Այս միջոցին սոսկալի սով մը տիրեց Հայաստանի մէջ, և յետոյ

սարտակելի մահտարածամ մ' ալ հասնելով՝ շատ դիւրեր և քաղաքներ անմարդարեակ եղան :

Հ. Մելքիսեդ Կաթուղիկոս սրչափ ատեն Պատրիարքութիւն ըրաւ :

Պ. Հազիւ տարի մը կտրոզ եղաւ շարունակել իւր սրչաօնը և հրածարեցաւ : Իրեն յաջորդեց Յովհաննէս Գ. խաւ, Մէկ տարիէն Գրիգ որ Բ. կեւ սարսի կախկոպուտը պատրիարքութիւնն առնելով սկսաւ ինքը կառավարել ազգը : Սա բարի և ազդատեք անձ մ' ըլլալուն ժողովրդեան մեծ հոգ կը տանէր : Ասոր օրով Ծահ-Սքաս Հայաստանը Օսմանյուց ձեռքէն առաւ և ինքը տիրեց բոլորովին. էջմիածնայ կաթուղիկոսն ալ կանչելով մեծ դումար մը պահանջեց անկէ, բայց նա չկննալով վճարել՝ բանտ դրուեցաւ, և երկար ատեն հոն մնալէն վերջը՝ Պարսկաստանի Հայք իրենց մէջ հանդանակութիւն ընելով պարտքը սուխն և կաթուղիկոսը ազատեցին :

Հ. Ծահ-Սքաս տրիշի՛նչ անդթութիւններ ըրաւ :

Պ. Հայաստանի մէջ Օսմանեան պահապան զօրաց Ծահ-Սքասէն յաղթուելուն յաբր Կ. Տօլիս հասնելուն պէս՝ Սուլթան Ահմետ՝ ձյալեզատէ Սինան փաշան անհամար զօրքով Պարսից դէմ դէկեց. Ծահ-Սքաս տեսնելով որ չպիտի կարենայ յաղթել Օսմանեանց, հրաման ըրաւ որ բոլոր Հայ ընտա-

նիքները ժողովին Արարատայ դաշտին մէջ, և անոնց քաղաքներն, աւաններն ու գեղերն այրեն, և Հայերն արտօրնօք Պարսկաստան տանին. որպէս զի՝ երբ Օսմանցիք դան՝ սլաշար և բնակութիւն չի գտնան :

Հ. Հայոց այս դաղթականութիւնն ի՞նչպէս եղաւ Պ. Այս բռնի գաղթականութեան մէջ թշուառ և անտէր Հայերուն կրած տառապանքներն աննկարագրելի են. վասն զի Պարսիկներն անդադար յառաջ կը մղէին զիրենք առանց հանդիստ տալու, տկարներն ու ծերերը չարաչար կը ծեծէին, մէկ քանին ցիցը և մէկ քանին ալ կախաղան հանեցին, որպէս զի՝ մէկալները վախնան և շուտով յառաջ երթան : Երբ երասխ գետին քով հասան՝ ըստ որ՝ ԼՐ կ'աճապարէին որ Օսմանցիք չհասնին, բաւական նաւակ ու լաստ չ'ըլլալով սկսան ժողովուրդը գետը ձգել, որ լողալով անցնին, ասով անհատնար մարդիկ խեղդուեցան. գետէն և սուրէն աղատողներուն թիւն էր 12,000 ընտանիք, ասոնք Նոր-Ձուղայ ըստած քաղաքը շինեցին. Շահ-Աբաս Հայոց սիրտը վատակելու համար տուրքերնին թեթեցուց և հետերնին գթութեամբ վարուիլ սկսաւ :

Հ. Այս միջոցին Հայաստանի մէջ յիշատակի արժանի ի՞նչ գէպը պատահեցաւ :

Պ. Մինչդեռ Հայաստան այսչափ անտանելի նեղութեամբ կը տառապէր, եկեղեցիները կը քան-

դուէին, վանքերը կը կողոպտուէին և կրօնի պաշտօնեայք՝ ոմանք իրենց ժողովրդոցը հետ կ'երթային, և ոմանք իրենց ուխտեայ վանքերուն մէջ դանուած որբոց մատուցները և նախրական անօթները անարատ պահելու համար անգուլ կը հսկէին. և ահա այս միջոցին Լատին կրօնաւորք յարմար առիթ սեպելով Հայաստանի ամուլութիւնը՝ սկսան խուճի խուճի հոն վաղել, որոնց երկուքը Մելքիսեդ Կաթուղիկոսին հանդիպելով ընծաներ մատուցին, նա մարդասիրութեամբ ընդունեց զանոնք յէջմիածին. Լատինք շուտով բարեկամացան միաբաններուն հետ և համարձակ կը պտըտէին մերձակայ վանքերը. ամեն օր Հոխիսիմեանց Պայլանեանց վանքերը կ'երթային՝ որոնց երկուքն ալ քանդուած էին. և որովհետև Լատինք զիտէին սրբոց մասանց՝ վանքին ո՞ր կողմն ըլլալը. սկսան այն կողմը քակել :

Հ. Լատինք կրցա՞ն գողնալ սրբոց մատուցները :

Պ. Վանքին մէջ մատուռին երկաթէ գուռը չը կրնալով կոտրել, աւագ խորանին տակէն պատը ծակելով մատուռն իջան, և սկսան փորել. Հոխիսիմեանց ոսկերց արկղը գտնելով դուրս հանեցին, բացին արկղը և երբ մատուցները կտաւով քսակն'րու մէջ դնել սկսան, էջմիածնէն երկու եպիսկոպոս այն կողմերն եկած ըլլալով վանքին մատեցան, Լատինք շատ ջանացին որ եպիսկոպոսները

անկէ հեռայնն , բայց անոնք խորագիտութեամբ մտան տաճարը , և անոնելով Հովիտիմեանց ոսկերց արկղը դարհարեցան , և շուտ մը Լուսին կրօնաւորները ծեծելով վանքէն դուրս վաճակեցին , արկղն ալ էջմիածին բերին նոյն դիշերը , և հոն տեղը հանդիսիւ ամբողջ միաբանք դարձեալ խորտեղը ասորին կաթուղիկոսին հրամանաւ : Այս Լուսինները թէպէտ շատ տեղերէ գողութիւններ ըրին՝ բայց ամենքն ալ ձեռուրնուն առնուեցան Զուղայեցի Նազար մեծ իշխանին շնորհիւ , որ նոյն ամանը Պարսից Շահին սիրելին ու խորհրդակիցն էր :

Հ. Նոյն օրերն ուրիշ ինչ երեւելի դործ պատահեցաւ :

Գ. Շահ-Սբաս Պարսից թողաւորն ուղելով Հայերը բոլորովին պաղեցնել Հայաստանէն , միաբը դբաւ էջմիածինը կործանել և անոր քարերովը նոր էջմիածին մը շինել Սպահանայ Պարսից երկրին մէջ , և հոն բերել տալ Ս. Լուսաւորչայ աջը . այս խորհուրդը յայտնեց իր խորհրդակից Խօճա Նազարին . Նազար որ ճարտարախօսութեամբ երեւելի եղած էր արքունեաց մէջ ըսաւ . « Տէր արքայ , եթէ դուք կամք կընէք հոս էջմիածին մը շինել , ինչո՞ւ Այրարատայ էջմիածնին քարերը հոս փոխադրենք . դուք կարող էք ոչ թէ քարէ այլ ոսկիէ շինել . բայց երբոր քարէ շինել կը հաճիք , հոս ձեր իշխանութեան տակ շատ աղնիւ քարեր կը դանտին

անոնցմով աւելի փառաւոր կ'ըլլայ , և մենք ազօթող կ'ըլլանք քու կենացդ » : Այս խօսքով թէև դիձաւ Շահ-Սբաս առ երեսա , բայց հեռուեալ օրը հրաման ըրաւ Սմիրդունայ Թահմազըւլի նախարարին՝ որ կաթուղիկոսն ու Լուսաւորչայ Աջն իրեն դրէ , Թահմազըւլի խնայն դնաց էջմիածին , Ս. Լուսաւորչայ Աջը ոսկիապատ անտարան մը և արծաթ խաչ մը Մեղրիսեթ կաթուղիկոսին հետ Ապահան առաքեց :

Հ. Գրիգոր Բ. կետարայի սրչափ նստաւ պատրիարք :

Գ. Յովհաննէս Բ. խուլ մտկանուանեալ . հաւատակելով Գրիգորի՝ 3 տարիէն վերջը վերաին Պատրիարք եղաւ , բայց 1 տարիէն ժողովրդէն հարածուելով դարձեալ Գրիգոր Բ. Պատրիարք դրուեցաւ , որ 10 տարի խաղաղութեամբ կառախրեց ազգը . և որովհետև մաս մ'անձինք Յովհաննէսը կուղէին շատ սասկ վասնելով դարձեալ զանի պատրիարքական գահը հաննցին՝ որ 2 տարի իշխանութիւն վարելով դարձեալ Գրիգոր Բ. Պատրիարք եղաւ , և 3 տարիէն հրաժարելով Զաքարիա Ս. վանցի Պատրիարք նստաւ : Ասոր օրով երեւելի էր Մովսէս կաթուղիկոս՝ որ էջմիածինը և բոլոր անոր շրջակայ վանքերը նորոգեց , հաստատեց նաև գաղտնիներ , և դիշեր ցերեկ անդուլ աշխատելով աշակերտներ կը հասցը-

նէր, Հայաստանի ամեն կողմ նուիրակ զրկելով վանքերու և եկեղեցիներու շինութեան պէտքերը կը հագար: Ստոր օրով Գաղատայի Յովհաննէս անուն վարդապետ մը՝ Հայոց տառեր ձուլելով Ժամագիրք, Սաղմոս և այլն տպել տուաւ:

Հ. Զարարիա ուրչտի ասեն պատրիարքութիւնը բաւ:

Պ. Հինգ տարի. և հետզհետէ նստան Յովհաննէս Գ. խուլ, չորրորդ անգամ, 3 տարի. դարձեալ Զարարիա՝ 3 տարի: Ստոր օրով Ահաատամ գաղթող Հայոց մէջ մեծ դժուրութիւն ելաւ իրենց նիկող անուն անարժան Եպիսկոպոսին՝ Հայ եկեղեցւոյն մէջ Լատին ծէս մտցնել ուղեղուն համար. Մովսէս Կաթուղիկոս շատ յորդորեց զանի և Գրիգոր Կեսարացի հրաժարեալ Պատրիարքը զրկեց՝ որ համոզէ զՆիկող, բայց անօգուտ եղաւ. նորէն Կաթուղիկոսն իր աշակերտներէն Կեսարացի Խաչատուր վարդապետն առաքեց՝ որ ճարտարախօս և խեղացի անձ մ' էր. շատ աշխատեցաւ Խաչատուր՝ որ համոզէ զՆիկող և ժողովրդեան հետ հաշտեցնէ, բայց անկարելի եղաւ:

Հ. Նիկող ինչ հնարք մտածեց Կաթուղիկոսին ձեռքէն ազատելու համար:

Պ. Այն ստեղծները Լատին կրօնաւորները զօրացած էին Ահաատանի մէջ. Նիկող անանց դիմեց, բռնելով որ ես և ժողովուրդս Հայ Կաթուղիկոսին

իրաւասութեանը տակ չենք ուզեր կենալ, այս որ լսեցին Լատինք՝ սկսան ամեն ճիգ թափել. Նիկող անոնց հետ միացած՝ նախ Կաթուղիկոսին զրկած Խաչատուր վարդապետն աքտորել տուաւ իրը խուսվարար, և յետոյ չարիք չմնաց հասուց Հայ ժողովուրդին գլխուն, թէ և ժողովուրդը շարունակ կը մարանչէր Լատին կրօնաւորաց դէմ՝ իր մայրենի և ուղղափառ եկեղեցիէն չզատուելու համար, և ամեն զոհողութիւն չինացեց թէ նիւթապէս և թէ բարոյապէս. բայց Լատինք և Նիկող՝ որ առանց ժողովրդին հաւանութեամբը եպիսկոպոս եղած էր, վերջապէս յաղթող դանուեցան, և 40 հազար Հայ ընտանիք պապականութեան մէջ իյնալով, իրենց սիրելի ազգութիւնը բոլորովին մոռցան:

Հ. Ահաատանի Հայերը ուսկից դաղթած էին:

Պ. Բագրատունեաց կործանելէն ետքը Մնեցիք բարբարոս ազգաց բռնութիւններէն ազտանլու համար, ինչքերնին ժողուելով խորքմ անցան, անկէ մաս մը Մոլտախա և մեծ մաս մ' ալ Ահաատան գաղղեցին, հոն հետզհետէ բազմանալով 40,000 տուն եղան. Ահաց թագաւորն Հայոց ազգայնութեան իրաւունքները ճանչնալով՝ Վոյթ անունով Հայ կառավարիչ մը դրաւ՝ որ ազգային դատաստանները ականէ, և 1516 ին Սիկրանուս թագաւորին հրամանաւը Ամեյերիկի մէջ Հայոց դատաստանարանը շինուեցաւ. այս քաղ-

քին մէջ Հայք այնչափ պօրտացան և հարստացան՝ որ գրեթէ Կեհայ ահրուժեան բոլոր երեւելի քաղաքներուն մէջ իրենց վաճառականութիւնն ու արհեստը ասարածեցին . և մինչև հիմայ ԱՐՄԷՆԷՆԻՅԱՆ՝ անուամբ շուկաներ , պոզոստաներ և փողոցներ շատ կը գտնուին , Ձինուորութեան մէջ ալ շատ յառաջադիմութիւններ րրին և իրենց համբաւը ուրիշ երկիրներու մէջ գանաւող Հայերու քաջալերութիւն և խրախոյս կուտար , բայց այն Նիկոլ անուն վառ եպիսկոպոսին ձեռքով՝ ի պապականութիւն առաջնադեցան՝ ի մեծ սուգ ընդհանաւ Հայութեան :

Հ. Զարարեա Պատրիարքին ո՛վ յաջորդեց :

Գ. Գաւիթ Ա. Արեւելցի , որ ԿՂՄիածնէն նախ թաղ եկած էր , բայց 2 տարիէն աթուէն վար առնուելով Երեւանցի կիրակոս վարդապետը Պատրիարք դրուեցաւ : Ասի բարի և ազդասէր մարդ մ՝ ըլլալուն՝ դեմերն այցելութեան ելաւ , երբ Պրուսա հասաւ , Հայք խիտ մեծ պատուով ընդունեցին զինքը . և որովհետև դատաւորը Հայերը շատ կ'ատէր , տեսնելով Պատրիարքին այնչափ փառաւորուիլը՝ բարկացաւ սաստիկ և հրամայեց որ կործանեն Հայոց եկեղեցին . այս լուրը Կ. Պօլիս նստող Եպարզ ու Գարա Մուսթաֆա փաշան առնելուն անմիջապէս դատարն ու եկեղեցին քանդ օրները խափու պատժեց ըսելով թէ «Հայոց եկեղեցին կործանելը չիլդ՝ կ'ըստիպէր ժողո-

վորդը որ ուրիշ երկիրներ երթան իրենց պաշտամունքը կատարելու» և հրաման քրաւ նաե որ եկեղեցին շինեն . Կիրակոս Պատրիարք դարձաւ Կ. Պօլիս , և Ա տարի 3 ամիս պատրիարքութիւն ընելէն վերջը ժանտամահէն վախճանեցաւ :

Հ. Կիրակոս Ա. ի ո՛վ յաջորդեց :

Գ. Խաչատուր Սեփաստացի Ա տարի և 6 ամիս . յետոյ Գաւիթ Ա. որ Տաճիկ մեծամեծներն և մէկ քանի Հայեր իրեն կողմ շահելով Պատրիարք եղաւ : Ասոր օրով Լատինք Կ. Պօլսոյ մէջ բաւական մտրդորացած էին՝ սրնց գլուխն էր կղեմէս անուն կրօնաւոր մէ : Գաւիթ քանի մ'անգամ զգուշացուց զկղեմէսն և անոր երթեւեկութիւն ընողները , բայց անոնք անհոգութեամբ Պատրիարքին ազդարարութեան ոչ միայն չ'անսացին՝ այլ և սկսան իրենց մէջ ստակ հաւաքել որ Պատրիարքն աթուէն իջեցնեն և տեղը Թոփիսա Բերիացին դնեն : Այս բանը մեծ Եպարզոս խնամալով ուզեց բռնել զկղեմէսն ու անոր համախոհ Էտալինները : Լատինք այս լուրն առնելուն պէս՝ փախան Իսկէնաէր Ձեւիպիսն տունը , միայն կղեմէս բռնուեցաւ , բայց Գաղղիոյ դեպոյանին մարդիկները ճամբան վրայ հասնելով՝ շատ ստակ տաին բռնողներուն և փախուցին իրենց դեպոյանատունը . դեպոյանը տեսնելով որ չզխտի կրնայ պաշտպանել կղեմէսը Հնովմ փախուց , վասն զի եպարզոսը բարկացած չարունակ փնտուել կուտար զանի :

Հ. Որչափ Պատրիարքութիւն ըրաւ Գաւիթ :

Պ. Գաւիթ հաղիւ 5 ամիս պատրիարքութիւն ըրած էր, թողմաս անուն վարդապետ մը շատ տուրք խոստանալով վճարել արքունի դանձուն ինքը Պատրիարք եղաւ, բայց չկրնալով վճարել խոստացած տուրքը՝ Հռովմ՝ փախաւ : Իրեն յաջորդեց զարձեալ Գաւիթ՝ երրորդ անգամ : Ասոր Պատրիարքութեան երրորդ տարին սոսկալի հրդեհ մը պատահեցաւ Կ. Պօլիս, և այրեցան 2,000 տունէն աւելի Գումգարուի Ս. Ասատուածածնայ մայր եկեղեցին. բայց երկու ամսէն Սուլթան Խպրահիմի հրամանաւը Տիվրիկցի Պօղոս վարդապետին յորդորանօքը՝ վերստին շինուեցաւ աւելի փառաւոր կերպով :

Հ. Գաւթի Պատրիարքութեան օրով ինչ երեւելի դէպք պատահեցաւ Հայաստանի մէջ :

Պ. 1648 Ապրիլ ամսոյն 2ին աւագ շաբթու ահագին դեմնաշարժ մ'եղաւ, որ ութ օր տեւեց, և կործանեցան շատ վանքեր՝ եկեղեցիներ՝ մկրիթներ և անհամար տուն, որոնց տակը 50,000 կն աւելի մարդիկ մեռան. այս միջոցին Կ. Պօլսոյ Հայերը մեծ խռովութեան մէջ էին, վասն զի ամանք կ'ազէին որ Գաւիթը Պատրիարք մնայ ամանք թովմասը. բայց թովմասանք յաղթող դանուելով Գաւիթը փոք առին 5 ասրի Պատրիարքութիւն ընելէն վերջը. և 11 ամիս աշխարհական անգա-

պահով ազգը կառավարուելէն ետքը՝ զարձեալ Գաւիթ Պատրիարք եղաւ, և 3 ամիսէն զարձեալ վար առնուելով, աշխարհականք սկսան կառավարել, մինչև որ Եղիազար Անթափցի, որ վերջերը Երուսաղէմի Պատրիարք և Էջմիածնի Կաթողիկոս ընտրուեցան, հաճեցնելով տեղապահներն՝ ինքը Պատրիարք եղաւ, սակայն խռովութիւնը չվերցաւ Հայոց մէջէն :

Հ. Փիլիպոս Կաթողիկոս ինչո՞ւ համար Կ. Պօլիս եկաւ :

Պ. Պօլսոյ Հայոց մէջ պատրիարքական երկպառակութիւնը տիրելով օր ըստ օրէ թշնամութիւնը կ'աւելնար. ասոր համար շատ անգամ նամակներ դրեցին իտաղասէր ոմանք Կաթողիկոսին, ոմանք ալ անձամբ դային Էջմիածին, որ դարման մը դանեն և այս երկպառակութիւնը վերցնեն Հայոց մէջէն. թէպէտ և Կաթողիկոսը շատ անգամ կոնդակներով կը յորդորէր և իր կողմէն խաղաղասէր անձինք կը զրկէր, բայց չէր օգտէր. ուստի անճառացեալ՝ ճամբայ ելաւ անձամբ Պօլիս գալու. Հայք Կաթողիկոսին Պօլիս գալը Եպարզոսին իմացնելով բազմաթիւ անձինք՝ Բ. Գրան պաշտօնակալներով Կաթողիկոսը զխմաորել դային մինչ 'ի Կարին. Կաթողիկոսը նախ Երուսաղէմ հանդիպելով հոն դտաւ Սոյ Կերսէս Աբրատացի Կաթողիկոսը՝ և շատ սիրով տեսնուե-

յաւ հետը . այս երկու կաթուղիկոսներն իրենց եկեղեցականաց մէջի անկարգութիւնները վեր-
 ցրնելու համար մտաւկայ թեմերուն եպիսկոպոս-
 ներն ու վարդապետներն երուսաղէմ հրաւիրելով
 ժողով մը կազմեցին :

Հ. Երկու կաթուղիկոսաց այս ժողովքը ինչ
 կանոններ հաստատեց :

Պ. Սահմանադրութիւն մը շինեցին , որոյ առա-
 ջին և դիտարոն է Էջմիածնայ և Սոսյ կաթուղի-
 կոսները մէկզմէկու հետ սիրով կապուին , և ամեն
 մէկն իրեն փիճակեալ թեմերուն Եպիսկոպոսները
 ձեռնադրէ , և մանաւանդ աւանց ժողովրդին
 վիպութեան Եպիսկոպոս չձեռնադրեն կաթու-
 ղիկոսը . մէկ փիճակ մը մէկ առաջնորդ ունենայ ,
 Եպիսկոպոսը իրենց թեմէն դուրս ուրիշ վրձակի
 մը քահանայ կամ վարդապետ չձեռնադրեն , վար-
 դապետութեան կամ քահանայութեան պաշտօն
 չորուի մէկու մը մինչև որ ուսման և առարկ-
 նութեան մէջ կատարեալ չլլայ , և իրենց փիճա-
 կին Եպիսկոպոսէն ձեռնադրուին ժողովրդին հա-
 ւանութեամբ . եպիսկոպոսը չըրկեն դքահանա-
 ները իրենց իրաւունքէն դոյր ժողովուրդը կուտայ ,
 և քահանայը մէկզմէկու ծուխ չյոթչտակին , քա-
 հանայք նշանաւ տ թիւնն և կեղեցւոյ մէջ խմայենն
 որ եթէ արդեւք մը կայ յայտնաի . երեցիկնը
 վախճանած քահանայ մը , եթէ ձեք և քանի մը

դաւակ ունի և առարկնի բլլալը վկայուած է ,
 կրնայ եկեղեցւոյ մէջ պաշտօն վարել , ապա թէ
 ոչ պէտք է անպաաճառ վանք երթայ : Ս,յօ կա-
 նոններն ամեն տեղ հրատարակեցին : Փիլիպպոս
 կաթուղիկոս Ս. Յակոբայ աւագ խորանին բեմը
 շինել տալով ողբերոցաւ ՚ի Պօլիս :

Հ. Փիլիպպոս կաթուղիկոսին Պօլիս դալն ինչ
 աղբերցութիւն ըրաւ :

Պ. Գեմքով պատկասելի և ճարտարախօս բլլա-
 լուն եկեղեցեաց մէջ սէր ու միարանութիւն քա-
 ըողելով ժողովուրդը խորազնաց Եղիազար Պատ-
 ըխարքն ալ վար առնելով Յովհաննէս Գ. Մուղ-
 նեցի վարդապետը Պատրիարք դրաւ . ժողովուրդն
 սիտաւ մէկզմէկ համբուրելով եղբայր եմք մեք
 դուշել . շատ սիրեցին կաթուղիկոսը և Էջմիածնայ
 համար մեծազումաւ ստակ հաւարեցին իրենց
 մէջ , նաեւ բնիկ Պրուսացի Անտօն Չէլչպին Էջ-
 միածնայ մեծ զանգակատունը շինելու համար
 խոստացաւ ամբողջ ծախքը վճարել . նոյն օրերը
 Լեհաստանէն Կ. Պօլիս եկաւ Նիկոլ անուն անար-
 ժան եպիսկոպոսը և քանի մը երեւելի Հայեր
 դոյր երկար համոզելով հաշտեցուց . Նիկոլ խոս-
 տացաւ որ անկէ ետքը ժողովրդեան կամացը
 համեմատ վարուի . ժողովուրդին ալ կոնգակաւ
 պատուիրեց որ հաշտ աչօք նային իրենց առաջ-
 նորդին և ճամբու դրաւ , բայց Նիկոլ դարձեալ

իր ընթացքը շարունակեց . իսկ Կաթուղիկոսը . քիչ մ'ատենն ալ Պօլիս կենալով՝ օրհնեց ժողովուրդը և դնաց Էջմիածին :

Հ. Ուրիշ ինչ յիշատակի արժանի գործ ունի Փիլիպպոս Կաթուղիկոս :

Պ. Էջմիածնայ վանքը կատարելագէտ նորոգելէն ետքը , Ասպահան գնաց , ուր մեծ քնդունելութիւն դատաւ Հայերէն : Սա կը փախաբէր Լուսաւորչայ Ս. Սջն Էջմիածին փոխադրել վերստին , բայց Զուղայեցիք դէմ՝ կը կենային պատճառելով թէ՛ Զուղայեցի Հայերն ինքզինքնին մխիթարելու համար միայն այս Ս. Աջն ունի , և թէ Ծահ-Մբաս արքայն Զուղայեցուց տուած է զսյն պահելու , եթէ ուզելու ըլլայ ինչ ընենք . ուստի Փիլիպպոս Կաթուղիկոս Երեւանցուց օգնութեամբը շատ ընծաներ տալով՝ Պարսից երեւելիները հաճեցուց . յետոյ ընծաներով թագաւորին ալ աղերսագիր տուաւ և հրամանն ընդունելով , Զուղայեցի պարոն Սաֆարին տունէն Ս. Աջն եկեղեցին փոխադրեց ժողովուրդը օրհնելու համար . և երբ տեսաւ որ Զուղայեցիք դարձեալ կ'ընդդիմանան և չեն ուզեր տալ , Մարգար անուն վաճառականի մը հետ Դավրէժ փախուց ու ինքն ալ ճամբայ ելնելով հասաւ Դավրէժ և Ս. Լուսաւորչայ Աջը և՛ 0 տարի Պարսկաստան մնալէն յետոյ վերադարձուց Էջմիածին :

Հ. Յովհաննէս Մուշեցի՝ ազգը կրցա՞ւ կառավարել :

Պ. Եզրիաղար Անթապցի քանի մ' երեւելի Հայեր իրեն կողմ՝ որսալով և տարիէն Յովհաննէսը Պատրիարքութենէ ձգեց . սակայն իշխանները փոխանակ Եզրիաղարը Պատրիարք ընելու՝ իրենք սկսան տեղապահութիւն ընել . այս տեղապահները Կ. Պօլսոյ 6 եկեղեցեաց կողմէն ընտրուած էին , որք են , 'ի Սամաթիա Ս. Գէորգ՝ որ Պատրիարքարան էր . 'ի Գումրիարու Ս. Աստուածածին . 'ի Լանկա Ս. Մարգիս . յԱլաճա-մէջիա Ս. Նիկողոս . 'ի Պալատ Ս. Հրեշտակապետ և 'ի Ղալաթիա Ամենավերջի : Այս վերջինը Պօլսոյ մէջ Հայոց համար շինուած առաջին եկեղեցին է : Այս միջոցին Փիլիպպոս Կաթուղիկոս Էջմիածնայ մէջ ուրիշ շատ կարդադրութիւն ընելէն ետքը վախճանեցաւ . իրեն յաջորդեց Յակոբ Զուղայեցի առաքինի՝ վեհանճն և խորախորհուրդ եպիսկոպոսը :

Հ. Տեղապահներն որչափ ատեն կառավարեցին Ազգը :

Պ. Հաղիւ 2 տարի . վասն զի Հռովմ փախած Թալմաս Բ. Պօլիս գալով՝ դեսպանաց թարգմաններուն միջոցաւ վերստին Պատրիարքական դահն եղաւ : Ասոր օրով Երուսաղէմի Աստուածատուր Պատրիարքը Կ. Պօլիս եկաւ Յունաց հետ դատ վարելու համար , վասն զի Ծռաղատի մ' առթիւ

Յունաց և Հայոց մէջ վեճ բացուելով՝ Գրիգոր Մուկացի Երուսաղեմի նախկին Պատրիարքը տեղւոյն բզեչխին միջնորդութեամբ կրցաւ կատարել Ս. Յարութեան տաճարին մէջ խոր պաշտօնը, այս բանիս համար Յոյներն սխ պահած էին. երբ Գրիգոր Պատրիարք մեռաւ՝ Յոյնք մեծամեծ ընծաներ առած տէրութեան բարձրատիճան անձանց դիմելով՝ Հայոց Ս. Յակովբայ վանքը իրենց սեպհականել կուզէին, ուստի Աստուածասուր Պատրիարքին ճարք հատնելով շատ ստակ առած Կ. Պօլիս եկաւ, և Եղիազարին յաջողակութիւնն ու ճարտարութիւնը տեսնելով՝ իրեն փոխանորդ կարգեց, և խոստացաւ նաև իրեն յաջորդ ընտրել եթէ սոյն իրաւացի դատը չահելու ըլլայ. Եղիազար այս խնդիրը յանձն առնելով թէև շատ սարսափելի և անտանելի չարչարանքներ քաշեց թէ Հայոց և թէ Յունաց վրէժխնդրութենէն, բայց և այնպէս դատը չահեցաւ:

Հ. Թովմասի Պատրիարքութիւնն ս'ըջափ ժամանակ տեւեց:

Պ. Հաղիւ Ա տարի և վեց ամիս, վասն զի Հայ ժողովուրդն որ Էջմիածնայ աթոռին և հան բողմաղ կաթուղիկոսին վրայ մեծ սէր ունէր, կուզէր դարձեալ Յովհաննէսը Պատրիարք դնել. բայց թովմաս՝ դեսպանաց զօրութեամբը կը բռնանար Հայոց պատրիարքական գահուն վրայ, սակայն

վերջապէս ժողովուրդը յաջողեցաւ վանել աթոռէն և տեղը կաֆացի Մարտիրոս վարդապետը դրաւ՝ որ Երուսաղէմայ միաբանութենէն էր: Սա Պատրիարքական աթոռը Գումգարու փոխադրեց Սամաթիայէն: Ասոր օրովը Կ. Պօլիս սոսկալի հրդեհ մը պատահելով 3,000 էն աւելի տուն և 5,000 ի չափ անձինք այրեցան՝ որոնց մէջ էր Հայոց Լանկայի Ս. Սարգիս եկեղեցին, և հաղիւ աղատեցաւ Գումգարուի Ս. Աստուածածնայ եկեղեցին: Այս ատեններն Երեմիա Չէլչալի Գէօմիւրճեանց՝ երեւելի եղած էր իր տաղանդովը. այս մեծ մարդը բաւական աշխատութիւններ ունի դրական ասպարեղին մէջ: Մարտիրոս Բ. Ա տարի և 5 ամիս Պատրիարքութիւն ընէլէն յետոյ վար առնուեցաւ, և իրեն յաջորդեց Տիմօթիկոյն Ղաղար եպիսկոպոս՝ Բ. Դրան դիւանադպիր Տիմօթիկոյն Խարահիմի ձեռօք:

Հ. Որչափ ատեն Պատրիարքութիւն ըրաւ Ղաղար: Պ. 2 տարի և 4 ամիս Պատրիարքութիւն ընէլէն ետքը՝ Էջմիածնայ միաբաններէն Յովհաննէս վարդապետ՝ որ Էջմիածնայ անուամբ նուէր կը հաւաքէր, տեսնելով Պօլոսոյ Պատրիարքական լիազօր իշխանութիւնը, Էջմիածնայ համար ժողոված ստակովը՝ Պատրիարք եղաւ և Յովհաննէս Ե. կոչուեցաւ. բայց հաղիւ Ա տարի և Ա ամիս անցած էր՝ ժողովրդեան մէջ դժտութիւն մտաւ՝ վատնած

ստակները շուտով հաւաքելու համար հարոտա-
 հարութիւններ ընելուն . ասոր օրով Երուսաղէմէն
 նուիրակ եկած էր Սարգիս վարդապետ Ռօտոս-
 թօցի: Սա յարմար առիթ սեպելով դնաց Անդ-
 րիանուպօլիս, Երուսաղէմի համար ժողոված ստակ-
 ները վառնելով և շատ ալ պարզեւ տալ խոստա-
 նալով Պատրիարք եղաւ Սարգիս Գ. անունով և
 եկաւ Կ. Պօլիս, հալածեց Յովհաննէան ու ինքն
 սկսաւ կառավարել զԱզգը Ծամիս, մինչև որ Յով-
 հաննէս Ե. վերստին Պատրիարք եղաւ: Ասոր օրով
 Եղիազար Անթապցի որ Երուսաղէմի Պատրիարքա-
 կան փոխանորդն էր, Երուսաղէմի մէջ բազմաթիւ
 շինութիւններ ընելէն ետքը, ջանք ըրաւ Տաճկաս-
 տանի Կաթողիկոս ըլլալ և աթոռը Երուսաղէմի
 մէջ հաստատել, և այս բանին համար Երուսաղէմի
 մէջ Էջմիածին անուամբ Եկեղեցի մ' ալ շինեց:

Հ. Եղիազար կրցա՞ւ յառաջ տանիլ իւր այս խոր-
 հուրդը:

Պ. Սոյո խաչատուր Կաթողիկոսն Երուսաղէմ
 հրաւիրելով համոզեց զայն և հաճեցուց ըսելով.
 «Ի՞նչ քու միճակիդ Հայոց, Էջմիածին Պարսկաս-
 տանի և Սրբեւեռքի մէջ գտնուող Հայոց, իսկ ես՝
 Կ. Պօլսոյ չըջակայեց եյն: գտնուող Հայոց վրայ
 Կաթողիկոս պիտի ըլլամ»: Ուստի շատ ստակ և
 ոսկի առած Եպարդոսին երթալով Կաթողիկո-
 սութեան և միանգամայն Երուսաղէմի Պատրիար-

քութեան հրովարտակն առաւ . ասիէ երկպառա-
 կութեան գուռ մ' ալ աւելի բացուեցաւ Ազգին
 մէջ. բայց Էջմիածնայ Յակոբ Կաթողիկոսն՝ որ
 խոհուն և հեռատես անձ մ' էր, իմանալով Ե-
 ղիազարու այս ընթացքն՝ անմիջապէս Կ. Պօլիս
 եկաւ, խաղաղեցուց ժողովուրդը, և անտի Սուլ-
 թանին դնաց յԱնդրիանուպօլիս, հոն վերստին
 վաւերացուց իր ընդհանրական Կաթողիկոսու-
 թիւնը. և որովհետեւ Յովհաննէս Պատրիարքի
 վրայ ալ արտունջներ կային, վերստին Սարգիս
 Գ. Ռոտոսթօցիին հրովարտակն առաւ և Յովհան-
 նէսը հրաժարեցուց 2 տարի և 2 ամիս Պատրիար-
 քութիւն ընելէն յետոյ: Այս ատեններս էր՝ որ Ոս-
 կան վարդապետ Մանչէսթէրի մէջ ապարան բանա-
 լով Աստուածաշունչ եյն գրդեր տպագրել տուաւ:

Հ. Սարգիս Գ. սրչափ ստեն Պատրիարքու-
 թիւն ըրաւ:

Պ. Սարգիս 3 տարի Պատրիարքութիւն ընելէն
 ետքը մեռաւ, և իրեն յաջորդեց Էջմիածնայ միա-
 բանութենէն Ստեփանոս վարդապետ Մեղրցի՝ որ
 խելացի և ուսումնական անձ մ' ըլլալուն՝ սկսաւ
 խաղաղութեամբ կառավարել Ազգը, բայց և տա-
 րիէն վախճանելով Յովհաննէս Զ. Սամաթիացի
 Թօփալ մականունեալը յաջորդեց, որուն օրովը
 Հայերը շատ ստակ ծաղը ընելով Լանկայի Ս. Սար-
 գիս եկեղեցւոյն շինութեան հրամանն առին, բայց

հազիւ ըմբոստ էր, կործանեցին ՚ի հիմանց և մինչեւ այսօր աւերակ կը մնայ. Յովհաննէս Զ. Ա տարի Պատրիարքութիւն ընելէն վերջը՝ դահէն վար առնուելով Անգրէաս անունով երեց մի դրուեցաւ. Ա տարիէն կարապետ կեսարացի Կրպոյ մականունանեալը յաջորդեց: Ասի 3 տարի ազգը կառավարելէն ետքը՝ արքունի բանակին մէջ հայադործ Մարդիս անուն անձ մ՝ երիցութեան աստիճան առնելով Պատրիարք եղաւ. բայց Ա տարիէն վերստին կարապետ կեսարացի երկրորդ անգամ Պատրիարք եղաւ: Այս միջոցներուն ժողովուրդն ալ շուարեալ որուն հնազանդելը չէր դիտեր. Յակոբ Կաթողիկոս այս բաներն իմանալով վերստին Կ. Պօլիս եկաւ ժողովուրդը խաղաղեցնելու:

Հ. Յակոբ Կաթողիկոս ի՞նչ ըրաւ Կոստանդնուպօլիս:

Պ. Հազիւ Պօլիս հասած էր, մահը հասնելով վախճանեցաւ. Հայերը մեծ փառօք Բերայի գերեզմանատան մէջ թաղեցին զինքը Օդոստոս 2 Քրիստոսի 1680 թուականին. բոլոր ազգայինք ազային այնպիսի ազգասէր և Սուրբ հովուէ մը զրկուելուն համար: Յակոբ Կաթողիկոսի մահունէն վերջը Էջմիածնայ միաբանք եղիազար Անթապղին ընդհանուր Կաթողիկոս ընտրեցին. ասով Ազգին մէջ այդ մասին խաղաղութիւնը հաստատեցաւ. իսկ Պատրիարքութեան գալով կարապետ Ա տարի

և 3 ամիս իշխելէն վերջը՝ Թորոս Ա. երեց յաջորդեց, որուն պատրիարքութիւնը 40 օր աւելեց: Ասոր յաջորդեց երրորդ անգամ դարձեալ կարապետ Բ. կեսարացի 2 տարի. յաջորդեցին հետզհետէ Եփրեմ վարդապետ Էջմիածնայ միաբանութենէն՝ որ նուիրակ եկած էր, Ա տարի: 8 ամիս: կարապետ Բ. կեսարացի չորրորդ անգամ՝ Ա տարի: Թորոս Ա. որ 40 օր Պատրիարքութիւն ըրած էր՝ երկրորդ անգամ Ա տարի: Խաչատուր երեց ձեռն 7 ամիս: կարապետ Բ. կեսարացի հինգերորդ անգամ՝ որ 3 ամիս Պատրիարքութիւն ընելէն յետոյ՝ ժողովուրդը զինքը բռնի դահէն վար առաւ և աքսորել տուաւ:

Հ. կարապետ Բ. ի ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Երկու աշխարհական անդակալներ նստան, որոնք երկու տարի խաղաղութեամբ ժողովուրդը կառավարեցին. ասոնց անուններն են, Մաղա օղլու և Շահին, որոց յաջորդեց Մատթէոս Մարի մականունանեալն. սա 2 տարիէն Սոյ կաթողիկոսութիւնը յափշտակեց: Ասոր յաջորդեց Եփրեմ Ղափանցի: Ասոր օրով շատ մը ձերբիթ և Լատին կրօնաւորներ Կ. Պօլիս և Անատօլուի քաղաքները լեցուեր էին, մինչեւ անգամ Հայաստան և Պարսկաստան, որոնք յայտ յանդիման Հայոց եկեղեցին կը նախատէին և քանի մը թեթեւամիտ Հայեր իրենց կողմ որսալով չէր ըլլար օր խաղաղութեամբ

անցնել, թէ և արքունի բաժնեւորները կ'արդիւնէին, և ճիզվիթներէն շատերը կը բռնէին խաղաղութեան համար, բայց Գաղղիոյ գեոսպանին միջոցաւ անմիջապէս կաշտուէին բանտէն :

Հ. Եփրեմ Ղափանցի կրցա՞ւ կառավարել Աղղը :

Պ. Ճիզվիթաց այս ընթացքը վարանման մէջ ձգեցին զինքը, վասն զի ամեն տեղ կրօնական ատելութիւն մ' է սկսաւ, և Եփրեմ 3 տարի և 6 ամիս Պատրիարքութիւն ընելէն յետոյ հրաժարեցաւ, իրեն յաջորդեց Մելքիսեղ Սուրբ մահանուանեալն : Սասր օրով Մխիթար Արքայ Սեբաստացի Կ. Պօլիս գալով Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին քարոզիչ եղաւ : Մելքիսեղ Ա տարի և 3 ամիս Պատրիարքութիւն ընելէն ետքը Մխիթար վարդապետ Քիւրախատանցի Մելքիսեղը արտօրել սալով ինքը Պատրիարք եղաւ, բայց մէկ տարի և 2 ամիս ետքը Մելքիսեղ արծաղեն դառնալով վերստին Պատրիարք եղաւ, 3 ամիս անցնելով Եփրեմ Ա. երբորդ անգամ յաճարակեց պատրիարքութիւնը : Ասի ակնարկ Մեղրխանուպօլիս հաստատեց, և Կ. Պօլիսը փոխանորդով կը կառավարէր :

Հ. Եփրեմի Պատրիարքութիւնն սրչափ տեւեց :

Պ. Այս ատենները Լատին կրօնաւորներն այնքան շատցած էին ի Կ. Պօլիս՝ որ զրեթէ իւրաքանչիւր Հայ քահանայի տուն կը գանուէին. թէ և

շատ անգամ կը վճնատուէին բարեպաշտ և իրենց մայրենի ու անդրանիկ եկեղեցւոյն կանոններն ու ծէսերը սուրբ և անարատ պահել ուզող առաքինի Հայ երեցեցիներէ, բայց՝ նոքա իրենց յամառութեամբ մինչև անգամ կը յանդգնէին Հայ եկեղեցիներուն սրբազան բեմին վրայէն կեղծ բարեպաշտութեամբ պապութիւն քարոզել. ուստի և ժողովրդեան տգէտ մասը խարուելով անոնց պատիք խօսքերէն՝ կ'սկսէին անոնց կողմը բռնել՝ ոմանք ստակով և ոմանք ալ տեսակ տեսակ մնտախ խոստմունքներով, թէպէտ շատերը լաւ համալուած կ'զգուշանային այդ կրօնաւորներէն ինչպէս թունատու իժէ մը. այդ ճիզվիթներէն մաս մ' ալ Հայ քահանաներու զգեստով Մեղրխանուպօլիս գացին Պատրիարքն որսալու համար, բայց Եփրեմ պատրիարք ճանչնալով ոչ եկեղեցին ընդունեց և ոչ ալ անոնց կրօնքի վերաբերեալ խօսք մը որսաւ : Ճիզվիթք իրենց հանապազօրեայ խորամանկութեամբ մէկ քանի միամիտ քահանաներ որսալով սկսան հոն ալ երկպառակութիւն ձգել, ուստի Եփրեմը հրաժարեցուցին Պատրիարքութենէ 10 ամիս իշխանութիւն վարելէն ետքը :

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԱՒԵՏԻՔ ՊԱՏՐԻԱՐԿԷՆ

ՄԻՆՁԵՒ ՍԱՀՍԱՆՈՒԴՐԱԿՈՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

1700 — 1860

Հ. Ո՛վ յաջորդեց Եփրեմի :

Պ. Եփրեմ պատրիարքին օրով Կ. Պօլիս եկած էր Երզնկացի Աւետիք անունով վարդապետ մը , և Սամայթիա Ս . Գէորգ եկեղեցւոյն մէջ քարոզչութեան պաշտօն կը վարէր : Սա իր բարի՛ խոհեմ վարքով և ազդու քարոզութեամբը բոլոր ժողովրդեան սէրն իրեն գրաւեց , և հեռաւոր թաղերէ անոր քարոզը մտիկ բնել կուղային , վասն զի քարոզութիւնները սիրոյ և միութեան վրայ էին , ամենուն հետ ալ սիրով կը վարուէր : Աւետիքի համբաւն ամեն տեղ տարածուելով , մինչև անգամ Շէյխ-Իւլ-Իսլամի ահամը հասաւ , որն որ իր պալատը հրաւիրեց և երկար ատեն տեսութիւն ընելէն յետոյ , զարմացաւ Աւետիքի խմաստութեանը վրայ , ուստի միշտ կուգէր որ քովը կենայ : Եւ մինչդեռ Աւետիք Անդրիանուպօլիս էր , Հայերը բազմաթիւ ստորագրութեամբ ազերսագիր մը մատուցանելով Եպարդոսին , խնդրեցին որ Աւետիքն իրենց Պատրիարք դնէ , և որովհետև Եպարդոսն ալ ձանձրացած էր Պատրիարքաց փո-

փոխութեանը պատճառաւ Հայոց մէջ ծայած երկպառակութենէն , ուղեց նախ տեղեկութիւն առնել Աւետիքի վրայ և իմանալով անոր բարի վարքը՝ նա մանաւանդ Շէյխ-Իւլ-Իսլամ էֆէնտիէն Աւետիքի լաւութիւնը , կանչեց Բ . Գուռը և Պատրիարքական կոնդակը տուաւ : Այս բանը ժողովրդեան մեծ ուրախութիւն պատճառեց :

Հ. Աւետիքի վրայ ի՞նչ դիտելիք կայ :

Պ. Աւետիքի Պատրիարքութիւնն ընդհանուր Հայոց ուրախութեան պատճառ եղաւ , այնպէս որ Հայք ամենը մէկ սիրտ և մէկ հոգի եղած՝ սկսան մէկըմէկ սիրով համբուրել : Նոյն օրերն Երուսաղէմի միաբաններէն չորս վարդապետ իրենց անկարգութեանը համար Երուսաղէմի վանքէն արտաքսուելով , Անդրիանուպօլիս եկան , և սկսան նախատանօք խօսիլ Երուսաղէմի Մինաս Պատրիարքին վրայ : Ասոնք բազմաթիւ կողմնակիցներ գտնելով Եպարդոսին դիմեցին , Երուսաղէմի Պատրիարքը պաշտօնէն ձգելու , և որովհետև Եպարդոսն Աւետիքի խաղաղասիրութեան և խոհեմութեան համբաւն առած և իրօք ալ տեսած էր , ուստի Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնն ալ անոր յանձնեց : Աւետիք քիչ մը ժամանակ եւս Անդրիանուպօլիս կենալով Կ. Պօլիս եկաւ , ուր ժողովարքը բազմութեամբ դիմաորեց զինքը , և այնպիսի մեծ ու շքեղ պատուով ընդունեց՝ սրոյ

նմանը երբէք չէր եղած մինչև այն ատեն դահա-
կալող Հայ Պատրիարքներուն : Օտար Դեսպաններն
ալ չնորհաւորի եկան , մանաւանդ Ֆէրիօ՛լ Գաղղիոյ
Դեսպանը , և Դալաթիոյ Գաբուշինաց վանքին վա-
նահայրը՝ Հայր Յակինթոս : Ասոնք շատ սիրով
տեսնուեցան Պատրիարքին հետ , և ազգային երկ-
պառակութեան վերջ մը տալու համար խոստա-
ցան սիրով մնալ շարունակ մէկզմէկու հետ :

Հ. Աւետիք Պատրիարքի օրով ի՞նչ երևելի դէպք
պատահեցաւ :

Պ. Գաղղիոյ Դեսպանը շատ ջանաց որ Աւետիքը
իրեն կողմ դարձնէ՝ բայց չյաջողեցաւ , վասն զի
Աւետիք իր եկեղեցւոյն ծխին և արարողութեանը
չերմ՝ նախանձախնդիր էր , նա մանաւանդ իր հա-
մողիչ և ազդու քարոզութիւններովն ամբողջ Հա-
յոց սիրան իրեն գրաւեց , և այն Հայերն՝ որ առաջ
Հայ եկեղեցւոյ առջեւն անցնելն անգամ մեղք
կը սեպէին , սկսան Հայոց եկեղեցին դալ և պա-
տարադ տեսնել : Սերաստացի Մխիթար վարդա-
պետին ալ քանի մը անգամ նամակ գրեց՝ որ իրեն
տեսութեան դայ , բայց Մխիթար՝ Լատինաց թե-
ւորութեամբը չուզեց երթալ , կասկածելով որ
Աւետիք Պատրիարք իրեն քնաս մը կը հասցնէ .
վասն զի Լատինք իրենց կողմը եկողները Հայոց
եկեղեցիէն բոլորովին պաղեցնելու և հեռացնելու
համար՝ ամենուն սիրաբ ասրապարտ կասկածներ

կը վարթուցանէին , որով պատճառ եղան այն ա-
մեն ազետալի խռովութիւններուն՝ որոնք դՀայոց
ազգը երկպառակեցին և մաս մաս բաժնեցին : Եւ
Մխիթար վարդապետ յարմար առթով մը վաճա-
ռականի մը նաւով Մօսա փախաւ , հոն վանք մը
չինեց և անոր մէջ դպրոց բանալով՝ աշակերտներ
ժողվեց՝ բայց քիչ մը վերջը վեներտիկեաց պատե-
րադին ատենը վանքն ու դպրոցը կործանելով՝
Մխիթար գնաց վեներտիկ , և հոն հաստատեց իր
բնակութիւնը Պապին իշխանութեանը տակ :

Հ. Աւետիք ո՞րչափ Պատրիարքութիւն ըրաւ :

Պ. Աւետիք Պատրիարք՝ խոհեմութեամբ իր հօ-
տին ցրուեալ ոչխառներն օր աւուր Հայաստանեսոյց
Ս. եկեղեցւոյն փարախը կը ժողվէր . Լատինք տես-
նելով որ իրենց այնչափ ատենի մէջ որսացած ժո-
ղովուրդը ձեռքերնէն կելլայ , զայրանալով դար-
ձեալ սկսան հակառակութիւն ընել և Հայ եկե-
ղեցին նախատել , և յարմար առթի մը կ'սպասէին
Աւետիք Պատրիարքը ձգելու : Եոյն օրերը 200,000ի
չափ եհնիչերէններ ապստամբելով Սուլթան Մուս-
թաֆան դահէն վար առին և անոր տեղը Սուլթան
Ահմէտը թաղաւոր դրին . ուստի Աւետիքն ալ
եհտի դուլէն բանտը գրին՝ Ա տարի և 8 ամիս Պատ-
րիարքութիւն ընելէն յետոյ . ուսով Լատինք և Լա-
տինացեալ Հոյ քահանաներն ուղեցին Պատրիար-
քութիւնն իրենց ձգել , բայց չը յաջողեցան :

Հ. Աւետիքի ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Երբոր Սուլթան Ահմետ Կ. Պօլիս կուգար՝
Հայոց մեծամեծներն և մէկ քանի եպիսկոպոս
խմացուցին Բ. Դրան թէ Երուսաղէմի և թէ Կ.
Պօլսոյ Պատրիարք չունենալը . ուստի հրաման ե-
լաւ՝ որով Մինաս նախկին Պատրիարք՝ Երուսաղէմի,
և Կայծակ Գալուստ վարդապետ Կ. Պօլսոյ Պատ-
րիարք եղան , Լատինք Գալուստ Պատրիարքին ան-
հոգութենէն օգուտ քաղելով՝ սկսան իրենց հա-
կառակորդ եղողներէն շատերը մատնել Բ. Դրան .
չարախօսելով թէ ֆրանկացեալ և անոնց կողմէն
լրտես են՝ թէ և իրենցմէ ալ շատերը կը բանտար-
կուէին , բայց Գաղղիոյ դեսպանին միջոցաւ ան-
միջապէս կ'ազատուէին : Ուստի ճշմարիտ Հայերը
չկրնալով հանդուրժել Գալուստ Պատրիարքին ան-
փոյթ կենացը վրայ՝ միաբանեցան և բողոքեցին Բ.
Դրան , որով անմիջապէս վար առնուեցաւ 10 ամիս
Պատրիարքութիւն ընելէն ետքը . և անոր տեղը
Ներսէս վարդապետ Կ. Պօլսեցի Պատրիարք նստաւ՝
սակայն Հայերը դարձեալ Աւետիքը կուզէին :

Հ. Ներսէս ո՞րչափ ատեն Պատրիարքութիւն
ըրաւ :

Պ. Հայ ժողովուրդը՝ որ Աւետիտի վրայ մեծ սէր
ունէր և կը ճանչնար անոր առաքինի յատկութիւն-
ները , գիտէր՝ նա և այս բարի եկեղեցականին իր
Ս. Եկեղեցւոյն քաջարի ախոյեանն ըլլալը , որ ոչ

չահ կը փնտռէր և ոչ փառք , այլ զիշեր ցերեկ իր
ժողովրդեան անդորրութիւնը կը մտածէր . վասն
զի հարուստը կը համոզէր , աղքատը կը խնամէր և
հարստահարեալը կը մխիթարէր . և Հայերը այն-
պիսի անձէ մը զրկուելուն վրայ մեծ ցաւով կը
կենային . ուստի որոշեցին որ ստակ հաւաքեն և
անով Բ. Դրան պաշտօնեայները հաճեցնեն , անկէ
ետքը Եպարդոսին դիմեն ու խնդրեն Աւետիք Պատ-
րիարքը . Լատինք այս բանն խմանալով Հայոց
դիւսաւորներէն Յ հոգի բանտարկել տուին . բայց
Հայք փոխանակ վհատելու՝ առաւել զայրացած եր-
դում ըրին թէ ինչ եր ալ պատահի , բանտ , աք-
սոր , մահ , չպիտի ետ կենան բողոքելէ . և քանի
մ՝ օրէն դարձեալ հազարաւոր ստորագրութեամբ
աղերսաղիք մը մատուցին մեծ Եպարդոսին , յայտ-
նելով թէ Աւետիք Պատրիարքին անկումը քանի
մը հակառակորդ և պապագաւան անձանց միջո-
ցան է . Եպարդոսը լաւ մը տեղեկանալով Ներ-
սէսը վար առնել տուաւ , որոյ Պատրիարք ըլլալը
և ամիս եղած էր , և անոր տեղ Աւետիք Պատ-
րիարք դրաւ , նմա յանձնելով նաեւ Երուսաղէմի
Պատրիարքութիւնը :

Հ. Աւետիք ի՞նչպէս վարուեցաւ Պապականե-
րուն հետ :

Պ. Միշտ ներողամտութեամբ , այնպէս որ թշա-
միք անդամ կը զարմանային այս մարդուն անյի-

չաչարութեանը վրայ . իր ամենէն անաղորոյն և անյաղթելի թշնամին Ծերիօլ՝ որ Գաղղիոյ Դեսպանն էր՝ այցելութեան եկաւ , Աւետիք ամենայն քաղաքաւարութեամբ և սիրով ընդունեց զանի . նոյնպէս Գաբուչինաց վանահայրը՝ Հայր Յակիմութոս այցելութեան եկաւ և յարգանքով ընդունուեցաւ Աւետիքէն . և վերջապէս ամենուն հետ մարդասիրութեամբ վարուելով , բոլոր թշնամիներն սկսան ակնածութեամբ վարուիլ , բայց Ծերիօլ Գաղղիոյ թագաւորին և Ս. Պապին դրդումներով դարձեալ սկսաւ թշնամանալ և ժողովուրդը Աւետիքի դէմ գրգռել , բայց առաջի ազգեցութիւն չունեցաւ , վասն զի ժողովուրդեան մեծ մասը ըստ ճանչցած էր Աւետիքին արժանիքը :

Հ. Աւետիք կրցաւ շարունակել Պատրիարքութիւնը :

Պ. Ծերիօլ պապականացեալ Հայոց ձեռք գործ չկրնալ տեսնելուն՝ սկսաւ Դրան պաշտօնեայններն և վեզիր Քեահեասին Հայոց Աւետիք Պատրիարքի դէմ գրգռել . վասն զի երանելի Պատրիարքը մեծ արգելք եղած էր Լատինաց . Դեսպանն իր խորհուրդը առաջ տանելէն ամենեկն ետ չկեցաւ . երբ տեսաւ որ Դրան պաշտօնակալներն ալ յանցանք մը չէին կրնար գտնել Աւետիքի վրայ , որ մը իր թարգմանին միջոցաւ սպառնալեօք ըսել տուաւ որ Փրօփականոսայի Հայ Պապական վարդապետ .

ները Հայ եկեղեցւոյն մէջ պէտք է քարոզ խօսին և պատարադ մատուցանեն . բայց Աւետիք ամենայն հանդարտութեամբ պատասխանեց՝ թէ « Հայ եկեղեցւոյն ո՛չ Պապը , ո՛չ Գաղղիոյ թագաւորը և ո՛չ Գաղղիոյ Դեսպանը կրնան խառնուիլ , այլ միայն Հայոց կրօնական Ս. Ժողովը , այս խօսքին վրայ Ծերիօլ ստատիկ բարկացած՝ Եպարգոսին դիմեց ըսելով , թէ Հայոց Պատրիարքը զիս անպատուեց , վկայ կոչելով իր թարգմանը , մէկ քանի բաղդախնդիր Հայ եկեղեցականք և մէկ քանի պապականացեալ Հայեր՝ որոնք յառաջուց պատրաստուած էին : Եպարգոս ասոնց համոզուելով Աւետիքը ձգեց Պատրիարքութենէ և արտրեց , երկրորդ անգամ մէկ տարի Պատրիարքութիւն ընելէն յետոյ :

Հ. Աւետիք Պատրիարք ո՛ւր արտրեցաւ :

Պ. Թէպէտ և Պահնա սրբաբ ըսուած կղզին , բայց Բազմաբն Գաղղիոյ Դեսպանէն կաշառուելով , ճամբան Գաղղիացի նաւապետի մը հրամանատարութեան ներքեւ եղող վաճառականի մը նաւով Մարտիրիա տարին , և հոն Գաղղիոյ ներսերը՝ Նորմանտիոյ և Պրիթանիայի Սահմանադիւնն մտնող Պենդիկտեան կրօնաւորաց վանքը գրին , ուր խեղճ Պատրիարքը 5 տարի բանտարկուելէն յետոյ , Փարիզ եկաւ և 10 ամիսէն մեռաւ 1711 Յուլիս 21 Պոլսոյ Հայերն իրենց Պատրիարքը շատ փնտուեա

ցին, շատ ստակ վատնեցին, քանի անդամ մարդ-
 զրկեցին Գաղղիոյ, Իտալիոյ և Սպանիոյ երկիր-
 ները, չգտան, և քանի մ' անդամ ալ աղերսազիր
 մատուցին մեծ Եպարզոսին. և որովհետեւ Ե-
 պարզոսը գիտեր Գաղղիոյ Դեսպանին Աւետիքի
 թշնամի ըլլալը նամակ գրեց Ֆէրիօլի և մինչեւ
 անդամ սպառնացաւ որ Աւետիքը գանուի, բայց
 Ֆէրիօլ միշտ ուրացաւ, Հայք այնքան սգացին
 իրենց սիրելի Պատրիարքին կորստեանը վրայ՝ որ
 ռամկաց մէջ մինչեւ մեր օրերն առած է թէ երբ
 մեծ բան մ' անյայտ ըլլայ, «Աւետիցին օյո՛ւնունա
 տէ՛ծախիւ» կըսեն: Աւետիքէն ետքը Գաղղիոյ Դես-
 պանին խնդրանօք Կեոսարացի Մատթէոս Սարի
 մականուանեալը Հայոց Պատրիարք գրուեցաւ:

Հ. Մատթէոս ո՛րչափ Պատրիարքութիւն ըրաւ:

Պ. Հաղիւ 2 ամիս եղած էր նստելը՝ Հայերը
 դանի վար առնելով Աւետիքի փոխանորդ Մար-
 տիրոս վարդապետը Պատրիարք դրին: Այս ալ
 Աւետիքին փոխանորդն ըլլալուն՝ Դեսպանը վար
 առնել առաւ՝ և ամիս Պատրիարքութիւն ընելէն
 ետքը: Տեղը յաջորդեցին Միքայէլ անունով երէց
 մը՝ 8 ամիս, և Սպուշեղցի Սահակ վարդապետը:
 Ասոր օրով Կ. Պօլիս եկաւ Զմիւռնիացի Յովհան-
 նէս վարդապետը՝ որ երբեմն Աւետիքի փոխա-
 նորդն էր, և որ Եւրոպա ճանապարհորդած էր
 Աւետիքի վրայ լուր մ' առնելու համար, այս որ

տեսն Հայք՝ խնդրեցին Եպարզոսէն որ Յովհան-
 նէսն իրենց վրայ Պատրիարք գնէ. Եպարզոսը լսե-
 լով Հայոց աղոյշանայ՝ Սահակը վար առնելով, որ
 8 ամիս Պատրիարքութիւն ըրած էր, Յովհաննէս
 է. ը Հայոց վրայ Պատրիարք դրաւ. և որովհե-
 տեւ Եպարզոսն իմացած էր Յովհաննէսի ճանա-
 պարհորդութիւնը, հարցուց թէ լուր մ' առած
 է Աւետիքի վրայօք. նա՛ ոչ պատասխանեց:

Հ. Ուրիշ ի՞նչ հարցումներ ըրաւ Եպարզոս Յով-
 հաննէս Պատրիարքին:

Պ. Աւետիքի և Գաղղիոյ Դեսպանին մէջ եղած
 խօսակցութիւնները մի առ մի քննելէն յետոյ լա-
 տինայեալ Հայ քահանայից, Փրօփականտայէն և
 կող Հայ քարոզիչներուն և պապականացեալ Հա-
 յոց հոգեւոր արարողութիւնները մատակարարող
 անձանց վրայօք տեղեկութիւններ ուզեց. Յով-
 հաննէս Պատրիարք խոհեմութեամբ երեք օր պայ-
 մանաժամ խնդրելով՝ զազամի իմացուց լատինա-
 ցեալ քահանայից և պապականացեալ Հայ Ժո-
 ղովրդոց, բայց անոնք պատասխան անդամ չտուին.
 ուստի երեք օրէն վերջը Յովհաննէս յայտնեց Ե-
 պարզոսին, և Եպարզոսն ալ ամենը մէկ Ժողիւ-
 լով բանտ դնել առաւ, որոնցմէ հինգ հոգի Սահ-
 ակականութիւնն ընդունելով ազատեցան, ոմանք
 պաշտօնեաները կաշառելով ազատեցան և շատերը

մնացին բանտը , մինչև որ Պարզիոյ Ռեպուսը կասկածելով որ զինքը կը մատնեն ԽՊԲԿԻ առնն , շատ ստակ վաճառելով Վէզիր Վեհեասին իրեն կողմն որայ , բանտարկեալներն ազատեց և Յովհաննէսը ձգեց Պատրիարքութենէն մէկ տարէէն վերջը :

Հ. Յովհաննէսին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Սահակ Սպուշեկոցի վերստին . սա խաղաղութեամբ ազգը կառավարեց 5 տարի և 3 ամիս . բայց Թէքլիբասաղի առաջնորդը հետը թշնամանալով եկաւ Կ. Պօլիս , Հայ մեծամեծներն և Պրսն բարձրաստիճան պաշտօնակալներն իրեն կողմ որսալով Յահակը Պատրիարքութենէ ձգեց . Եպարզոսը հրամայեց Հայոց որ Պատրիարք մը ընտրեն . Հայք՝ որ Պատրիարք ընտրելէ և հրաժարեցնելէ ձանձրացած էին , տարակուսի էին թէ զո՞վ ընտրեն : Նոյն օրերը Յովհաննէս անուն Գանձակեցի պեղա մը կը գանուէր որ փռան մը մէջ կը բնակէր Կ. Պօլիս , շատերը եպիսկոպոս կը կարծէին զինքը . հացագործներն ալ զայն ներկայացուցին Պատրիարք ընելու համար . թէպէտ Հայերէն շատերը չէին ընդուներ զայն , բայց Յովհաննէս արեզայ ճարտարախօս ըլլալուն ժողովրդեան մեծ մասն իրեն գրուեց և Պատրիարք եղաւ Յովհաննէս Բ. անուամբ : Ասի Պատրիարք ըլլալուն պէս նախ լատինացեալ Հայոց նամակ գրեց՝ յորդորելով որ Հայոց եկեղեցին դան , բայց անոնք ամենեւին

մաիկ չըրին , յետոյ Լատինաց եպիսկոպոսին նամակ գրեց՝ աղաչելով որ Հայերը չարգիլէ իրենց եկեղեցին երթալէ . ասկէ ետքը կամաց կամաց սկսան գալ Հայոց եկեղեցին :

Հ. Ասկից ետքը ի՞նչ ընթացք բռնեցին Լատինք Հայոց դէմ :

Պ. Լատինք առաւել ևս բարկանալով սկսան Հայոց եկեղեցին նախատել , ըսելով թէ Հերետիկոս Հոյ եկեղեցիներուն առջևէն անցնելն անգամ մեծ մեզք է , և սկսան ստակ հաւաքել որ Եպարզոսը հաճեցունեն զի իրենց զատ եկեղեցի և զատ Պատրիարք մը դնէ . Եպարզոսն իմանալով Պապականաց այս խորհուրդը՝ Պապականաց 3 գլխաւոր եպիսկոպոսները բանտարկել տուաւ : ուստի Լատինք բոլոր Պապական ժողովուրդն ՚ի ժողով հրաւիրելով խորհուրդ ըրին որ Պատրիարքն ամբաստանեն , և հետեւեալ օրն Եպարզոսին աղերսող իր մը մատուցանելով Պատրիարքն ամբաստանեցին , ըսելով թէ Պատրիարքը մեր 3 եպիսկոպոսները բանտարկել տուած է շէնք զխտեր ինչ պատճառաւ . Եպարզոսն այս բանիս վրայ բարկանալով հրամայեց որ զիրենք թելադրող և առաջնորդեղող անձինքն իրեն իմացունեն , և երբ անոնք չուղեցին իմացնել Պապական ժողովուրդին մէջէն մէկ քանին բանտարկել տուաւ և միւսներէն ալ երաչխաւոր առնելով աղատ թողուց որ երթան

իրենց առաջնորդ եղող անձինքն իրեն բերեն :
 Հ. Պատականք կրցան բերել Նպարգասին ի-
 բրենց առաջնորդները :

Պ. Փրօփականայի քորովիչք, Լատինք և պա-
 պականացեալ Հայ կղերականք այս բանը կանխա-
 իմանալով, ոմանք Լատինաց վանքին մէջ և ոմանք
 Գաղղիոյ գեապանատունը պահուրտեցան . ժողո-
 վուրդը չկարենալով դանել գանտնք, յուսահա-
 տեալ Լատին եպիսկոպոսին և Գաղղիոյ Գեապանին
 դացին և սկսան սպառնալ բսելով թէ՛ մեզ առաջ-
 նորդ եղաք, թէ՛ դուք մեզ ոտք հանեցիք, թէ՛
 դուք մեր եղբարցը մէջ ատելութիւն ձգեցիք և
 հիմայ բոլորովին ետ կը կենաք : Ժողովուրդին
 այսպիսի յուսահատեալ խօսքերէն վախնալով ի-
 բրենց քով պահուրտած պապական եպիսկոպոսները
 և քահանաները յարդորեցին որ երթան, խոտա-
 նալով որ ամեն միջոց ՚ի գործ կը դնեն զիրենք
 աղատելու համար, և ամենքն ալ բանտարկուեցան :
 Պատականացեալ ժողովուրդն իմանալով ասոնց
 խարդախ և քուս բնաւորութիւնը՝ սկսան ատելու-
 թեամբ վարուիլ Լատինաց հետ, և իրենց մայրենի
 եկեղեցւոյն գիրկը դարձան՝ ասով խաղաղութիւնը
 վերստին հաստատուեցաւ Հայոց մէջ :

Հ. Յովհաննէս Ը. ի Պատրիարքութիւնը ո՞րչափ
 տեւեց :

Պ. Հազիւ 1 տարի և 8 ամիս, վասն զի նոյն

օրերը Երուսաղէմի վանքը մեծ վտանգի էր իւր
 մեծ ազնւար պարտուցը պատճառաւ, և զրեթէ
 ամեն Հայ մատանջութեան մէջ էր, նոյն ատեն
 Պօլիս կը գտնուէր նաև Ս. Կարապետի միաբան-
 ներէն Յովհաննէս վարդապետ Բաղիշեցի, որ իւր
 սքանչելի քարոզութեամբը բոլոր ժողովրդեան և
 Պատրիարքին սիրելի եղած էր : Սա ուղեւով Երու-
 սաղէմի վանքին դարման մ'ընել, Գումգաբուի Ս.
 Աստուածածնայ եկեղեցւոյն մէջ Հայոց երեւելի-
 ներէն ժողով մը դումարելով սկսաւ ողբալ Երու-
 սաղէմի վանուց թշուառութիւնը . ժողովուրդը
 Յովհաննէս վարդապետի աղղու խօսքերէն զգած-
 ուելով՝ ամեն կերպ ձեռնտուութիւն ընել խոս-
 տայաւ, այն պայմանաւ որ Յովհաննէս յանձն առ-
 նաւ Կ. Պօլսոյ և Երուսաղէմի պատրիարքութիւն-
 ները, սկիզբէն Յովհաննէս շատ դէմ կեցաւ, բայց
 երբ տեսաւ ժողովուրդին ստիպումը և Յովհաննէս
 Պատրիարքին յօժարութեամբ հրաժարիլը՝ յանձն
 առաւ միայն Պօլսոյ Պատրիարքութիւնը, և եղաւ
 Յովհաննէս Թ. Պատրիարք : Ասի Կոլոա ըսուեցաւ,
 Իսկ Ս. Կարապետի առաջնորդ Գրիգոր վարդա-
 պետը՝ Երուսաղէմի Պատրիարք եղաւ ժողովրդեան
 և Էջմիածնայ Աստուածատուր Կաթնուղիկոսի թա-
 խանձանօքը :

Հ. Այս երկու Պատրիարքներն իրենց պաշտօնն
 ինչպէս վարեցին :

Պ. Կարծես Նախախնամութենէն յատուկ ընա-
րուած էին այս երկու անձինքը . վասն զի Գրիգոր,
որ Երուսաղէմի Պատրիարք եղաւ, 8 տարի շարու-
նակ շղթայ կրելով Երուսաղէմի ամբողջ պարտքը
վճարեց, որուն համար Շղթայակիր Գրիգոր Պատ-
րիարք կոչուեցաւ . և Յովհաննէս՝ որ Կ. Պօլսոյ
Պատրիարք եղաւ, անհնարին սառապանքներ կրե-
լով և ամենէն խորամանկ Լատինաց դարաններէն
և մերենաներէն իր Ժողովուրդը զգուշացնելով Ե-
կեղեցիներ շինեց, դպրոց մը բացաւ Իսկիւտարու
մէջ, և բաղմաթիւ աշակերտներ հասուց : Ասոր
օրով Աղուանք Նոր Զուգայի վրայ յարձակեցան և
բտրմաթիւ Հայ ջարդելէն և շատ նեղութիւններ և
տառապանքներ տալէն յետոյ 40 Հայ օխրորդ 21
հզր. թուման առնելով վախճան 1722 թուականին :

Հ. Ուրիշ ինչ դէպք պատահեցաւ Հայաստանի
մէջ Յովհաննէս Թ. ի օրով :

Պ. Նոյն միջոցներուն Սիւնեաց աշխարհին Հայերը
խիստ նեղութեան մէջ էին այլազգի իշխանաց յար-
ձակումներէն . ուստի Գաւթի Սիւնի քաջ իշխանը
քանի մը հոգի ժողովեց, թշնամեաց դէմն ելաւ և
փախուց գամենքն ալ, Գաւթի այս յաղթութիւնն
իմանալով Հայ իշխանները եկան հետը միացան,
որով Գաւթի զօրքերը 400 ի չափ ըլլալով սկսան
շրջակայ թշնամի այլազգեաց վրայ յարձակիլ և
յաղթելով ամենուն սիրաը վախ ձգեցին . Տաճիկ

իշխաններն ամենը մէկ միացած Հայոց վրայ եկան .
Գաւթի իր անպարտելի օգնական Մխիթար իշ-
խանը Հայոց վրայ զօրավար կարգելով Տաճկաց
դէմ պատերազմի ելաւ, բայց Հայերը տեսնելով
թշնամեաց անհամար բաղմութիւնը ցիրուցան և
զան և Գաւթի 17 հոգւով մնաց :

Հ. Գաւթի ինչպէս պատերազմեցաւ Տաճկաց
դէմ :

Պ. Հալիձորոյ Մէլիք Փարսատան և Տէր Աւետիք
կտրիճ պատերազմողները քանի մը հոգւով եկան
միացան Գաւթի հետ, որանցմով դարձեալ 450
հոգւոյ չափ եղաւ Հայոց դունդը, և ամենքն ալ
հարորդուելով պատրաստուեցան պատերազմի .
թէպէտ թշնամիք 70,000 էն աւելի էին, եկան պաշ-
տակեցին Հալիձոր բերդն ու սկսան սաստիկ պա-
տերազմիլ Ս օր շարունակ . թշնամեաց կողմէն օրը
300 էն աւելի մարդ կը ջարդուէր, և Հայոց կող-
մէն հազիւ 1 մարդ . Տաճիկները տեսնելով որ պա-
շարմամբ բան մը չկրցին ընել յուսահատած սկսան
մերենաներով բերդեն վեր ելնել, բայց բերդա-
կանք զարմանալի արագութեամբ պատերազմելով
և ոչ մէկու մը թողացին որ բերդէն վեր ելնէ .
պատերազմին տարցած ատենը Յէր Աւետիք և
Մխիթար 200 հոգւով բերդին դաղանի դռնէն
դուրս ելան և սկսան թշնամեաց ետեւէն պատե-
րազմիլ . այսպէս Տաճիկներէն 13,000 մարդ ջար-

դեւով՝ Աճ գրօջակ և շատ ալ աւար սուին և ցիրուցան բրին թշնամին . ասանկով մտաուայ թշնամեաց սիրար վախ ձգեց Դաւիթ և 6 տարե իշխեւէն հարը մեռաւ 54 տարեկան :

Հ. Դաւիթ Սիւնի քաջ իշխանին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Հայերը միաբան հաւանութեամբ Մխիթարն իրենց առաջնորդ և իշխան ընտրեցին . բայց վերջերը մէջերնին խռովութիւն իյնալով ոմանք Տէր Աւետիքի և ոմանք Մխիթարայ կողմն անցան . ասանկով միութեան կապը քակուելով զօրութիւննին պակսեցաւ . իմացան Տաճիկները Հայոց բերդականաց անմիաբանութիւնը , եկան բերդը պաշարեցին . բերդականք չկրնալով դէմ դնել՝ Մխիթարէն ծածուկ որոշեցին որ բերդը մասննն և իրենք պղախն . ուստի Տէր Աւետիքը պատգամաւոր զրկեցին . Տաճիկներն երդմամբ խոստացան բան մը չընել , բայց բերդին տիրելէն յետոյ , բուրր պատերազմոյնն թրէ անցուցին , բայ ՚ի Մխիթարէն որ իմանալով անոնց խորհուրդը գիշերանց փախեր էր . Մխիթար քանի մ' օր պահուրտելէն վերջը՝ նորէն մարդ ժողովելով եկաւ քանի մը քաղաքներու տիրեց , և երբ ինձորէսք բերդը պաշարեր էր , օր մը քնացած ատնն իր մարդիկներն եկան գլուխը կտրելով Դաւրէժ նստող բրդեչխին տարին , որ ցաւելով այն քաջ մարդուն սպանմանը ու սոյլ չբռնուելուն վրայ , և գանի

մեռցնողները սպաննել աուաւ , ըսելով « Դուք այս քաջ , աւարինի և իրաւանց պաշտպան մարդն աշխարհէ դրկեցիք , ուրեմն դուք որ վատ և փրանննց մարդիկներ էք , աւաւել ևւս արժանի էք դրկուելու աշխարհէս » :

Հ. Յովհաննէս կոչուա Պատրիարքին օրով ի՞նչ դէտը պատահեցաւ :

Պ. Աղաւանք Պարսկաստան յարձակած միջոցին , Օսմանցիք պ Հայաստան արշաւեցին և Յամխ անդադար պատերազմելէ վերջը , Երեւան , Դաւրէժ , Կանձակ և ուրիշ շատ մը քաղաքներ սուին , և աննց Հայ բնակիչներն ըստ մասին ջարդեցին , և մեծ մաս մ' ալ դերի բռնելով կ . Պօլիս և ուրիշ քաղաքներ տարին , և սկսան ծախել . Յովհաննէս Պատրիարք այս բանս իմանալով , Եպարդոսին գնաց և ազաչեց որ արգիլէ դերեվաճառութիւնը , և մանաւանդ գաննը՝ որ Մուլթանին հարկ կուտան . Եպարդոսը խեղացի մարդ մ' ըլլալուն՝ իրաւունք տալով Պատրիարքին խօսքերուն , խափա արգիլեց դերեվաճառութիւնն ամեն տեղ . այս ատնններս էջմ ածնայ Աստուածատուր կաթուղիկաւր վախճանելով իրեն յաջորդեց Աբնեյի կարապետ Եպիսկոպոս որ Գաղատայ առաջնորդ էր : Ատոր բով էջմիւսածին Օսմանցուց ձեռքն անցնելուն , կաթուղիկաւր Պօլիս Ս . Աստուածածնայ եկեղեցւոյն մէջ օձուելէն հարը , կոխկոստոսական ժողով գու-

մարեց՝ Ազգային գործերու և Երուսաղէմի վա-
նուց Պատրիարքութեանը վրայօր կարգադրու-
թիւններ ընելու համար :

Հ. Ինչ որոշեցին Երուսաղէմի Պատրիարքու-
թեան համար :

Պ. Երկար առեն խորհելէն յետոյ՝ որոշեցին և
վճռեցին որ այսուհետև Երուսաղէմի միաբան չե-
ղող ս՝ և իցէ անձ Ս. Երուսաղէմի Պատրիարք չըլ-
լայ, և ժողովրդին ալ սիրով և խաղաղութեամբ
աղբելու համար յորդորներ տալով պատրաս-
տուեցաւ երթալ Էջմիածին : Նոյն օրը Լատին ե-
պիսկոպոսը և Գաղղիոյ դեպոյանատան թարգմանը
չուրհաւորութեան եկան Կաթողիկոսին, որ սիրով
լիցուանց զիրենք և յորդորեց որ սիրով և խաղա-
ղութեամբ վարուին Հայոց հետ, և հետեւեալ օրն
ալ ՚ի նշան փոխադարձ սիրոյ իր կողմէն Մանուէլ
եպիսկոպոսը զրկեց Լատին եպիսկոպոսին և Գաղ-
ղիոյ Դեպոյանին՝ որ շատ սիրով ընդունուեցաւ .
բայց քանի մ՝ օրէն վերջը երբ Կաթողիկոսը ճամ-
բայ ելաւ գէմ Էջմիածին, Լատինը իրենց խոստ-
մանցը դրձեկով՝ դարձեալ սկսան երկպառակել
գՀայոց : Յովհաննէս Պատրիարք իր ազգասիրու-
թեամբն ամեն գործի կը հասնէր թէ ՚ի դատուն
և թէ ՚ի Պօլոս, ամենուն հետ սկսով կը վարուէր,
ըստնայեալ Հայերը մի առ մի կը կանչէր, կը յոր-
դորէր կը համոզէր ու կաղաչէր : Կատին եպիսկո-

պոսին ալ նամակներ գրեց, և մէկ քանի անգամ
ինքն անձամբ դնաց, աղաչեց որ Հայ ժողովուրդը
չարդիլէ Հայոց եկեղեցի յաճախելն : Նոյնպէս մէկ
քանի անգամ ալ Գաղղիոյ Դեպոյանին գնաց. Դեպ-
պանը Պատրիարքին աղաչանաց դիմանելով խոս-
տացաւ որ կը համոզէ Լատին եպիսկոպոսը :

Հ. Դեպոյանը իր խոստմունքը կատարեց :

Պ. Թէ և Դեպոյանը շատ ջանաց համոզել ղլա-
տինս՝ որ Հայոց հետ սիրով վարուին, բայց անկա-
րելի եղաւ . վասն զի նորա սկսան գիշեր ցերեկ
պատահումայեալ Հայ առներուն մէջ քարոզու-
թիւններ ընել, այս պատճառաւ շատ Հայեր բռն-
տերու մէջ մեռան, մէկ քանին զուխնին կորսն-
ցուցին և շատերն ալ աղքատացան : Ասկէ ետքը
Հայք սկսան բոլորովին հեռու չըլիլ Լատիններէն .
բայց սուրա նոր մեքենայ մը հնարեցին Հայերը
վերտալին որալու, ըսելով որ՝ մենք խորհեցանք
ձեզի համար ուրիշ եկեղեցւոյ հրաման առնել
Գաղղիոյ Դեպոյանին միջոցաւ, բայց գոնէ առ այժմ
50,000 դահեկան պէտք է, այս գումարը հաւա-
քեցէք . թէ և ժողովրդեան մեծ մասը դիտին
այդ հրամանին անկարելիութիւնը, բայց միամիա-
նէր իրենց մէջ գրամ ժողովելով Գաղղիոյ Դեպոյա-
նին առին, վասն զի քանի քանի անգամ Լատինը
գանալան խոստմամբ խաբելով ստանինն առած
և իրենց պիտոյիցը դորձածած էին, սուր հա-

մար Հայերը փոխանակ ստակներն Լատին քահանայից տալու՝ Գեապանին առին։

Հ. Լատինք կատարեցին իրենց խոսամունքը։

Պ. Երբ Գեապանը Հայ պապականաց համար մասնաւոր եկեղեցւոյ մը հրամանն առնելու կաշխատէր, Լատինք ամենը մէկ ուր ելնելով դացին Գեապանին իմացուցին որ՝ եթէ Հայ պապականք մասնաւոր եկեղեցի ունենան, իրենց եկեղեցեաց եկամուտը կը կտրի, և ան ասնն ինչպէս պիտի ապրին, ելն. այսպէս խօսքերով համոզեցին զԳեապանը, իսկ սուրին՝ ստակ տուող խեղճերը կը բացատէին որ դատ եկեղեցի պիտի ունենան։ Եւ երբ ասեան որ այս ստակներն ալ գնաց, ամենքը Գեապանին դացին և սկսան ստակներն ետ պահանջել. Գեապանին ճարը համարելով լուսնոց զամենքն ալ բտելով որ՝ ես ձենէ այն ստակը ոչ թէ մասնաւոր եկեղեցի շինել տալու համար առի, այլ Լատինաց եկեղեցին արձակ համարձակ գալու համար։

Հ. Պապականացեալ Հայերն ինչ ընթացք բռնեցին երբ Գեապանէն բացասական պատասխան ընդունեցին։

Պ. Ամենը մէկէն Եպարդոսին ազերսաղիր ստին, բտելով որ Գաղղիոց Գեապանը և Լատին եպիսկոպոսը մեր ստակներն առին, մեզի մասնաւոր եկեղեցւոյ հրամանն առնելու խոստովով, բայց ոչ հրամանն առին և ոչ ստակներն կուտան։ Եպարդոսն ա-

զերսաղիրը կարդալով ամենքն ալ վաճակեց. ուստի պապականք հասկնալով Լատինաց ընթացքը՝ սկսան հետզհետէ Յովհաննէս Պատրիարքին գիւնելով մեղայ գուշել. այնպէս որ Լատին եկեղեցեաց մէջ հարկւ քանի մը Գաղղատացի Հայեր կը տեսնուէին. այնուհետեւ շատ առններէ վաճառելի սկսան Լատին քահանայք, որով բարոյսին վարկերնին կուրեցաւ թէ ՚ի Պօլիս և թէ գաւառներուն մէջ։

Հ. Արի ինչ հնարք մտածեցին Լատինք Հայերն որսալու համար։

Պ. Տեսնելով որ ալ անկարելի է Հայոց սիրտը շահել, սկսան Պատրիարքաբան յաճախել. և Հայոց եկեղեցւոյն հետ միութեան վրայօք խօսիլ. և որ մը Գաղղիոց Գեապանն իր ընտանիքովը և երկելի պաշտօնակախներովը Ղալաթիոց Ս. Լուսաւորչայ եկեղեցին եկան քանի մը Լատին եկեղեցականներով. նոյնպէս Աւագ Արքաթ որը թափօրի համար Ղալաթիա իջան Գաղղիացւոց և Լեհացւոց դեպքաններն իրենց ընտանիքովը, և Բեմէր աթիւք բուսած փողոցը նստան և ստիպեցին որ նախ Հայերը թափօրի ելնեն, յետոյ Լատինք, և ՚ի վերջոյ Յոյներ մինչդեռ առաջները նախ Յոյք և յետոյ Հայերը կը կատարէին. սակայն որչափ որ Լատինք կը մտենային Հայոց, Հայք ընդհակառակն առաւել եւս կը զղուէին անոնցմէ։ Նոյն օրերը վախճանեցաւ Յովհաննէս Թ. Կողտ Պատրիարք 25

տարի և 3 ամիս Պատրիարքութիւն ընելէն յետոյ :
իրեն յաջորդեց Յակոբ Նաչեան՝ զոր ինքն ընտ-
րած էր իրեն օգնական և միանդամայն յաջորդ :

Հ. Յակոբ Նաչեան ի նշպէս կառավարեց Ազգը :

Պ. Խոհեմ և առարկինի անձ մ՝ ըլլալուն՝ խաղա-
ցութեամբ կառավարեց աղբը : Ասոր օրով Լա-
տինքը նոր վարպետութիւն մը խորհեցան՝ պապա-
կանացեալ Հայերէն ստակ քաշելու համար : Եւրո-
պայէն մայրապետներ բերել տուն , և անոնց
ձեռքով սկսան պապականներուն առնելէն ստակ
հաւարել , ըսելով որ՝ կառավարութիւնը Հայոց
ձեռքէն Կալաթիոյ Ս. Լուսաւորչայ և Սանաթիոյ
Ս. Գեորգայ եկեղեցիներն առնելով ձեզի պիտի
տայ . առանկով շատ ստակ ժողուելով պահու-
ակեցան . պապականեալ Հայք Լատինաց ձեռքէն
քաշած նեղութիւններնուն համար բողոքեցին . Ե-
պարդոն ալ ամենքն ալ բանտարկել տուաւ , ըսե-
լով որ՝ սլակից առիք այդ իշխանութիւնը որ ու-
րիշի ստացուածքը դբաւելու կ'ելնեք . որով մե-
ծամեծ տուգանք տալով հաղիւ ազատեցան բան-
տէն : Ս.յս օրերը Գաղատացի պապականացեալ
Հայք Սօֆիի խանին մէջ ձայնաւոր պատտարադ ըսել
սկսան , բայց Եպարդոն իմանալով Գաղատացւոց
մեծնրէն շատերը բանտարկել տուաւ , որոնք մե-
ծամեծ տուգանքներով հաղիւ կարող եղան ա-
զատիլ :

Հ. Յակոբ Նաչեանի օրով ինչ պատահեցաւ
Հայոց :

Պ. Արշառի որ Յակոբ Պատրիարք կը փախարէր
ժողովուրդը խաղաղութեամբ պահել , ընդհակա-
ռակն Լատինք շարունակ դժտութեան և երկպա-
ռակութեան որոմը պակաս չէին ընել Հայոց մե-
ջէն . ինչպէս որ այս անգամ Սերբուարեցի Պրոխորոն
անուամբ փառասէր վարդապետ մը Պօլիս դալով
մէկ քանի պապականացեալ Հայեր մտեցան , և
խոստացան Պատրիարք կարգել տալ զինքը , եթէ
իրենց կողմն անցնի . Պրոխորոն՝ անսպով անոնց
խորհրդոց՝ մեծամեծ ընծանեցով Եպարդոսին դի-
մեցին , և առանց ժողովուրդին իմացներու Պատ-
րիարք ըլլն զՊրոխորոն , և Ս. Զատիկ առջի օրն
արքունի Կառնեցով Պրոխորոն Պատրիարքը Ս.
Աստուածածնայ եկեղեցին բերելով կուղէին ներս
մտցնել : Երբ ժողովուրդը տեսաւ զայն՝ սկսաւ
ազադակել թէ՛ մենք դբեզ չենք ճանչար , մենք
Յակոբ Պատրիարքը կը ճանչնամք և զայն կ'ըն-
դունիմք . բայց Կառնեքը բռնութեամբ ներս խօ-
թելով տարին Պատրիարքական աթոռը բաշմեցու-
ցին . և մինչդեռ կը պատրաստուէր քարոյլի դար-
ձեալ սկսան ազադակել . մեծամեծք տեսնելով որ
Պրոխորոն բռնութեամբ կուղէ Պատրիարքական
գահը բարձրանալ , Սուլթանին իմացուցին . Սուլ-
թանը զԵպարդոսը կանչելով յանդիմանեց , ա-

ռանց ազդին հասնու թիւնն առնելու Պատրիարք կարգելուն համար: Պրեխորոնն եօթն օր Պատրիարքութիւն ընելէն ետքը, Մամսուհի բերդն արտրուեցաւ և Հայոց ալ հրաման ելաւ որ իրենց Պատրիարք մը ընտրեն:

Հ. Յակոբ Նալեանի Պատրիարքութիւնը ո՞րչափ տեւեց և Մինասի ս՛վ յաջորդեց:

Պ. Պրեխորոնի բռնութեամբ գահն ելած ատեն՝ Նուրեան Յակոբ Պատրիարք 8 տարի և 2 ամիս Պատրիարքութիւն ընելէն ետքը հրաժարեցաւ: Նոյն ատենը մեռաւ նաև Երուսաղէմի Գրիգոր շրթալակիր Պատրիարքը՝ և որովհետև միաբանութիւնը դեռ չէր որոշած միաբաններէն մէկը, առժամանակեայ Յակոբ Նալեանն ընտրեցին Երուսաղէմի Պատրիարք, և Ս. Կարապետ վանիւն առաջնորդ Մինաս վարդապետը՝ Կ. Պօլսոյ Պատրիարք ընտրուեցաւ: Ասոր օրով Լ՛յմիածնայ Գազար կաթողիկոսը վախճանելով իրեն յաջորդեց Մինաս վարդապետ, որ դեռ 2 տարի էր Պօլսոյ Պատրիարք ըլլալը: Ուստի Մինասին տեղ Կ. Պօլսոյ Պատրիարք ընտրուեցաւ Ղափանցի Գեորգ վարդապետը, որ բարի և մարդասէր անձ մ'ըլլալուն՝ ժողովորդն սկսաւ հայրաբար կառավարել. բայց անձնական տկարութեամբ պատճառաւ 1 տարիէն հրաժարեցաւ: Ասոր օրով խիստ երեւելի էր Աինցի Եաղուպ ամիրան, որ ներբինա-

պետին Հայ որդեղ իրն իրեն կնութեան առած էր, բայց Հայու մը թշնամութեամբ սպաննուեցաւ: Եաղուպ ամիրայի մահուանը վրայ Հայք, Յոյնք, Հրեայք և Տաճիկք առ հասարակ սղացին: Պօլսեյիք Յակոբ Նալեանը խնդրեցին որ գայ գարձեալ Կ. Պօլսոյ Պատրիարք ըլլայ: Յակոբ Պատրիարք 3 տարի և 1 ամիս Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը վարելէն ետքը՝ վերադին Կ. Պօլսոյ Պատրիարք եղաւ, և 12 տարի ազգը խաղաղութեամբ կառավարելէն ետքը՝ յօժարութեամբ իրեն յաջորդ ընտրեց Ղմիրիգոր վարդապետ Պատմաճեան Կ. Պօլսեցի, և հրաժարանիմը գրեց Եպարդոսին խնայրենքով նաև իր յաջորդին անունը: Նալեանի օրով յոյժ երեւելի էր Հայոց մէջ Ղաղար Ամիրայ, որ Բաղուպ բաշա Եպարդոսին սեղանաւորն էր:

Հ. Ղաղար ամիրայի վրայ ինչ գիտելիք կայ:

Պ. Խոհեմ և առարինի անձ մ'ըլլալուն, Բաղուպ բաշա ոչ միայն իրեն սեղանաւոր ընտրեց, այլ բոլոր սեղանաւորաց ոչ գլուխ կարգեց, և հրաման տուաւ որ կարմիր թաւիչէ փակեղ դնէ, և ձիով սպասաւորով շրջի ամեն տեղ. այս մենաշնորհութիւն մ' էր իրեն: Ղաղար ամիրայ իր մտադատիրութեամբն ու առատաձեռնութեամբ բոլոր հարստակ ազգաց սիրան իրեն զրուեց, բայց Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ վանքն Յունացմէ պահանջ

չուելուն պատճառաւ, Փոզերանոցի տեսուչ Ստալ-
րաք օղլու Յոյսին հետ թնամացաւ, և երբ Բա-
ղուս բաշա մեռաւ, իրեն յաջորդեց Համիա Համկա
բաշա, որուն սեղանաւորը Ստալրաք օղլուն ը-
լալուն՝ Ղազարը մատնեց աէրութեան, ըսելով թէ՛
Բաղուս բաշայի բոլոր ստացուածքը Ղազարի քոյն
է. իսկոյն բանտարկուեցաւ Ղաչար, և 40 օրի
չափ տանձուելէն ետքը՝ յանուն արդարութեան
գլխութան Մուլթաֆան դատի հրաւիրեց: Երբ
այս լուրն առաւ Սուլթան՝ դահէն վար լիաւ, և
երեք քայլ յառաջանալով՝ հրամայեց որ գլխատուի
խոր սոսիք Չուխաճի խանին դրանն առջեւ, և բո-
լոր ստացուածքը յարքունիս դրաւեցաւ, բայց ի
երկու սնտուկէ՛ որ Ղազար ամիրայի կինը Տիրուհի
մին Չօպան աղա անուն Հայու մը, և երկրորդը
Շնորհք անուն անձի մը տուած էր պահելու հա-
մար. որ վերջը թէև Չօպան մականուանեալ Հայը
սնտուկը ոսկւով լի ետ դարցուց, բայց Շնորհք
աղամանգով լի սնտուկն առնելն ուրացաւ:

Հ. Յակոբ Նալեանի հրաժարականն ընդուն-
ուեցա՞ւ:

Պ. Սկիզբէն Եպարդոսը չքնդունեց հրաժարա-
կանը, բայց Յակոբ Պատրիարք երկրորդեց. Եպար-
դոսը Սուլթանին ներկայացուց, և Սուլթանը՝ որ
ամեն դորժ արդարութեամբ և խնաստութեամբ
կը տեսներ, կասկածելով թէ՛ դուրսէ ակամայ և

կամ քանի մ'անձանց ստիպումին եղած ըլլայ,
իր հաւատարիմ մարդոցմէն մին Յակոբ Պատրի-
արքին զրկեց, և իմանալով որ յօժար կամօք կը
հրաժարի, հրամայեց Եպարդոսին, գլխորդ Պաս-
մաճեանը Հայոց Պատրիարք կարդէ: Յակոբ Նալ-
եան իր օրերը գրաւօր երկասիրութեամբ ան-
ցուց և բաւական դրքեր տպել առաւ, որք են՝
Զէ՛ Հոգե-որ, Վէ՛ Հասարոց, Մեկն-թէ՛ն Նարեկէ, Գան-
Յարն և անոցմանց, և քիչ վերջը մեռաւ 1766 Յուլիս
18ին, և թաղուեցաւ Բերայի գերեզմանատան մէջ:

Հ. Գրիգոր Գ. ի Պատրիարքութիւնը ո՞րչափ տեսեց:

Պ. Խելացի, հեռատես և Նալեանի օրով փորձա-
ռու ըլլալուն՝ Ծ տարի և Յ տախ ազգը խաղաղու-
թեամբ կառավարելէն և ճիգլիթաց ամեն մե-
քենաները հեռատեսութեամբ խորտակելով՝ Ժո-
ղովուրդն զգուշացնելն ետքը հրաժարեցաւ: Իրեն
յաջորդեց Զաքարիա Կաղզուանցի վարդապետը,
որ էջմիածնայ նուիրակ էր: Զաքարիա Պատրիարք՝
իր ազգասիրութեամբն սկսաւ Ժողովուրդը հայ-
րաբար խնամել. ամեն կողմ խաղաղութիւնը կը
տիրէր. թէպէտ և մերթ ընդ մերթ ճիգլիթու-
թիւնը գլուխ կը վերցնէր, բայց Պատրիարքին և
անոր խորհրդականացը մէկ սկնարկովը դետինը
կիյնար. սակայն Լատինք չուղելով Հայոց խաղա-
ղութեան երես տեսնելը, վերստին խռովութիւն
հանեցին, և Զաքարիա, Ծ տարի Պատրիարքութիւն

ընկերն էաքք, Պրուսա արքայի տունն, և անոր տեղը Յովհաննէս Ամառանցի վարդապետը Պատրիարք եղաւ, զոր Ա Ամիան Հայերը վար առնելով, Զարարեան վերստին Պատրիարք դրին: Այս միջոցին Սոյ Եփրեմ Կաթողիկոսը վախճանեցաւ տեղւոյն այլապէս իշխաններէն թանաւորուելով, և իրեն յաջորդեց Թարս եպիսկոպոս Սսեցի:

Հ. Զարարիայի Պատրիարքութեան միջոցին Հայոց մէջ ինչ երեւելի գէպք պատահեցաւ:

Պ. Զարարիա Պատրիարքին օրով վերստին սկըսաւ խռովութիւնը Հայոց մէջ, անանկ որ սկսան մէկմէկ մասնել Բ. Գրան, որով շատ անմեղ անձինք բանտարկուեցան, և մեծամեծ ասպետներով հազիւ կազատէին: Զարարիայի օրով երեւելի էր Տառեան Առաքել ամիրայն, որ արքունի վառօդանայր չինեց յԱզատլար, և ինքը վերստեաւ եղաւ արքունի հրամանաւ: Եւ այդ պաշտօնը մինչև ջայտը Տառեան գերդաստանին յանձնուած է: Այս միջոցին կատարինէ Բ. Ռուսաց կայսրուհին Արքայի Հայերը հրաւիրեց ի Ռուսաստան, որոնցմէ մեծ մաս մ' եկան և Տօն դատին եղբրքը Նոր Նախիջևան քաղաքը շինեցին, ուր 1816 ին 4,600 տուն Հայ բնակիչ կար, կըսեն, ազգային քաղաքապետի մը իշխանութեան տակ: Զարարիա երկրորդ անգամ Ա տարի Պատրիարքութիւն ընելէն յետոյ մեռաւ:

Հ. Զարարիայի ո՛վ յաջորդեց:

Պ. Գանիէլ եպիսկոպոս՝ որ Էջմիածնէն նուիրակ եկած էր: Սա խոհեմ և առաքինի անձ մ' ըլլալուն սիրելի եղաւ Հայ իշխանաց, որոնք Զարարիայի օր աւուր տևարանալը տեսնելով, ստիպեցին զԳանիէլ որ Պոլսոյ Պատրիարք ըլլայ. Գանիէլ սիրով ընդունեցաւ. հաշիւ Ա Ամիա եղած էր Պատրիարքական գահը երեսը՝ Էջմիածնայ Դուխաս Կաթողիկոսը վախճանելով անոր Գանիէն ընտրեցին. բայց Գաւիթ եպիսկոպոս յախշտակեց Կաթողիկոսութիւնը՝ վրաց Գաւիթ խանին միջոցաւ, և Գանիէլ եկաւ մնաց ի Կարին. և Կ. Պոլսոյ Պատրիարք եղաւ Յովհաննէս եպիսկոպոս, որ իւր խտաբարոյութեամբը ժողովրդին հետ ազէկ չվարուելուն Ա տարիէն Եւզոկիա արքայեցաւ: Ասոր յաջորդեց Գրիգոր եպիսկոպոս Խամսեցի որ Ա Ամիա Պատրիարքութիւն ընելէն ետքը արքայեցաւ ի Վաղկիզան:

Հ. Գրիգոր Պատրիարքի ո՛վ յաջորդեց:

Պ. Պոլսոյ Հայերն երկու կողմ բաժնուած՝ ամենք Գաւիթը կուգէին և ամենք ուրիշ անձէր, հուսկ յետոյ միարանկցան և Յովհաննէս եպիսկոպոսը, որ Եւզոկիա արքայուած էր, բերելով վերստին Պատրիարք դրին: Յովհաննէս Պատրի Գ Նարը գաւիտայի գուրսը Հայոց հիւանդութեամբ Սամաթիոյ Ս. Գեորգայ Եկեղեցին չի եկէ 5 ին,

Սուլթան Սէլիմի հրամանաւ : Նոյն միջոցն Պարսից
 և Ռուսաց մէջ պատերազմ՝ բացուելով Պարսիկը
 յազթուեցան : Դաւիթ անվաւեր Կաթուղիկոսը ,
 որ Պարսից զօրութեամբը կը բռնանար , Էջմիածնայ
 դահուն վրայ , Ռուսաց միջոցաւ վար առնուելով
 Դանիէլ օրինաւոր Կաթուղիկոսը դրուեցաւ : Յով-
 հաննէսի օրով Յոյնք դարձեալ սկսան պահանջել
 Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ վանքը , բայց Յովհաննէս
 Պատրիարք ազգին ըտրը իշխանները հրաւիրեց 'ի
 Ժողով , որոնց մէջ էին Տիւղեանք ալ , և յայտնեց
 անոնց Երուսաղէմի վանքին Յունացմէ պահան-
 ջուիլը , ուստի ամենը մէկ սիրաւ և մէկ հողի աշ-
 խատերով ազատեցին վանքը Յունաց ձեռքէն : Այս
 միջոցին Տաթեւացւոյն և Որոտնեցւոյն Ս. Պատա-
 րաղի ատեն յիշատակութիւնները դադրեցան :
 Յովհաննէս Պատրիարք երկրորդ անգամ՝ 10 տարի
 ազգը խաղաղութեամբ կառավարելէն ետքը հրա-
 ժարեցաւ , և իւր ընակութիւնն Իւսկիւտար հաս-
 տատեց :

Հ. Յովհաննէսի ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Արքահամ եղիսիկոպոս՝ նուիրակ Էջմիածնայ :
 Այս մարդը 'ի նոյառս վանքին՝ հաւաքած ստա-
 կովն իշխաններէն մէկ քանին իրեն կողմ որտարով
 և միանց ամայն Յովհաննէս Պատրիարքի հետ սի-
 րով փոքուելով , Պատրիարքութիւնը ձեռք ձգեց :
 Սա սկիզբէն թէ և շատ հեղութեամբ կը վարուէր

ազգին հետ , բայց վերջերն սկսաւ խառութիւն
 բանեցնել թէ եկեղեցականաց և թէ աշխարհա-
 կանաց , և Երուսաղէմի վանքին միաբաններն ար-
 գիլեց պատարագելէ : Յովհաննէս նախկին Պատրի-
 արք , Պէղծեան Յարութիւն անունով անձը դրկեց ,
 խնդրելով որ երուսաղէմայ միաբաններուն հրա-
 ման ասց պատարագելու : Բայց Արքահամ Պատ-
 րիարք մերժեց զՊէղծեան , և հրամայեց որ դուրս
 ելնէ սենեակէն՝ որչափ հերձուհոց զոչելով : Այս
 խօսքը Պէղծեանի ծանր գայով յարմար միջոց կը
 փնտռէր վրէժը լուծելու : Անոր օրով Դասը գիւղի
 Ս. Թադաւոր եկեղեցին շինուեցաւ , 1814 Յուլիս
 4 ին օժման հանդէսը խիստ շքեղ և փառաւոր կեր-
 սիւ կատարուեցաւ : Նոյն օրերը նաեւ Բերայիք
 իրենց եկեղեցւոյն շինութեանը հրամանն առնելու
 համար Պատրիարքին դիմեցին , բայց Պատրիարքը
 թաղեց ոցմէ բողոճ ստակ պահանջելուն , ամբողջ
 սնը ելան , և Պէղծեանի թեղադրութեամբ աղեր-
 սադիր տուին Սուլթանին ըսելով թէ Պատրիարքն
 անկարող է ազգը կառավարելու և զժողովուրդը
 կը կեղեքէ . ուստի կը խնդրենք որ ուրիշ Պատրի-
 արք մը դրուելու շնորհին ընէք : Սուլթանը աղեր-
 սագիրը կարդալով հրաման քրաւ որ նոր Պատրի-
 արք մ՝ ընտրեն . ուստի իշխանք ժողովելով , որոնց
 մէջ էին Տիւղեանք , Պօղոս եղիսիկոպոս Անդրիա-
 նուպօյսեցին Պատրիարք ընտրեցին 1815 Դեկ. 5 ին ,

և Սրբաճամբ 2 սարի և և ամիս Պատրիարքութիւն
 ընելէն ետքը արարեցաւ ի Մարզումն :
 Զ. Պօղոս Պատրիարք ի նշգրէս կառավարեցազոր
 Պ. Ս. յս մարզն իր խոհեմ և ազգասէր բնու-
 թեամբն ազգը սկսաւ խաղաղութեամբ կառավա-
 րել և սզելով որ կրօնական բաժանումներն վեր-
 ցրնէ, Հայ իշխաններուն խորհրդովը Հռովմէական
 Հայոց երեւելիներն հրաւիրեց, որոնք էին Տիւզեան
 Գրիգոր, Սբիկեան Պօղոս, Սասնաձառարեան
 Մատթէոս Կարնեցի, Տախտեան Մնատն, Թըն-
 կրեան Յովսէփ և Գրչեան Մնատն, և հարցաց
 թէ ինչ է պատճառը որ Հայոց եկեղեցիէն հե-
 աացեալ են, և կր նախատան իրենց կրօնաւորները.
 Հայոց եկեղեցին կազմուելն ի վեր ի նշաւելցու-
 ցած կամ արակւեցուցած ունի թոյ ցոյց ամն :
 Հռովմէականք երեք ամիս միջոց խնդրեցին սրա-
 տախաներու համար, և չորհակալութիւն յայտ-
 նելով Պատրիարքին այսպիսի առաջարկութեանը
 երան դային : Պօղոս Պատրիարք երեք ամիսն ա-
 ւելի սորանց բայց պատասխան տուող չեղաւ :
 Ս. յս առաջարկութիւնը Գոյճեան վարդապետաց
 գործին չեկաւ, ըստ որում պիտի յայտնուէր խար-
 գախութիւնն : Պօղոս Պատրիարք վերստին հրա-
 ւիրեց Հայ և Հռովմէական իշխանները Տուրու չէշ-
 մէի Պատրիարքարանը, և երկար տանադանութիւն
 մ' ընելով յորդորեց զանոնք, բայց Հռովմէականք

իրենց կզերին վայոք դանգատանօք սկսան խօսիլ
 թէ չեն ուզեր գալ երես առ երես, անաւանիկ
 մենք պատրաստ ենք ինչ որ կ'ուզէք ըրէք ըսե-
 լով դային : Ուստի Պօղոս Պատրիարք ստիպուե-
 ցաւ կարգաւորները հրաւիրել :

Զ. Հռովմէական Հայոց կարգաւորներն եկան
 Պօղոս Պատրիարքին հրաւերին :

Պ. Ոչ թէ գալ այլ և պատասխան տալու ան-
 դամ հարկ չտեպեցին. ուստի վերջին անգամ մ' ալ
 ժողովի հրաւիրեց Պօղոս Պատրիարք Հռովմէական
 Հայ արհեստաւորները, և պատմեց անոնց մի առ
 մի միւս թեան համար բրած ժողովները, իրեն ա-
 ռաջարկութիւնները և Հռովմէականաց Գոյճեան
 Կզերին անպատասխանի մնալը, որոնք խնամալով
 իրաւունք տուին Պատրիարքին, և Պատրիարքն որհ-
 նելով զանոնք արձակեց : Երբն գիշերը 300 են
 աւելի Հռովմէականք թերայի Լատինաց Մ. Երբոր-
 դա թեան եկեղեցւոյն մէջ ժողովելով կանչեցին
 իրենց կրօնաւորները, և հարցուցին անոնց թէ ինչ
 չու Պատրիարքին հարցումներուն պատասխան չին
 տար, իսկ անոնք չկրնալով ինքզինքնին արդա-
 բանել, Լատին կրօնաւորաց ձեռքով ժողովուրդն
 եկեղեցիէն դարս վաճառեցին, ըսելով թէ այս ձեռք
 ժողովաւորին չէ՛ այլ Լատինաց եկեղեցին է, ուստի
 ժողովուրդն սկսաւ աղաղակիլ և ըսել. Երբ մեր
 ստակները կ'աւանէք եկեղեցին ձերն է կ'ըսէք, և

երբ ժողով մ'ընելու եկանք՝ մեզ դուրս կը վա-
նէք, եկեղեցին Լատինաց է ըսելով: Նոյն գիշերը
սաստիկ անձրևու գալուն՝ Տիւղեանց դրազիր Պ.
Աթանասին տունը հաւաքուելով կանչեցին դար-
ձեալ իրենց քահանաները, և սկսան հարցունել
և ըսել: Գուք Հայոց եկեղեցին կը նախատէք,
հերետիկոս է հեշուշու է, ըսելով: ահա Պատրի-
արքը ձեզ ժողովքի կը հրաւիրէ, ինչու չէք եր-
թար յայտ յանդիման խօսելու: մենք ընտանեաց
տէր և զբաղեալ մարդիկներ՝ ձեր պատճառաւը
չենք կրնար փորձութեան մէջ իյնալով շորունակ
տուգանք վճարել:

Հ. Գոլէճեանք ի՞նչ ընթացք բռնեցին:

Պ. Նոյն գիշերը ժողովրդեան ցոյցբէն վախնա-
լով խոստացան երթալ. և ժողովուրդը համոզեցին
որ իրենք աւելի եւս պատրաստ են սոյն միութեան
գործը գլուխ հանել. ժողովուրդը գոհ սրտով նոյն
գիշերը մեկնեցաւ: Իսկ Գոլէճեանք այս բանիս
վրէժն առնել ուղելով Լատին կրօնաւորներն իրենց
զօրավիզ առած՝ Գալիտան բաշայի փոխանորդին
խնայուցին թէ խումբ մը Հայեր ժողովելով Լատին
եկեղեցին կոխեցին, և այս գիշեր սլ գետտանա-
տունը պիտի կոխեն: Փոխանորդն ալ հաւատալով
նոյն գիշերը բաղմաթիւ զօրքով կուղայ և յան-
կարծ Բերայի Հայոց երբորդութեան եկեղեցին կը
մանէ, որպէս թէ հոն ժողովուրդ ըլլան Հայք:

բայց մարդ չգտնելով հարցուփորձ կ'ընէ, կը քննէ
և բորբոքվին զբաբարտութիւն ըլլալը հասկընարով
անհնարին դայրացմամբ ետ կը դառնայ: Հետեւ
եալ առտուն երբ Պատրիարքն իմացաւ Լատինաց
այս վատութիւնը՝ բոլոր Հայ իշխանաց լաւ զրկեց,
ուղելով որ Բ. Դրան իմացնէ և պէտք եղած պա-
տիժը տնօրինել տայ. բայց իշխանք աղաչեցին որ
հիմակու հիմայ ձայն չհանէ և ուրիշ յարմար ժա-
մանակի մը թողու, վասն զի նոյն օրերը Տիւղեանց
տանը կործանմանը պատճառաւ՝ բոլոր Հայոց
ազգը ահ ու դողի մէջ էր. ուստի Լատինք ու Գո-
լէճեանք յարմար առիթ գտնելով ուղածնին կ'ը-
նէին, և որ ամենէն ցաւալին է միաբանութեան
մեծ գործը չյոթողեցաւ, որուն ամեն մարդ անձ-
կանօք կը փափաքէր, մանաւանդ Պէղճեան:

Հ. Պէղճեանի վրայ ի՞նչ գիտելիք կայ:

Պ. Պէղճեանն Տիւղեանց Չէլէպլիներուն քով գոր-
ծակալութեան պաշտօն կը վարէր, և այնքան սի-
րելի եղաւ իւր աշաղջութեամբը՝ որ արքունի փո-
ղերանոցին գործերը Պէղճեանի խորհրդակցու-
թեամբ կը կատարուէին: Քիչ ատենէն փողերա-
նոցին վերստեսչութիւնն իրեն յանձնել ուղեցին,
բայց Պէղճեան իր հեռաառեութեամբը մերժեց,
վասն զի Տաճիկը գոհ աչօք չը պիտի տեսնէին,
մանաւանդ որ փողերանոցին գործակալներուն չա-
փազանց շուայլութիւնը Դրան պաշտօնէից կատկած

տուած էր, և ասոնց մէջ ամենէն անագորայնը Հա-
 լէթ էֆէնտի ըսուած անձն էր, որ չէ թէ միայն
 Տիւղեանց՝ այլ բոլոր Քրիստոնէից հակառակ էր.
 մանաւանդ՝ Սուլթանին ալ շատ սիրելի բլբլով էր
 կամբը կատարելու շատ դիւրութիւններ ունէր.
 Եւ երբ Խայրուլլահ էֆէնտի ընդհանուր վերապե-
 սուչ եղաւ փողերանոցին, Հալէթի որդմամբը
 Տիւղեանք բանտարկեցան պատճառելով թէ հա-
 չիւնին պիտի նայուի: Այս միջոցին մէկ քանի ան-
 ձերէ բռնի ստորագրութիւն ատաւ, ըսելով թէ
 Տիւղեանք դանձուռ պարտական են: Յետոյ Պա-
 տանձի պաշի ձեռօք Տիւղեանց և անոնց արքա-
 կոնսայ և փողերանոցի բոլոր գործակալաց տու-
 ները կնքելով այրերն ի բանտ և կնքերն ի Պատ-
 իարքարան գրկեց: աման, յայտնայի զի գոմայ

Հ. Տիւղեանց միճակն ի նչ եղաւ: ամբ

Պ. Սարսափ և արհաւիրք բոլոր արդայնայ վրայ
 ախած էր, աչ ոք կը համարձակէր այդ դէպքին
 վրայ բան մը հարցնելու. բայց Պէղճեան դիշեր ցե-
 բեկ կը մտածէր որ իր բարեբաղնեղուն սպասու-
 թեան միջոց դանկ: Սոյն օրերն արքունի Ըարսա-
 բապետ Կրկոս ամիրան փողերանոցի ներքին
 տեսութիւնը դարձեալ Հայոս մը յանձնուելու
 լաքն ատնելով Պէրպէր պաշին՝ անմիջապէս կը
 ներկայացնէ Պէրպէր պաշին Պէղճեան: Այսպէս՝
 Սուլթանին հրամանաւ Պէղճեան փախչումնոցի ներ-

քին աեսուչ կ'ըլլայ և Խայրուլլահ էֆէնտիէն ալ
 մեծ ընդունելութիւն գտնելով կ'ըսկսի գործի.
 պէտք եղած կարգադրութիւնները կ'ընէ և իւր
 բարերարացն անպատճեան միջոցները կ'ըսկսի
 խորհիլ: Այս միջոցին կնքուած տուները բացուե-
 լով ամեն բան ածուրդի կը դրուէին ամեն Հինգ-
 շարթի. իսկ բանտարկելոց մէկ քանիները բան-
 տին մէջ մեռան ժանապստէն. Տիւղեանք գլխա-
 տեցան ու մեծ սաղի մէջ ձգեցին ազդր: 1817
 Հոկտեմբեր և ին ամեն Հայ լացաւ, բայ ի թըն-
 կրքեան և Գլլըճեան ընտանիքէն, որ Գոլճեան
 քահանայից հետ Գանտիլլի Տալուտեան Անտոնի
 տունը ցնծութեան սօն կը կատարէին ի նախա-
 տինս մարդկութեան: Այս գործին վրայ չափա-
 ղանց բարեկացան Հայք, բայց լուսթիւնն տա այժմ
 խոհեմութիւն սեպելով, Տիւղեանց մտքմիները
 թաղելու հրամանն ատնելով Բ. Իսնէն թաղեցին
 ի Գուրու չէշմէ իրենց նախնեաց գերեզմանա-
 տունը: Գանի մ' ամիրան Պէղճեան պատեհ առիթ
 գտնելով Պէրպէր պաշին բանտարկելոց ազա-
 տութիւնը խնդրեց: Պէրպէր պաշին ալ Սուլթա-
 նին հրամանաւ բոլոր բանտարկեալները Պատրի-
 արքարան գրկեց որպէս զի Պատրիարքն որոշեալ
 անդեր աքսորէ:

Հ. Պոզոս Պատրիարք ի նչ ընթացք բռնեց:

Պ. Բ. Իրան հրամանաւ Տիւղեանց ընտանիքն

մէջ դանուած երեւելիները զատ զատ տեղեր ար-
սորեց, և մնացածներն արք և կանայք աղատ
թողուեցան: Տիւղեանց և ուրիշ արքորեաներուն
սուռներն ածուրդի ելած ատեն եկեղեցական զար-
դեր տեմուելով յայտնուեցաւ որ՝ Հռովմէական
Հայ տուներու մէջ Պատարագ կ'ըլլան: Այս բանս
Բ. Գունն խնայելով հարցուց և տեղեկացաւ թէ
Հայոց ազգէն մաս մը ժողովուրդ Հայոց եկեղե-
ցիէն զատուած, և Հայոց Պատրիարքին իրաւա-
սութիւնը չեն ճանչնար: Ուստի խիստ հրաման
մ' եկաւ Բ. Գունէն, որ շուտով այս բաժանումը
վերցուի և Հայոց Պատրիարքն ամբողջ իր ազգին
երաշխաւոր ըլլայ: Պատրիարքն այս լուրն առնե-
լուն պէս անմիջապէս Հայ իշխանաց և ուրիշ երե-
ւելի արհեստաւորաց հետ ժողով մ' ըրաւ, և ա-
նոնց հաւանութեամբը Հռովմիական Հայ իշխան-
ներն և երեւելի արհեստաւորներն հրաւիրեց, և
արքունի հրամանը հաղորդեց անոնց. և որովհե-
տեւ Հռովմէականներէն շատերը ճանճրացած ու
ղզուած էին այսպէս բաժնուած և օտարացած
մնալէն, որոշեցին որ երկու կողմանէ դիւանական
անձինք նստելով քննեն այն խնդիրներն որոնց հա-
մար վէճ և բաժանում եղած է: Ուստի անոնց
կողմէն Գոլէճեան քահանայից և Լատին եպիսկո-
պոսին Մօնսինեօր վէկէնտիոս Գոռէսի հրամա-
նաւը Հ. Մեսրոպ Սղա չըրաքեան, Հ. Թաթէոս

Սակերեան, Հ. Գրիգոր Գապարաճեան, Հ. Քե-
րովբէ Աղնաուրեան, Հ. Պօղոս բժիշկ. Հ. Ստե-
փանոս Եպիսկոպոս Աւգէրեան ընտրուեցան: Իսկ
մեր կողմանէ Տ. Մեսրոպ քահանայ Մայր եկե-
ղեցոյ, Տ. Բարթոլղիմէոս քահանայ Ս. Խաչ եկե-
ղեցոյ և Թադէոր վարժապետ. և Սքրացոց կող-
մանէ Հ. Մեսրոպ, Հ. Թովմա, Հ. Սերովբէ: Այս
ժողովին կը նախագահէր Ստեփանոս եպիսկոպոս
Աւգէրեան:

Հ. ժողովն ինչպէս համաձայնեցաւ:

Պ. Երեք ամիսի չափ մերթ Պէդճեանի և մերթ
ճարտարապետ ամիրայից սուռները ժողովուելով,
համաձայնեցան վիճարանելու խնդրոց կէտերուն
մըայ, և ստորագրելով հետեւեալ օրը Պատրիար-
քին ներկայացուցին: Պատրիարքն անմիջապէս ընդ-
հանուր ժողով գումարեց, ուր ներկայ էր նաեւ
Ստոյ կիրակոս կաթողիկոսը. ժողովքն այս որո-
շումը մի առ մի քննելով հաւանեցաւ: Պօղոս Պատ-
րիարք սիրոյ և միութեան վրայ գեղեցիկ ատե-
նարանութիւն մը ըրաւ և ժողովականք միաբան
հաւանութեամբ սոյն համաձայնեալ խնդրոց արպ-
ուիլը խնդրեցին Հրաւեր Կրոյ անուամբ: Պօղոս Պատ-
րիարք ընդունելով օրհնեց ժողովուրդը. և ժո-
ղովականք զիրար համբուրելով բաժնուեցան մե-
ծաւ ուրախութեամբ: Նաեւ աշխարհամտորան
կիւրակէ օրը 18 Ապրիլ 1820 Մայր եկեղեցին ժո-

դոված էին ամեն աստիճանի երեւելի անձինք . և թէ եկեղեցական խումն բաղմութիւն մը վերագարձող Հայոց քահանայներով և ժողովրդով , Աբրայեան և Գոլէճեան վարդապետներէն մէկ քանին՝ դաւաղան ի ձեռին վեզար և փիլոն առած՝ դաօնն մէջ կայնած էին : Պատարագի ատեն Աւետարանը Հ . Մետրուք կարգաց , Տաթեւացւոյն և Որսանեցւոյն անունները չի յիշատակուեցան , նայնպէս Պօղոս Պատրիարք իր երկու սարկաւազները վարդապետ ձեռնադրեց առանց Աւետի և Բազկեղանի ժողովները նորովելու . Պատարագէն վերջը բոլոր երեւելի ամիրայք Պատրիարքորան ելան և իրենց շնորհակալութիւնը յայանեցին Պատրիարքին : Աւասկէ ետքը ժողովուրդը մէկզմէկ սիրով զրկեց և համբուրեց . իսկ երեւելեաց կողմանէ մէկ մէկուարուած խնջոյքներն անթիւ էին :

Հ . Գոլէճեանք ինչ միջոց խորհեցան Հայոց միութիւնը վերդովելու համար :

Պ . Թէեւ Պօղոս Պատրիարք այս դործին իր ձեռքնհասութենէն վեր ըլլայր լաւ գրտէր , բայց մէկ կողմէն ազգին սէրը և միւս կողմէն Գրան ստիպումը պարտաւորեցին այս պէս փութանալի գործել : Եւ դեռ կաթոզիկոսէն և դաւառական առաջնորդներէն բոզօքներ չեկած , Լատինք և Գոլէճեանք սկսան գրգռել զժողովուրդն . ըսելով որ պէտք է Ս . Պապը յիշէք որ կատարեալ ուղղափառ

ըլլար : Եւ երբ 12 Յուլիս 1820 Պատրիարքը վերջին օժման խոյն օրհնելով եկեղեցիները զրկեց օժուիլ ուղղ հիւանդներն օժելու : Ս.յն ատեն Լատինք իրենց բոլոր յոյսերուն ոչնչանայր տեսնելով վերջին փորձ մ'ալ ըրին և յաջողեցան : 1820 Օգոստոս 7 ին Բուցիանդի Լատին եպիսկոպոսին խորհրդովը Գոլէճեան վարդապետ մը Հայ վարդապետի հաղուստով Հրաւեր յիւր անտրը ձեռքը , (որուն սկիզբը դռնուած Ս . Լուսաւորչոյ պատիերին փայ Պապին պատիերը փակուած էր) շուկան Կեսարացի կոչկախարաց խանութները շրջելով զրգռել սկսաւ , ըսելով ի՞նչ անհող նստեք էք , Պատրիարքը Էջմիածինն ուրանալով Պապին հնազանդեցաւ , Ս . Մեռոնը վերցաւ . ալ ասկէ ետքը ձեթով պիտի օժուիք՝ աղցանի նման , ալ լուելու ժամանակ չէ , մենք վաղը պատրիարքարան պիտի իջնենք , դուք ալ իջէք , և իմացնենք Պատրիարքին թէ մենք Լուսաւորչոյ որդիք եմք , ոչ թէ հոռովնայ Պապին :

Հ . Գոլէճեանց այս լրածն ի՞նչ աղետներ բերաւ ազգին դիւրան :

Պ . Պօղոս Պատրիարք այս լուրն աննելուն անմիջապէս առաջին առնել ուղեց , բայց զիչերուան երբորդ ժամուն ըլլալուն բան չկրցաւ ընել : Հետեւեալ առտուն խումն բաղմութիւն Մայր եկեղեցի իջնելով սկսան աղաղակել և ըսել , մենք Հայ

եմք , մենք Ս . Լուսաւորչոյ որդիք եմք , մենք ֆր-
 ւանք չենք ըլլար : Պօղոս Պատրիարք Մարկոս և
 Յակոբ եպիսկոպոսները զրկեց որ համուլեն կժո-
 ղովուրդը , բայց ժողովուրդն ամենեւին մտիկ չը-
 նելով պատրիարքարանի դուրը խորտակեցին , մը-
 տան ներս և Պատրիարքը կը վնասէին , բայց Նա
 մերձակայ պատուհանէն Տաճկի մը տուն վախած
 էր : Քիչ մը ետքը Եննիէր աղասին իր զօրքովը հա-
 սաւ , ժողովուրդէն մէկ քանի անձինք բռնեց և միւս-
 ներն ալ ցիրուցան ընելով՝ քիչ մը զօրք թողուց
 Պատրիարքարանի դուան առջև և ինքը մեկնեցաւ :
 Բ . Գուռն այս գրգռութեան հեղինակները դանե-
 լու համար բանտարկեալները տանջել սկսաւ , ո-
 բնոյ՝ մին Տէլի Պաղտասարը , ուրիշ մ՝ ալ կարապետ
 անուն սարկաւազ մը և գրգռիչ Գոյէճեան վարդա-
 պետը մասնեցին , բայց վարդապետը չգանուե-
 ցաւ . յետոյ սարկաւազը մատնեց զՍախայեան Գրի-
 գոր ամիրան և անոր աղղական Ազարիա անուն
 երիտասարդը , Արփիարեան Մկրտիչ , Գորա քէհեա
 Սրբահամ , Կելիէլեան Պօղոս ամիրանները և ուրիշ
 շատեր :

Հ . Բանտարկեալներն ի՞նչ եղան :

Պ . Անանք որ խոտովանեցան՝ դիտատուեցան ,
 ինչպէս Սախայեան Գրիգոր ամիրայն Մայր եկե-
 ղեցւոյ դրամն առջև , կարապետ Կեսարայի՝ Տի-
 փիլի թաշի առջև , և Տէլի Պաղտասար՝ Սամաթիա

իր սրճարանին առջև դիտատուեցան , և Ազարիա
 երիտասարդը Սուլթան Պայազխա Բարմազ գափու-
 կոչուած տեղը կախուեցաւ . իսկ մասնիչ սարկա-
 վազը բանալին մէջ Մահմեթաղանու թիւնն ընդու-
 նելով աղատեցաւ , և միւս բանտարկեալներն աք-
 սարեցան . որոնց մէջ էին Աղնաօրեան կարապետ ,
 Պեղճեան Յարութիւն որով փողերանոցի տեսչու-
 թիւնն ալ Պիլէզիկճեան Պօղոս պապական Հայուն
 յանձնուեցաւ : Իսկ Արբայեանք որ սկսեր էին Հա-
 յոյ եկեղեցին յաճակել , այս տեսնելով սկսան Լա-
 տինաց եկեղեցին երթալ : Ստանց հետևեցան Նաև
 Արբայի ժողովուրդը . միայն Գապարճեան Հ .
 Գրիգոր հրաժարելով Արբայեան միաբանութենէն,
 փախաւ ի Փարիզ : Այս միջոցին Հալէթ էֆէնտի
 և անոր խորհրդակից Իսիէլ Հրեայն աքսորանաց
 մէջ խեղդամահ մեռան : Պէղճեան՝ որ աքսորէն
 դարձած և փողերանոցին տեսչութիւնը վերստին
 իրեն յանձնուած էր , յարմար տալիթ սեպելով
 Սուլթանէն Տիւղեանց Չէլէպլիներուն աքսորէն վե-
 րադառնալու հրամայն առաւ 18 Ապրիլ 1823 ,
 և վերադարձան Տիւղեանք : Նոյն օրերը Սոյ կի-
 րակոս կաթողիկոսը վախճանեցաւ տեղոյն այ-
 լաղղի իշխանաց թոյն տալովն , որուն յաջորդեց
 Եփրեմ իր եղբորորդին , որ դեռ 13 տարեկան էր :
 Պօղոս Պատրիարք Տ տարի ողջը կառավարեւէն
 ետքը՝ ձերութեանը պատճառաւ հրաժարեցաւ
 Պատրիարքութենէն :

Հ. Ո՛վ յաջորդեց Պօղոս Պատրիարքի :

Պ. Կարապետ վարդապետ Կ. Պօլսեցի : Սա իր խելացի և խոհեմ բնաւորութեամբը Պէղճեանի հետ խորհրդակցութեամբ որոշեցին Հռովմէական փոխանորդ մը դնել 'ի Լալաթիա որպէս զի Պատրիարքարան եկած արքունի հրամաններն անմիջապէս հազորդուին Հռովմէական Հայոց : Ատոր համար Պէղճեան՝ Պիլեգիկճեան Պօղոսի տունն երթալով հրաւիրեց Հռովմէական Հայոց զլիաւորները և ծանայց Պատրիարքին կամքն ու հաճութիւնը . որոնք ուրախութեամբ ընդունելով, իրենց և Պէղճեանի հաւանութեամբը Նուրիճան Մնտօն վարդապետն ընտրեցին , բայց հետեւեալ օրը Հռովմէականք իրենք իրենց գաղտնի ժողով ընելով՝ Մարուշ Պօղոս վարդապետն ընտրեցին փոխանակ Նուրիճան Մնտօնի . ատոր ալ գոհ չըլլալով սկսան մտածել որ հերետիկոս Պատրիարքի մ' իրաւասութենէն ելնելով զատ Պատրիարք և զատ Պատրիարքարան ունենան : Նոյն օրերը մեռաւ Չամչեան Հ. Միքայել վարդապետ : Կարապետ Պատրիարքի օրով Օրթազիւլի Ս. Ստուածածնայ եկեղեցին նորոգուեցաւ :

Հ. Այս միջոցին Հայաստանի մէջ ի՞նչ դիւատոր դէպք պատահեցաւ :

Պ. Պարսիկը 1823 ին յանկարծ Ռուսաստան յարձակելով բաւական տեղ զբաւեցին , Ռուսաց զօրքը նուազ ըլլալուն համար : Հայերը տեսնելով Պարսից

ահազին յարձակումը , մանաւանդ երկար ժամանակէ 'ի վեր Պարսիցմէ կրած տառապանացն ալ չկրնալով համբերել , Ներսէս եպիսկոպոս Աշտարակեցւոյն յորդորանաօքը 20 - 25,000 հոգիէ բաղկացեալ բանակ մը կազմեցին Պարսկաց զէմ ելան և այնքան նեղը ձգեցին զՊարսիկները՝ որ ստիպուեցան ևտ քաշուիլ : Հայոց զօրավարներն էին Մատթեան , Բեհբութեան , Երկայնարազուկն Սրբութեանց , Մովսէս Կնէալ և Գանաղեսոյի Աղաթին , որ սոսկական սպայ մ' էր : Ռուսք զայս տեսնելով իրենք ալ ահազին բազմութեամբ յարձակեցան Պարսկաստան և սկսան անխնայ ջարդել , մինչև Պարսիկք յուսահատեալ սկսան փոխելիլ , և Ռուսք անոնց երկրին մէջ յառաջանալով սյրեցին աւերեցին քանդեցին , այնպէս որ Պարսից Շահը շատ ազաչանօք և դեսպաններու միջնորդութեամբ հաշտուեցաւ՝ Ռուսից ամեն պայմաններն ընդունելով : Նոյն ատենը Սրարատ դաւառը իր շրջակայ քաղաքներովն և գիւղերովը հանդերձ Ռուսաց իշխանութեան տակ անցաւ . նաև պայման ալ դրուեցաւ որ , Պարսկաստանէն Ռուսաստան անցնիլ ուզող քրիստոնէայիները չարդիւլին , այս ալ Հայազգի Ս. Ստուածածնայ Լազարեանցի խորհրդովը եղաւ :

Հ. Ի՞նչ հնարք մտածեցին Պապականք զատ Պատրիարք և Պատրիարքարան ունենալու համար :

Պ. Թրնկերեանք Սպարապետ Մէհմետ բաշային

սեղանաւորներն էին՝ անոր միջոցաւ ազերսագիր մը տուին Սուլթանին, որուն մէջ հետեւեալը գրուած էր. «Պարտից հարստակ Հայերն ապստամբելով, Ռուսաց օգնութեամբը գրաւեցին Սրազատ նահանգը՝ որուն մէջ կը գտնուի իրենց ընդհանուր կաթուղիկասին նստած էջմիածնայ վանքը. ուստի Հայք Չեր տէրութեան հետ թշնամութիւն ունենալով, հիմայ մտադիր են Օսմանեան երկիրներն արչաւել և քաղաքներն ու գիւղերը գրաւելով, իրենց թագաւորութիւնը վերականգնել Ռուսաց տէրութեան հովանաւորութեան տակ, և մենք՝ որ թէպէտ ազգաւ Հայ եմք՝ բայց կրօնքով Պապական ըլլալու և անոնց Պապիարքէն կառավարուելովս, մենք ալ ազատամբ Հայոց իբր համախա պիտի սեպուինք Չեր վեհախառութեան առջեւ. ուստի կը խնդրեմք որ մեզի զատ Պարիարք և Պաարիարքարան մը շնորհէք»։ Այս ազերսագիրը երբ Սուլթան Մահմաւ կը կարդայ, ան միջապէս կանչել կուտայ զՊեղճեան՝ գրուածներուն վրայ բացատրութիւն կուգէ։ Պեղճեան առանց վարանելու մի առ մի Սուլթանին կը ներկայացնէ Գաղատացի Պապականաց անհաշտ առելութիւնն ու թշնամութիւնը Հայոց դէմ, և թէ Պաարիարքը ըստ որում պատասխանատու է ազգին համար, կրնայ երաշխաւորել ազգին։ Ռուսի Սուլթանին հրահանաւ կանչուեցան թէ կարագետ

Պաարիարքը և թէ հրաժարեալ Պօղոս Պաարիարքը հարցուելու համար որ կրնան երաշխաւոր ըլլալ Օսմանեան տէրութեան մէջ գտնուած Հայոց։

Հ. Պաարիարքներն ինչ պատասխան տուին։

Պ. Պօղոս Պաարիարք աներկիւզ և վստահ հաստատեց Հայոց ազգին հաւատարիմ, հլու և անբասեր ընթացքը, և թէ Օսմանեան տէրութեան շնորհիւ անգորը և խաղաղ կեանք վարելով ամեն օր աղօթող է թէ առատագութ Սուլթանին և թէ անոր արդարասէր նախարարաց համար, և թէ ինք և թէ կարագետ Պաարիարք ըստ ամենայնի կ'երաշխաւորեն բոլոր ազգին համար, ապահովցնելով որ այդպիսի վատ խորհուրդ մը ընաւ մտքէ անցած չէ՝ կրկին կը հարցուի թէ ո՛ւսկից կրնաք գիտնալ հեռաւոր քաղաքներ բնակող ազգայնաց խորհուրդները, և ինչպէս կրնաք ապահովցնել զանց ազատամբութիւն չծայելու մասին, միթէ ինչ որ կրկայ ձեր խորհուրդ մը կ'ըլլայ։ Պօղոս Պաարիարք կը պատասխանէ թէ՛ ջրիտանեական կրօնին մէջ խորհուրդ մը կայ, որ ամեն մարդ իր սրտին գաղանկը պարտական է քահանային խոստովանել, որպէս զի մեզացը թողութիւն գտնէ. ուստի եթէ քահանայք այդպիսի խորհուրդ մը նշմարելու ըլլան՝ անմիջապէս մեզ կը ծանուցանեն որ առաջին առնենք. և անայս պտտճառաւ է որ բոլոր ազգին կել աշխառ.

րենք . միայն կաթնովիկ ըսուած մաս մը Հայերու չենք կրնար երաշխաւորել , վասն զի անոնք ոչ միայն մեր եկեղեցին կուգան և ոչ մեր քահանայից կը խոստովանին : Ետարդօք համազուելով Սուլթանին կիմացնէ ինչ որ Պատրիարքէն կը լսէ . ուստի Սուլթանը սաստիկ բարկացած այսպիսի անլուր զրպարտութեան վրայ , կը հրամայէ որ արքայութիւն Թընկրեանք : Թընկրեան Յակոբ 'ի կեսարիա , և եղբայրը Յովսէփ 'ի Սեփաստիա կ'արքայութիւն իրենց ընտանիքներովը , 3 Հոկ . 1827 ին :

Հ . Ի նչու համար Պապական Հայք ոմանք արքայութեան և ոմանք տեղափոխեցան :

Պ . Յունաստանի ապստամբութեան ժամանակ Սուլթան Մահմուտ Եւրոպական դեպտանները ճամբելով պատերազմ հրատարակեց ընդ դէմ Ռուսաց . և որովհետեւ Բ . Գուռը դիտեր որ Պապական Հայք Հայոց հետ չսիրանեցան , և Եւրոպացուց հետ յարարելով իւնին , հրովարտակ գրկեց Հայոց Պատրիարքարանք , որուն մէջ հեանեալ պատուէրները կ'ընէր . Ա . Բոլոր Գաղատացիք իրենց հայրենիք . Բ . Հռովմէական կաթողիկոսներն յԵւրոպա . Գ . Պօլսեցի Հռովմէականք՝ որոնք որ չեն հնազանդէր Հայոց Պատրիարքին յԱնատոլու . Դ . Մայրապետները արքայութիւն . Ե . Հռովմէականք Հասին 'ի Բերա և 'ի Ղալաթիա և Եւրոպացի գամուտղ անգիր . այլ ուրիշ Հայարնակ

Թաղերը բնակին : Եւ որովհետեւ նոյն ատեն Պատրիարքարանն այրած էր , Սամաթիա Ս . Գէորդ եկեղեցին հրաւիրուելով բոլոր Լուսաւորչական և Հռովմէական Հայոց երեւելիներն ու արհեստաւորները՝ 'ի ներկայութեան անոնց հրովարտակը կարդացուեցաւ 27 Դեկ . 1827 ին . և սկսաւ արքայութիւն 1828 Յուն . 9 ին : Նախ Գաղատացիք արքայութեան իրենց ընտանիքներովը սարսափելի խեղճութեամբ , որոնց մէջ Լուսաւորչական Հայեր ալ կային՝ հրովարտակին մէջ լաւ որոշուած չըլլալուն համար . 27 Յունվար 1828 ին Պօլսոյ մէջ տեղափոխութիւններ եղան . 6 Փետրվար կարգաւորներն արքայութեան յԵւրոպա . 23 Փետրվար մայրապետներն արքայութեան , 30 ը 'ի Պանաղբմա , և Ար 'ի Մահալլը . իսկ Յիւզեանք՝ Սլաւփետեան , Չամիչեանք և ուրիշ երեւելի ընտանիքներ՝ Հայոց Պատրիարքին իրաւասութիւնն ընդունելով մնացին Կ . Պօլսոյ մէջ : Ա . յո միջոցին Մայր եկեղեցին Գում գորտի մեծ ու ընդարձակ ձեւով շինուեցաւ : Նոյն ատեն Կ . Պօլսոյ մեծ սով մը կը արիւր Օսմանեանց հետ Ռուսաց ունեցած պատերազմին պատճառաւ :

Հ . Թրքո-Ռուսական պատերազմին վախճանն ի նչ եղաւ :

Պ . Ռուսաց բանակը վրաստանէն անցնելով և կաւ պաշարեց Ախրցիա քաղաքը , և սկսան պատերազմի : Եւ որովհետեւ քաղաքը գրեհն օգնու

Թիւն չունեցաւ, 30 օր դիմանալէն յետոյ բնակիչք
 յանձնեցին զանի: Այս պատերազմին մէջ 25,000
 մարդ միայն քրիստոնեայններէն ջարդուեցան, քանի
 մ' օրէն Պարսիս, Կարս, Մուշ և Կարին յառա-
 ջացան Ռուսք, և եկան Բաբերդ քաղաքը պաշա-
 րեցին. բայց ժողովուրդը դէմ դնելով քաջու-
 թեամբ պատերազմեցան, և Եօթն անդամ յաղ-
 թեցին Ռուսաց, բայց վերջապէս յաղթուեցան.
 վասն զի Ռուսք քաղաքին ջուրը կտրելով հեռա-
 ցան, և երբ Բաբերդցիք քաղաքէն դուրս յարձա-
 կեցան Ռուսք դառնալով սկսան թնդանօղներ
 արձակել, որով շատ մարդ ջարդուեցաւ: Այս պա-
 տերազմը 2 տարիի չափ տևելէն ետքը 7 Հոկ.
 1829 ին հաշտութիւն եղաւ: Մեզ զիս և Գաղղիոյ
 դեսպանները վերադարձան, և երբ Պէոյիս քաղ-
 զաշտութայրին մէջ Սուլթանին ինչոյք մը կուտա-
 յին, ինչ բեցին Սուլթանէն որ Հռովմէական Հայք
 սքսորէ ազատուին և դաս Պատրիարքով կառա-
 վարուին: Սուլթանն ընդունեց և (Տ Յնօր 1830)
 վերադարձան և Լատինացւոց եկեղեցին շրջա-
 խելու համար ալ դաս եկեղեցի շինելու հրաման
 տուին իրենց: Նոյն տարին նաև Նուրիճաննան Նե-
 տան վարդապետ գերազայծառը Պատրիարք զբր-
 կուեցաւ Հռովմէն, բայց Սուլթանը չընդունեց,
 վասն զի Աւստրիոյ հպատակ էր: ուստի Մանուել-
 եան Յակոբ վարդապետ Պատրիարք եղաւ. և այս-

պէս Հռովմէականք սկսան երկու Պատրիարքով
 կառավարուիլ, մին քաղաքական, և միւսը կրօ-
 նական: Այս միջոցին 5,000 ի չափ Հայ ազաւթներ
 Ննատուրի քաղաքներէն Կ. Պօլիս բերուեցան,
 որոնք Թերասնէին և Իփլիքհանէին մէջ կ'աշխա-
 տէին միայն հաց և հանդերձ ընդունելով: Կա-
 բաղեա Պատրիարք 8 տարի ազգը կառավարելէն
 ետքը հրաժարեցաւ, և իրեն յաջորդեց Մտեփաննոս
 Ազանի Պատրիարք:

Հ. Հռովմէական Պատրիարքներն ինչպէս կա-
 ռավարեցին իրենց ժողովուրդը:

Պ. Նուրիճան Ննտան որ հոգեւոր Պատրիարք
 էր, ուղեց ճիշտ Հայոց եկեղեցւոյ ծիսից և արա-
 բողութեանցը համեմատ կառավարել առանց բան
 մ' աւելցնել կամ սլակսեցնելու. բայց Լատինք և
 Գոյէճեանք հակառակեցան և Լատին ձեւերով
 կ'աղէին կառավարել զեկեղեցին. ասոր համար
 մեծ դժտութիւն մը ծագեցաւ մէջերնին, և եր-
 կուքի բաժնուեցան Սքրայեանք և Գոյէճեանք ա-
 նուններով: Սքրայեանք իմացան ինչ անելանելի
 ըրիւրինոյ սի մէջ իյնալին, և Նուրիճանին ճարը
 հատած՝ զրեց ի Հսովմ Ս. Պապէն կոնդակ բե-
 ր'լ առաւ, որ Հայոց նախնի արարողութիւններն
 ու ձեւերը անխախտ պահուին, և ամենայն կեր-
 պով հնազանդին Նուրիճան Պատրիարքի հրամա-
 նացը, և ով որ հակառակի նըղովեալ ըլլայ: Սա-

կայն Գոյէճեանք դարձեալ իրենց չար նախառակն առաջ տանելու համար՝ ամեն ճիգ թախկեցին, և յաջողեցան փոփոխութիւններ ընել հին ածնացոյցէն, որ Ս. Սահակ, Ս. Մեարտիք և ուրիշ Ս. Հայրապետներ նշովելով կը նշովեն Տօնացոյցէն փոփոխութիւն մ' ընողը. որք են Ս. Մննդեան ածն առաջ ընելով որբոց ածներն ալ փոխուեցան, և Ս. հաղորդութեան գինիին հետ ջուր խառնեցին՝ Լուսաւորչայ գրութեանը հակառակ, Ս. Աստուածն առանց խաչեցարի սկսան երգել, Պատարագի մէջ Պապը յիշել, և այլն. որով զատ եկեղեցի և դաս ազգ մ' ըլլալով սկսան տաճկերէն խօսիլ, այնպէս որ շատ մտնուանդ և վատ սոգեաներ Հայերէն խօսելն անգամ մեղք կը համարէին. Հռովմէական Պատրիարքներն ուղեցին Բերիացիներն իրենց իշխանութեան ատնել. բայց կառավարութիւնն անոնց ազգայնութեան իրաւունքը ճանչնալով զատ Պատրիարք գրաւ: Յակոբ Մանուէլեան 2 ասրի և 8 ամիս Պատրիարքութիւն ընելով մեռաւ: Իրեն յաջորդեց Վիկենայի Մխարաններէն Սերովբէ վարդապետ: Այս միջոցին Աեղճեան կը վախճանի՝ ի մեծ սուղ թողլով բոլոր Հայութիւնը:

Հ. Աեղճեանի համառօտ վարքն ի՞նչ է:

Պ. Աեղճեան Յարութիւն ամիսան բաղմամբ և կեղեցիներ շինեց, Մայր եկեղեցւոյ ուսումնարանին եկամուտներ պատրաստեց, Ս. Փրկի վանքն

ամեն կարողներով հաստատեց, Երուսաղէմայ Ս. Գեղեղմանին վրայ Հայոց պատարագ մատուցանելու հրամանն առաւ, և իւր ծախիւքը Պարսկերէն և Հայերէն բառարան մը տպագրել տուաւ: Նոյնպէս Վենետիկ տպուած մեծ Հայկազեան բառարանին համար պէտք եղած դրամական օգնութիւնն ըրաւ և բոլոր օտար ազգաց ըրած մեծ բարիքներուն ու աչրութեան հաւատարիմ ծառայելուն՝ մանաւանդ Բուսաց պատերազմէն վերջը Օսմանեան աչրութեան Ա միլիոն վենետիկեան ոսկի պարտքը վճարելու հնարքը գտաւ, որով Թուրքի Հիւսայան բարձր պատուանշանին արժանացաւ, և անկէ ետքը գրէթէ միշտ Սուլթանին հետ կը տեսնուէր ու հետը շրջելու բարձր արտօնութիւնը համարձակ կը վայելէր: Իր հիւանդութեան ատեն Սուլթանին բարձր այցելութիւնը ժամու մը չափ ընդունելու պատիւն ունենալէ ետեւ՝ մեռաւ 3 Յունվար 1836 ին: Արքունի պալատին յատկացած նաւամատոյցէն նաւ գրուելով Եէնի գարու տարուեցաւ, և այն տեղ մեծահանդէս յուղարկաւորութեամբ Մայր եկեղեցւոյ դաւիթը թաղուեցաւ Սուլթանին հրամանաւ. վստան զի Պօլսոյ բերդաքաղաքին մէջ Սուլթաններէ և խիստ երեւելի Փաշաներէ ու անոնց պարագայներէն ՚ի զատ մարդէր թաղուէր:

Հ. Աեղճեանի մեռնելէն ետքը Ստեփանոս Պատրիարք ի՞նչպէս կառավարեց ազգը:

Պ. Ստեփանոսի օրով բաղնաթիւ եկեղեցիներ շինուեցան, ինչպէս ճարտարապետ Յովհաննէս ամիրայն 'ի յիշատակ Գրիգոր ամիրայն՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ անուամբ եկեղեցի մը շինել տուաւ 'ի Գուղիուհնճուք նաև թէ յՄնասօլու և թէ Կ. Պօլիս շատ թաղերու մէջ վարժարաններ բացուեցան : Այն ատենի անուանի վարժապետներն էին Փէշտըմալճեան Գրիգոր, Գէորգ պատուելի Տ. Յովհաննէսեան, Պաղտասար պատուելի, Խաչատուր պատուելի, Յարութիւն պատուելի, Թաղուոր պատուելի, Ֆիղիզայ Պօղոս վարժապետ և Տ. Մեսրօլբ քահանայ : Ճարտարապետ Կարապետ և անոր քեռայրը Յովհաննէս ամիրաները մեծ խնամքով դիշեր ցերեկ գպրոցներուն յառաջադիմութեան համար հող կը սանէին, ինչպէս Մայր եկեղեցւոյ գպրոցը, Խառգիւղի Ներսիսեան և Յրթաղի Ս. Թարգմանչայ վարժարանները, Բայց ասանցմով դո՛հ չըլլալով դիշերթիկ վարժարանի մը պէտքն անհրաժեշտ կը գդային . ուստի Պատրիարքին հետ խորհուրդ ընելով Երուսաղէմայ Գարբիէլ Պատրիարքէն Իւսկիւտարի մէջ եղած Երուսաղէմատունը ազդին շնորուիլը խնդրեցին, և ընդունեցան՝ Սէրվէրեան ամիրային ծախիւքը եռայարկ գպրոց մը շինեցին ճեՄԱՐՄՆ անուամբ, և ամեն թաղի գպրոցներուն յառաջադէմ աշակերտաց ընտիրներէն 50 ի չափ առնելով գործի սկսան : Եւ որով-

հետեւ ճեմարանը մեծ ծախրի կը կտրուէր, որոշեցին որ տարուէ տարի 120,000 դրշ. աղքատ տղոց համար Երուսաղէմայ վանքը տայ, և հարուստ տղոցմէ տարին 3,000 ախան դրշ. առնուի :

Հ. Ստեփանոս Պատրիարքի ատեն ի նշ երեւելի դէպքը պատահեցաւ :

Պ. Ստեփանոսի օրով Ամերիկայի Միաիծնարք Պօլիս գալով Հայոց հետ խիստ սիրով տեսնուիլ սկսան : Միամիտ Հայերն այնքան մեծ պատիւ և ընդունելութիւն կ'ընէին այս նոր աշխարհին ճիզվիթներուն՝ որ իրենք անգամ կը զարմանային Հայոց այս աստիճան մարդասէր ըլլալուն վրայ : Ասոնք մասնաւոր վարժարան մ' ալ բացած էին : որպէս զի Հայք անոր նման դպրոց տեսած չըլլալովսին՝ աւելի համարում ունենան իրենց վրայ և Հայ տղաքներն իրենց դպրոցը դրկեն . սակայն Հայերը շուտով իմացան ասոնց նպատակը՝ բաց 'ի քանի մը ծոյլ և անգործ անձինքներէ, որոնք առատ ուճիկ առնելուն՝ սկսան անոնց կողմը բռնել : Ամիրայք Ստեփանոսի թոյլ բարուցը համար զինքը Պատրիարքութենէ վար առին Տ տարի ազգը կառավարելէն ետքը, և Մարզուանու և Ամասիոյ առաջնորդ Յակոբոս եպիսկոպոսը Պատրիարք դրին : Ասի բաւական ատենէ 'ի վեր Ստեփանոս Պատրիարքի խորհրդակաճն էր : Յակոբոս Պատրիարք ուզելով ազգը նորազանդից տեսու-

Թենէն հեռայնել՝ քանի մը կասկածոտ անձինք որք են Թովմաս վարդապետ , Ֆիլիպպայ Պօղոս վարժապետ , Տ . Գէորգ և տիրացու Յովհաննէս՝ աքսորել տուաւ : Նոյն օրերը մեռաւ Սուլթան Մահմուտ , և յաջորդեց իր որդին Սուլթան Մէճիտ ԱՅ տարեկան , 19 Յունիս 1839 . որուն շնորհիւ Թանգիմաթը հաստատուեցաւ 9 Նոյեմբեր 1839 :

Հ. Յակոբոս Պատրիարք ինչպէս կառավարեց ազգը :

Պ. Յակոբոս՝ Ժողովրդասէր ըլլալուն , ամիրայից բռնութիւնները տեսնելով՝ չէր կրնար համբերել , կը փափարէր որ Ժողովուրդն ու ամիրաները հաւասարեցնէ . բայց ամիրայք իրենց ամբարտաւանութեամբը շարունակ Ժողովրդեան հետ խտուրտեամբ կը վարուէին . հետեւաբար ազգիս մէջ երկպառակութիւնը պակաս չէր . սւստի Ժողովուրդն ամիրայից ճանկէն ազատելու և իր իրաւանցը տէր ընելու ճիշտ ատենն էր , շնորհիւ Թանգիմաթի : Արդէն սկսեր էին Ժողովրդին մէջէն ամիրայից դէմ ատամունք կրճտել . վասն զի ձեմարանին բացուած ատեն Յակոբ Պատրիարք աղէկ հոգ կը տանէր և իր ծախիւքը Մարզաւանէն ու Ամասիայէն երկու աղայ բերած էր . նոյնպէս իւրաքանչիւր ամիրայք խոտաքած էին տարին 3,000 ալան զըշ . մէկ մէկ աղու թոշակ վճարել , սակայն զանազան տարածայնութիւններ

հանելով և ճարտարապետ ամիրայից հետ հակառակելով սկսան չվճարել . ուստի Յակոբոս Պատրիարք այն ստակներուն տեղը լեցնելու համար , դուրս գացող Հայերէն Յախան զըշ .ի տուրք մը սահմանեց ի նպաստ ձեմարանին . և նոյնպէս ամիրայից ալ օր աւուր վատթարանալը տեսնելով բուրն ալ Պատրիարքարան հրաւիրեց , և առաջարկեց որ պաշտօնական կերպիւ Ժողովրդէն յատուկ տուրք մը Ժողովի , և այդ ստակին մատակարարութեան համար Ժողովրդին կողմէն ՉԿ հոգաբարձու ընտրուին : Ամիրայք հաճութիւն ցրցուցին , հետեւանք չկրնալով տեսնել . ուստի ՉԿ անձինք ընտրուեցան , որոնց Չը իրենցմէ էր , Մերեէմգուլեան Հեթում ատենադպիր և երկու ալ գանձապետներ ընտրուեցան :

Հ. Յակոբոս Պատրիարք ուրիշ ինչ բարեկարգութիւններ ըրաւ :

Պ. Ազգային Պատրիարքարանի մէջ դատաստանական Ժողով մը հաստատեց՝ եկեղեցական և աշխարհական անձինքներէ բաղկացեալ , ընդ նախադահութեամբ Պատրիարքական վոխանօրդի : Նոյնպէս թաղերու մէջ Ժողովքներ հաստատել տուաւ , որոնք Պատրիարքարանի հետ յարաբերութիւններ ունէին : Առաջին անգամ Ժողովրդեան կողմանէ ընտրեալ այս ՉԿ անձինքը՝ ազգային ելեւմտից

հսկելու իշխանութիւնն ստացան, ուստի ուղեցին որ ամիրայից կողմէն 6 հոգի տեսուչ կամ մութեմէլի դրուին, որպէս զի ժողովքին ըրածներուն տեղեկանան: Ամիրայը այս առաջարկութիւնը չընդունեցին, ըսելով, զմեզ ձեզի հաւասարեցնել կուզէք: Այս խօսքին վրայ թէև ժողովը ցրուեցաւ, բայց ամիրայից յոխորանքն ալ վերջինն եղաւ: Այս միջոցին ազդին գործերն երեսի վրայ մնացած էին, թաղական դպրոցները ժողովրդեան վրայ մնացած, ամիրայը ճեմարանը դոցելու հնարքներ կը մտածէին, ճարտարապետ ամիրայից հետ թշնամութիւն ունենալուն համար. վասն զի անոնց առաջարկութեամբ բացուած և աւելի անոնց խնամքն առաջ կերթար, վերջապէս ամիրայը ճեմարանը դոցելու հնարքը դառն: Նախ համոզեցին Երուսաղէմայ փոխանորդը որ 120 հազար դրշ. տարեկան աւուրքը դադարեցնէ քիչ մը ատեն յետոյ իրենց ծանօթ բարեկամներուն թուշակաւոր տղաքները հանել տուին: ճեմարանը ուրիշ տեղէ եկամուտ մը չունենալով Պատրիարքը վերատին ՚ի ժողով հրաւիրեց ամիրաները, և անհրաժեշտ ազդին, 80,000 դրշ. պէտք ունենալն իմացուց: Ամիրաները պատասխանեցին թէ 40,000 դրշ. ը կուտանք, 40,000 դրշ. ալ թող ժողովուրդը վճարէ: ժողովուրդը պատրաստ էր տալու, բայց իրենք ոչ երբէք. ուստի Յակոբոս Պատրիարք յուսահատելով հրաժարեցաւ: Չտարի ազդը կառավարելն ետքը:

րիտքը յուսահատելով հրաժարեցաւ: Չտարի ազդը կառավարելն ետքը:

Հ. Այլ յաջորդեց Յակոբոս Պատրիարքին:

Պ. Երբոր Յակոբոս հրաժարեցաւ Պատրիարքութենէ՝ ժողովրդեան ատելութիւնն ու յուզմունքը աւելի շատցաւ ամիրայից գէտ, անանկ որ մինչև Եզարզոսին ականջը հասնելով ամիրաներէն երեք հոգի կանչեց և հարցուց Յակոբոս Պատրիարքին առանց Բ. Գրան իմաց տալու հրաժարելուն պատճառը: Ամիրաները չգիտնալ ձեւացնելով, խնդրեցին որ ուրիշ Պատրիարքի մը ընտրութիւնը շնորհէ. Եզարզոսն ընդունեցաւ և առաջարկեց որ եթէ արժանաւոր մէկը կայ թող ընտրեն: Ուստի անմիջապէս Ստեփանոս Դախլին Պատրիարքը կ'առաջարկեն. Եզարզոսն ալ Սուլթանին իմացնելով վերջը ըստին Ստեփանոսը Պատրիարք կը կարգէ, որ խիստ երկչոտ ըլլալուն ամիրայից շուտով կը խոնարհէր. և իրեն խորհրդական ընտրեցին Պողոս Եզրիսկոպոս: Բայց ժողովուրդը չհանդարտեցաւ, վասն զի ճեմարանին ծախքը Սէրպիերեան չկրնալով տանիլ, հրաժարեր էր. անօրէն Յակոբ Մանուէլեանն ալ 6 Ապրիլ 1841 քննութեան հանդիսին պատճառաւ տղայոց ծնողքն և ուրիշ ուսումնասէր և ճեմարանին բարեկամ անձինք հրաւիրելով ՚ի ճեմարան, ազդու ատենաբանութեամբ իմացուց ճեմարանին կործանման վիճակի մէջ ըլլալը: Ասոր

վրայ այն տեղ ներկայ եղող ժողովուրդը « Միակամ » անուամբ ընկերութիւն մը կը հաստատեն ձեմարանին հաստատ յարատեւութեանը ամեն ջանք չինայելու , և կը խնդրեն Պատրիարքէն թէ ձեմարանին յատկացեալ եկամուտն Ազգային ուրիշ եկամուտներէն բաժնուի , վասն զի ամիրաները Յակոբ Պատրիարքին սահմանած անցազրատան Ծական զըշ տուրքը Փրկչի վանուց յատկացուցեր էին . ձեմարանը շուտով դոցուելու համար Պատրիարքարանն ընկերութեան ձայնին ահանջ չ'կախեց :

Հ. Ստեփանոս Պատրիարքի օրով ի՞նչ երեւելի դործ պատահեցաւ :

Պ. Միակամ անուամբ ընկերութիւնը երբ տեսաւ որ Պատրիարքարանը ամիրայից աղբեցութեամբն իրենց ահանջ չկախեց , ձեմարանի աշակերտք Թօհաֆճի Եղիազար անուն հայու մ' առաջնորդութեամբ Բաղրամբն աղերսագիր կուտան Սուլթանին , ձեմարանին յարատեւութեանը համար . ապա վրայ Պատրիարքը զայրացած՝ այս դործին դուրս կեցողներէն մէկ քանիները կանչելով կը յանդիմանէ , բայց անոնք բանի տեղ չընելով այն սաստը , երթալով դործը կը սաստկանայ , ամիրայք կը խնդան ժողովրդեան վրայ , ուստի բոլոր ժողովուրդը ոտք ելած , դարձեալ աղերսագիր կուտան Սուլթանին , աղաչելով որ Ազգային երեւմտական դործերը ժողովրդեան կողմէն ընարեալ

Չէ անձանց ձեռօք տեսնուի , և այն Չէները Բ. Գուռը վաւերացնէ : Սուլթանը կը հրամայէ որ ժողովրդեան դատը տեսնուի . ուստի արհեստաւորաց գլխաւորներէն արդարութեան ատենին մէջ դատ վարելով վերջապէս ստացան իրենց ուղածը , անանկ որ ամիրաներն ամենեւին դործի չպիտի խառնուին , իւրաքանչիւր Էնֆ իր մէջէն պիտի ընտրէ , և Էնֆին վկայականով պիտի դայ Պատրիարքարան և ասոնցմով պիտի ընտրուին Չէները ու բոլոր Ազգային դործոց տեսչութիւնը վարեն : Եւ ահա այս անգամ ժողովրդեան կողմէն վարչութիւն մը կը սահմանուի որ Հայոց Ազգին ծնունդէն ի վեր տեսնուած ու լուսած բան չէր . նախատինք մ' էր ասի ամիրայից , ուստի ամեն հնար ի դործ դրին և Բ. Գունէն եկած Պայրամբն անդործադրելի թողուցին . ժողովն անհամբեր կերպիւ ֆերմէ կոպատէր , որ հաշիւ պահանջէր . Չ ամլոն անցաւ և դեռ ֆերմն չեկաւ : Ս.յս միջոցին ձեմարանը դոցուեցաւ և ամիրայք իրենց վրէժն առած սեպեցին ճարտարապետ ամիրաներէն , ուստի Օգոստ . Չէին ժողովուրդը վերստին աղերսագիր կուտայ Սուլթանին Ձեյնի պարտէն դարձած ատեն : Սուլթանը կը հրամայէ որ Հայոց ազգին դատը շուտով և անմիջապէս տեսնուի : Բ. Գունն Օգոստ . Չէին աղերսագիր տուողները կը փնտուէ , որ գինեպան Իսկէնտէրն և Չէ անձինք

էին : Երբ ժողովուրդը կիմանայ աղերսազիր առաջ-
ներսն վնասուիլը , 3,000 էն առելի անձինք շու-
կան խանութին դոյնելով զինեպան Իսկէնաէրի
առաջնորդութեամբ Բ. Գուռը կը գիմեն : Արտեղ
ներկայ եղող 24 անձերէն 16 ը բանաարկուեր էին ,
և երբ Իսկէնաէրն ալ կուղեն բանաարկել , ժողո-
վուրդը ձայնը կը բարձրայնէ և կըսկսին աղա-
զակել թէ մենք ենք աղերսազիր առաջը , Ազգն
է , ամենքնիս եմք , ուստի Բ. Գուռը ժողովուրդը
քաղցրութեամբ կը համոզէ և բանաարկեալնսն
ալ ազատ կը թողա , խոստանալով նաև իրենց
ուղածը կատարել : Եոյն միջոցին ասկերայից կողմն
եղող Սկիթունեան Պետրոս վատ վարդապետն ար-
տաքին գործոց պաշտօնէին գիմելով պարտախոյ
զլխատուիլը և ոմանց ալ արսորուիլը կը խնդրէ ,
բայց կռաւիպութիւնը կը մերժէ անոր առա-
ջարկութիւնը , միայն Յգոսա . 24 ի գէպքն ան-
խոհեմարտը յանձանք ըլլալը 24 ներսն խնայնե-
լով և իրենք եւս խոստանալով Սեպտեմբեր 17 ին
կարսորուին հետեւեալ անձինքը . Յովհաննէս վար-
դապետ Սեթեան , Դրիդար Տիվիթեան , Յակոբ
Մանուէլեան , Յարութիւն Յովհաննէսեան , Մեղ-
րէաս սմկերիչ , մահաւեի Պետրոս որսանաճի :
Նոյն օրը ժողովրդեան կողմանէ Բ. Գուռը կեր-
թան Պօղոս վարդապետ , Միղանճի Ստեփան և
ուրիշն ը , արսորին գէմ բողբէլու համար . ա-

նոնք ալ կարսորուին , և Պատրիարքն ու ամիրա-
ները Բ. Գուռը կը կանչուին ժողովուրդը խա-
ղաղեցնելու համար . Ստեփանոս երկրորդ անգամ
Վ տարի Պատրիարքութիւն ընելէն ետքը՝ հրոժա-
րեցնելով Սատուածատուր եպիսկոպոսը Պատրի-
արք կը կարգեն , բայց ոչ ժողովրդեան հաճու-
թեամբը , 13 Սեպտ . 1841 ին : Նոյն օրերը Սա-
մաթիոյ Հայոց Պատրիարքարանը այրեցաւ :

Հ. Սատուածատուր Պատրիարքն ինչպէս կա-
ռավարեց Ազգը :

Պ. Ամիրայք կարծելով որ ալ ժողովուրդը հան-
գարտած է , դարձեալ սկսան առջի ընթացքը
շարունակել . սակայն ժողովուրդը քահանաներով
հանդերձ դարձեալ և չորրորդ անգամ , մաշաւաները
լցուած՝ աղերսազիր առաջ Սուլթանին , բտելով
թէ մենք Տէրութեան հրամանաց անհնազանդ-
չեմք , բայց ամիրայից ալ գերին չեմք : Եւ թէ-
պէտ նոյն օրն ամենքն ալ կը բանաարկուին ,
բայց զիչերն աղատութիւն կըստանան իրենց
առեր երթալու : Բ. Գուռը ՚ի շնորհս ամի-
րայից դարձեալ յերկարած գեղ կսկսի ժողո-
վրդեան բողբը , ուստի ժողովուրդն առաւել
եւս զայրայցած՝ միանալով երդում ըրին թէ ինչ
որ պատահի բանա , աքսոր , մահ՝ տանիլ և ամի-
րայից կամնաց չհնազանդիլ : Այս երդումն ամի-
րաները զարհուրեցաց , ուստի Սատուածատուր
Պատրիարք , Տաանան Յովհաննէս և Արղունանեան

Արդուման ամիրաները, ժողովրդեան ղլխաւոր-
ները վէզիր խան 'ի ժողով հրաւիրելով, կը հա-
մողեն խոտտանալով որ ժողովրդեան կամացը պիտի
հնազանդին, և այսպէս կը խաղաղեցնեն ժողո-
վուրդը, և Բ. Գուռը Պատրիարքարանէն տեղե-
կանալով ժողովրդեան իրաւացի և արդար խընդ-
բոյն, հրովարտակաւ կը հաստատէ 12 Գեկ. 1841
արհեստաւորներէն 27 անձինք Ազգային գործերու
մատակարարութեանը համար, և ամիրաներէն
ստորագրութիւն կառնէ Ազգային գործերու չը
խառնուելու համար: Ուստի ժողովրդական վար-
չութիւնն աւելի ոյժ առնելով կը հաստատուի.
բայց տարիէ մը վերջը ժողովրդական վարչութիւնը
ձանձրանալով չորս կողմէն ելած խոչնդոսաներէն՝
հրաժարականը առաւ Բ. Գրան, որով 13 Նոյ.
1842 վերստին ամիրայից յանձնուեցաւ ազգային
վարչութիւնը:

Հ. Ամիրայք ինչպէս կառավարեցին Սզգը:

Պ. Ամիրայք ալ չիրնալով առաջուան սլէս ժո-
ղովուրդը կառավարել, ուրիշ ճար մը մտածեցին:
Նախ ժողովրդեան հետ հաշտուիլ, այս ալ ան-
կարելի էր. ուստի Երկանեան ամիրային նախա-
գահութեամբն ամիրայից ժողով մը գումարուե-
ցաւ, և այն աեղ՝ Երկանեան՝ Ազգին թշուառու-
թիւնը մի առ մի բացատրելով յայանեց որ Պատ-
րիարքաց անհոգութիւնն է պատճառը. ուստի

ժողովըը միաբանութեամբ որոշեց որ ժողովքին
կողմանէ Պատրիարքին հրաժարականն ուղուի: Եւ
երկու ամիրայ քաղաքաւարութեամբ Պատրիարքին
ներկայանալով հրաժարականը կը խնդրեն. և որով-
հետեւ ձանձրացած էր Պատրիարքն Ազգային երկ-
պառակութենէն, անձնական տկարութիւն պատ-
ճառելով, հրաժարականը գրեց Բ. Գուռը և տարի
Պատրիարքութիւն ընելէն ետքը, և Պատրիարք
եղաւ Մատթէոս եպիսկոպոս առաջնորդ Զմիւռ-
նիոյ ժողովրդասէր և ուսումնասէր անձը Ա Յու-
լիս 1844 ին, որ ժողովրդեան սիրելի ըլլալով իր
ազգու առնարանութիւններովն ու համոզիչ խօս-
քերովը ժողովուրդն ամիրայից հետ հաշտեցուց,
և 30 հոգիէ բաղկացեալ վարչութեան ժողով մը
կազմեց, որուն 16ը ամիրաներէն և 14ը ժողո-
վըրդէն էին: Այս միջոցին թէպէտ ամեն թաղ սկը-
սեր էր իր դպրոցներուն յառաջադիմութեանը հա-
մար աշխատիլ, բայց ասոնց մէջ ամենէն փայլունն
ու յառաջադէմը Սամաթիոյ Ս. Սահակեան վարժա-
րանն էր, որ ընկերութեան մը արդեամբ կը կա-
ռավարուէր, Փափազեան Մեղրանիկ և Ղազարոս-
եան Գրիստոսաւոր հաստատամիտ և ամեն կողմէ
եկած խոչընդոսաներու համբերելով յաղթող ան-
ձանց մատակարարութեամբը. նոյնպէս Ներսիս-
եան վարժարանը, բայց այս ձեղցիրդեան Մկրտիչ
ամիրայի խնամք: Այս ատենները վերստին սկսաւ

Էջմիածնայ Կաթուղիկոսին յիշատակութիւնը Պօլսոյ եկեղեցիներուն մէջ, վասն զի 1823 Ռուսաց պատերազմին համար դադրած էր Ք. Գրան հրամանաւ թէ Կաթուղիկոսին յիշատակութիւնը և թէ նուիրակաց դպրուստը: Այս միջոցին 1843, Ներսէս Աշտարակեցի Կաթուղիկոս կ'ընտրուի Ազգովին Աւտարի արարանաց դատաւարութեան յետոյ, որ Ազգային իրաւանց պաշտպանութեանը համար էր:

Հ. Ներսէս Կաթուղիկոսի վրայ ի՞նչ դիմելիք կայ: Պ. Երբ Ս. Էջմիածնայ Կարբեցի Յովհաննէս ընդհանուր Կաթուղիկոսը մեռաւ, իրեն յաջորդեց Ներսէս Ե. Աշտարակեցի, որ խոհեմ, հեռատես, Ազգայնէր և ուսումնասէր անձ մ' էր: Գեռ եպիսկոպոս չեղած քանիցս անգամ բողոքած էր նախորդ վախճանեալ Յովհաննէս Կաթուղիկոսին Պալածենեան շինել և ինքն ստորագրելուն համար. նաև շատ անգամ աղաչելով օտխարած էր զինքը՝ որ ստորագրութիւնը յետս կաշէ. բայց Յովհաննէս Կաթուղիկոսն անպատուութիւն կը համարեր յետս կոչումը: Եւ երբ Ներսէս՝ Կաթուղիկոս ընտրուեցաւ, Ռուսաց Կայսրը շնորհաւորելով Կաթուղիկոսը՝ հրաւիրեց ի Բեդրապուրի: Այն անդը նախ Կայսրն այցելութեան կուգայ Կաթուղիկոսին. Ներսէս Կաթուղիկոս խօսակցութեան միջոցին կը յիշեցնէ Կայսեր, Բասթուիչ զօրատեալին աղաչանքներէն յարգուելով Պարսկաց արշաւանքի

առնն Հայոց Ազգին Կայսրութեան փառքին համար թափած արիւնը, և իրեն՝ Հայոց Ազգին ու եկեղեցւոյն ազատութեանը համար տուած տուրազութիւնը ըսկն իրր սրբազան մասունք պահած ըլլալը: Կայսրը կը պատասխանէ ու կրտէ. Հաստատ եմ իմ խօստմանս վրայ՝ որ յանուն Աստուծոյ ստորագրեցի և չեմ ուզեր ձեր Ազգին պարտական մնալ՝ որ այնչափ արիւն թափեց Կայսրութեանս փառքին համար. բայց այժմեան քաղաքականութիւնը չը ներեր, ուստի սկսաք է համբերել մինչեւ որ Աստուած ինքը սնօրինէ: Եւ հետեւեալ օրը եզր փոխադարձ այցելութեան կերթայ Ս. Կաթուղիկոսը առ Կայսեր, խօսակցութեան միջոցին Կայսրը Հայ և Ռուս եկեղեցեաց միութիւնը կառավարիչէ: Կաթուղիկոսը պատասխանելով կրտէ՝ Տէր, դուք միութիւն կուղէք, բայց ի՞նչ եղանակաւ՝ հի՛նք նորին հետ թէ նորը հինին, որն է արդարը, ձեր դատողութեանը կը յանձնեմ: Ուրիշ օր մ' ալ երբ կը տեսնուին, Կայսրը կառավարիչէ որ մեզարկն ձեւը փոխէ, և Ռուսոց հողեւոր Միֆֆերն ձեւալը գնէ: Կաթուղիկոսը կը պատասխանէ, Տէր, երբ Զմիւռին Ս. Սահփաննոս եկեղեցւոյն մէջ վարդապետ կը ձեռնադրուէի, Քրիստոսի խաչելութեան առջին ուխտեցի որ այս ձեւ վեզարով գերեզման իջնամ ուստի Աստուծոյ սուլիւ որ ուխտած եմ, ի՞նչ

պէս կրնամ ուխտս դրժել 'ի շնորհս մարդկան :
Եւ երբոր կայսրն այս խօսքերը կը լսէ , հիանա-
լով կը գովէ զանի և կը հրամարէ ադամանդեայ
խաչ կրել վեղարին վրայ :

Հ. Մատթէոս Պատրիարքին օրով ի՞նչ երեւելի
գէպքեր պատահեցան :

Պ. 1845 Ապրիլ 3ին Հռովմէական Հայոց աշ-
խարհական Պատրիարքը մեռնելով տեղը յաջոր-
դեց Անտօն վարդապետ Հասունեան : Մատթէոս
Պատրիարք շնորհաւորութեան զրկեց երկու հոգի
իր կողմէն , և այս առաջինն եղաւ Հայոց և Հռով-
մէականաց մէկզմէկու այցելութիւնը : Բ. Դրան
հրամանաւ Հայ եկեղեցականաց գլխարկները փոխ-
ուեցան : Եւ երբ Պատրիարքներուն Միւսթէշա-
բութեան շքանշան արուեցաւ Բ. Դոնէն , Հասունե-
ան Անտօն շնորհաւորելու եկաւ զՄատթէոս Պատ-
րիարքը : Նոյն գրերը Ռուսաց կոստանդիանոս մեծ
Դուքսը Պօլիս գալով այցելութեան եկաւ Մատ-
թէոս Պատրիարքին , ընկերութեամբ արտարին
գործոց պաշտօնեայ Բիֆաթ բաշային . Ռուսաց
Դեսպանին և Այվազեան Յովհաննէս անուն Ռու-
սիացի երեւելի պատկերհանին . նոյնպէս Գաղղիոյ
թագաւորի որդին Մօնթբանսիէ Դուքսն այցելու-
թեան եկաւ Մատթէոս Պատրիարքի : Ասոր օրով
Բողքականաց քարոզիչ Միսիօնարները , որոնք
նախ դպրոցներ բանալով բաւական Հայ աշակերտ-

ներ առած՝ ձրի Գաղղիարէն՝ Անդղիարէն կուսու-
ցանէին , սկսան կրօնական դիտութիւն դաս տալ .
աղքատաց ողորմութիւն բաշխել , պարտական-
ներու օգնել . այս կերպով բաւական մարդ որ-
սալով սկսան Հայոց եկեղեցին յայտնի յանդիման
նախատել . որով Մատթէոս Պատրիարք չկրնալով
հանդուրժել՝ կոնդակներ զրկեց եկեղեցիները և
նշովեց զանոնք : Մատթէոսի օրով դարձեալ վէճ
բացուեցաւ Հայոց և Յունաց մէջ Երուսաղէմի Ս.
Ծննդեան տաճարին գրան բանալոյն համար :
Նոյն օրերը Սամաթիոյ Ս. Սահակեան դպրոցին
տարեկան քննութեան հանդէսը կատարուեցաւ
'ի ներկայութեան Մատթէոս Պատրիարքի , Ամի-
րայից , Միթերճիմ Մէհմէտ բաշայի , բժշկապետ
Իամայիլ էֆէնտիի , Ջէվէր էֆէնտիի , թէրճիման
Փուատ պէյ էֆէնտիի , և բազմաթիւ ժողովրդ-
դեան : Ասոր օրով հաստատուեցաւ նաև Ազդա-
յին վաւերացեալ գործերն ու եղելութիւններն
Ազդայնոց հաղորդելու համար Հայաստան անուն
լրագիրը : Նոյն օրերը՝ 1846 Յունվար 1 Հայկաղ-
եան անուամբ ընկերութիւն մ'ալ հաստատուե-
ցաւ , դպրոցներուն աժան գնով դասագիրքեր մա-
տակարարելու նպատակաւ :

Հ. Ամիրայք ի՞նչու թշնամացան Մատթէոս Պատ-
րիարքին հետ :

Պ. Տեսնելով անոր բացարձակ իշխանութիւն վա-

բելը , և միշտ Սզգային յառաջողութեան և
 դպրոցներու զարգացման անդուլ աշխատելը , ամի-
 րաները այս բանն աղէկ աչքով չէին տեսներ . և
 առաջին յեղափոխութենէն ալ խրատուած ըլլալ-
 նուն , սերիչ միջոցներ կը մտածեն , այն է առաջ-
 նորդները փոխեն : Բայց Մատթէոս Պատրիարք
 համարձակ խօսելով թէ առաջնորդները՝ զառա-
 ռացիք կրնարեն , և Հոգեւոր Ժողովն ընտրեալին
 և ընտրողին արժանաւորութեամբ կը վաւերա-
 ցնէ Հայաստանեայց Ս. եկեղեցւոյ կանոնին հա-
 մեմատ . ամիրաներն այս լսելով շատերը հետք կը
 թշնամանան , բայց նոյն միջոցին ձեզոյիլըլեան
 Մկրտիչ ամիրան խիստ զօրեղ և պայծառ վիճակ
 մ' ունենալուն կ'տէնածէին , վասն զի զՊատրի-
 արքը կը պաշտպանէր : Ինչ ժամանակ ետըր ձե-
 զայիլըլեան ալ թշնամացաւ Պատրիարքի հետ , ըստ
 որում Մատթէոս Պատրիարք տկարութեանը պատ-
 ճառաւ անոր հօրը մահուան յուզարկաւորութեան
 հանդէսին չէր գացեր՝ ուստի ամենը մէկ գալով
 խորհուրդ կրնեն Պատրիարքը հրաժարեցնելու ,
 բայց Ժողովուրդէն վախնալով կորոչն որ Պատ-
 րիարքին իշխանութիւնը սահմանափակեն , Սզ-
 գային վարչութեան դարձերն երկու ժողովով կա-
 ռավարուին , և Պատրիարքն առանց Ժողովոյ զի-
 տութեանը Բ. Գրան Բ՛ճԵՆ չգրէ : Աւստի Կրճիկ-
 եան Յակոբի և Տէզայիլըլեան Մկրտիչի ձեռամբ

Բէշխա բաշան հաճեցնելով , ասի հրովարտակ մը
 կը զրկէ Սուլթանէն վաւերացած՝ ի Պատրիար-
 քարան՝ 3 Մայիս 1847 : Մատթէոս Պատրիարք
 եկեղեցականները , ամիրայները և Ժողովուրդեան
 գլխաւորները հրաւիրելով հրովարտակը կը կար-
 գայ , որով երկու Ժողով որոշելու արսօնութիւնը
 կը արուէր մէկը Ա. եկեղեցականներէ բաղկա-
 ցեալ կրօնական Հոգեւոր անուամբ . և միւսը 20
 աշխարհականներէ Գերագոյն անուամբ , ասոնց
 նախագահը Պատրիարքը պիտի ըլլայ և գործա-
 դիրն ալ ԼԵՆՔԷՆ անուամբ Կրճիկեան Յակոբ : Այն
 տեղ ներկայ եղող Ժողովուրդը՝ Ժողովոյ անդամ-
 ները կրնորէ և անունները Բ. Գուռը զրկեցին
 վաւերացնելու համար . միանգամայն սրայման
 գրին՝ որ երկու տարին անդամ մ' անդամոց փո-
 փոխութիւն ըլլայ և հրովարտակաւ վաւերացուի :

Հ. Ձեռքիէրի ո՞վ է և ի՞նչ յարաբերութիւն ու-
 նեցաւ Հայոց հետ :

Պ. 1847 Մայիս 20 ին Բ. Գունէն Ժողովին վա-
 ւերացման հրովարտակը գալով , Սզգային գոր-
 ծերը կարգադրել սկսան . բայց ասով ամիրայը
 ո՛չ Պատրիարքին և ո՛չ Սզգին վրաս մը տուած
 եղան , վասն զի Պատրիարքը գիտէր որ որ մը ներ-
 կայ Ժողովին մէջ բազմող ամիրայից տեղ , Ժո-
 ղովուրդն իր ազատ կամեովն ուղած անձը պիտի
 ընտրէ : Նոյն օրերը Կ. Պօլիս եկաւ Հաովմայէն

Ֆէրիէրի կարգինալը՝ մեծամեծ ընծաներով, և Բ. Դուռը հրաման զրկեց Հայոց և Յունաց Պատրիարքներուն՝ որ քաղաքականութեան համար այցելութիւն երթան Ֆէրիէրի: Ուստի Մատթէոս Պատրիարք ընկերութեամբ Չամուրճեան պատուելի, և Աղաթօնեան Մկրտիչի՝ այցելութեան կերթայ, և փոխադարձ Ֆէրիէրի այցելութիւնը խիստ փառաւոր կերպիւ կընդունէ: Ամիսէ մը վերջը Պատրիարքարանը Հայերէն տպուած կոնդակ մը կուգայ, որուն մէջ Հայոց եկեղեցին հերձուածող անուանելով կը հրաւիրէի Հռովմայ եկեղեցւոյն գիրկը մտնել: Մատթէոս Պատրիարք՝ Տասեան և Գալեան ամիրաներուն գլխելով կը խնդրէ որ Բ. Դրան իմացունեն այս նախատինքը՝ բայց անոնք փոխանակ Բ. Դրան իմաց տալու՝ Պէշիկթաշ Իրենց տունը կը հրաւիրեն զՖէրիէրի, և կը խընդրեն ցոյց տալ Հայոց եկեղեցւոյն մուրթիւնները: Հոն կը դռնուի նաև Մատթէոս Պատրիարք և Չամուրճեան պատուելին: Ֆէրիէրի կըսկսի ոչինչ փաստերով ապացուցանել, բայց Մատթէոս Պատրիարք ամենը ջրելն ետքը՝ Հայոց եկեղեցւոյն հաստատութեան օրէն մինչեւ այսօր անարատ և անխախտ մնալն, և Հռովմայ եկեղեցւոյն քանի քանի անդամ փոփոխութիւն կրելը կապացուցանէ: Նոյն օրը ժամանակը ջնջելուն, կորոշուի որ Բ. անդամ մ' ալ խօսակցին այս նիւթին վրայ:

Արդ 1848 Յնվր. 29՝ Ֆէրիէրի Պատրիարքարան գալով կըճիկեան Յակօր և Չամուրճեանի հետ երկար ատեն տեսնուելով կը մեկնի: Երկու օրէն Լատին քահանայի մը ձեռօք Չամուրճեան պատուելին կը հրաւիրուի Ֆէրիէրի կարգինալէ: Չամուրճեան պատուելին երթալով, կըսկսին դարձեալ Հայոց եկեղեցւոյն ուղղափառութեանը վրայ խօսիլ, և Չամուրճեան կը հաստատէ և կը համոզէ թէ Հայ եկեղեցին ուղղափառ է և ուղղափառ պիտի մնայ միշտ:

Հ. Հասուն Մնածոն՝ Ֆէրիէրի Հայոց Պատրիարքին հետ տեսնուելը երբ յետ, և՛նչ ընթացք բռնեց:

Պ. Անմիջապէս իր համախոհներովը ֆէս նազըրիին տունը ժողովեցան նոյն գիշերը: Հրաւիրուեցաւ նաև Ֆէրիէրի կարգինալն ալ, և ընթրիքէն վերջը Հայոց վրայ խօսք բացուելով, Ֆէրիէրի ըստ թէ Հայոց վրայ հերետիկոսական ամենեւին կասկած մը չտեսնելու համար Ս. գահին առջև պիտի վկայեմ: Այս խօսքէն, ներկայ եկող ժողովականք ամենը մէկէն կըսկսին մեղադրել զՖէրիէրի, ըսելով. Արդարեւ, գերապայծառ տէր, դուք շատ միամիտ էք եղեր որ Հայոց չարամտութիւնը չկրցիք հասկնալ, Հայերն ինչպէս կը դաւանին՝ այնպէս չեն հաւատար, և դուք ձեր միամտութեամբը խաղուած էք անոնց խօսքերուն՝ անոնք

անհաշտելի թշնամի են Հռովմայ դահուն: Մենք որ 20 տարի է շարունակ կաշխատեմք Հռովմայ դահուն անսխալութեանը համար, և դուք որ հիմայ սխալական երեւցուցիք հերետիկոսաց, պիտի բողոքեմք ձեզի համար առ Ս. դահն Հռովմայ, և այլն: Եւ այնչափ կընեն որ Թերիէրի կը խոստանայ իր խօսքը յետս կոչել: Եւ երբ կրկին տեսութեան կուգայ Տատեաններուն տունը յՍ. յստեֆանայ, հոն կը դտնուի նաև Մատթէոս Պատրիարք՝ և ընթրիքի ատեն Տատեան Գարեգին՝ միութեան վրայ ատենարանութիւն կընէ, որու վրայ շատ ուրախ կըլլայ Թերիէրի. յետոյ երբ դարձեալ միութեան վրայ խօսք կը բացուի Թերիէրի կը պատասխանէ: Ես շատերէն իմացայ որ Հայերն ինչպէս որ կը դաւանին՝ նոյնպէս չեն հաւատար, ուստի ես ալ կը կասկածիմ թէ չըլլայ որ անխօհեմութեամբ սխալ դատած ըլլամ, ես Ս. դահին Հայոց համար ոչ աղէկ և ոչ գէշ բան մը պիտի կրնամ վկայել: Մատթէոս Պատրիարք իմանալով որ Հասունեանք համոզեր են զԹերիէրի, առանց բան մ' արատանելու իր հրաժարական ողջոյնը տալով կը հեռանայ, նոյնպէս և Թերիէրի: Նոյն օրերը « Համազգեսաց » անուամբ ընկերութիւն մը հաստատուեցաւ:

Հ. Համազգեսաց ընկերութիւնը կազմողները որոնք էին:

Պ. Հռովմէական Հայոց ազգասէր և ուսումնասէր երիտասարդները Լուսաւորչական Հայոց հետ խորհրդակցելով, ուղեցին ուսմանը տարածել և ուսումնական վերակենդանութիւն մը տալ Ս. Ղ. դին, ամեն գաւառի և դիւղերու մէջ գտնուողներ բանալ, երկրագործութիւնը ծաղկեցնել և Ս. Ղ. դին հնութիւններու թանգարան մը հաստատել: Ս. յս ընկերութիւնը կազմեցին որուն կանոնադրութիւնը Մխիթարեան միաբանութեանէն Հ. Պետրոս վարդապետը խմբագրեց: Քիչ միջոցի մէջ ընկերութիւնն այնքան ընդարձակեցաւ որ անդամոց թիւը 600 ի կը հասնէր: Երբ Հասուն Համազգեսաց ընկերութեան քիչ ատենի մէջ այսչափ յառաջանալն ու ընդարձակուիլը տեսաւ, հեռատեսութեամբն իր միասլետական ազգայ իշխանութեան նուաստանալը նշմարելով անմիջապէս իր արբանեակներովն ու համախոհներովն ընկերութիւնը կործանելու միջոցները սկսաւ խորհիլ: Նախ ժողովուրդը համոզեց՝ ըսելով թէ Հռովմէական Ս. կրօնին գէմ է հերետիկոս Հայոց հետ ընկերութիւն կազմել և հոգեւոր սիրով հագորդակցելը, և թէ չեմք կրնար արձակում և հազորութիւն տալ ձեզ մինչև որ այդպիսի փոստակար ընկերութենէ մը՝ զվարով ետ չկենաք, քանզի այս ընկերութիւնը չէթէ միայն ձեր հոգւոյն և մարմնոյն փրատ է, այլ մեծ անարդութիւն է Ս. դա.

հին: Հատուն միայն ասով ալ դո՛հ չբլալով իր կա-
մայր համեմատ Հոռոմ՝ գրեց և կոնդակ բերել
տու աւ՝ վերջապէս ամեն ճիգ թափեց ընկերու-
թիւնը կործանելու, և յաջողեցաւ. թէպէտ ըն-
կերութիւնը շատ ընդգիմացաւ, բողոքեց ՚ի Հը-
ռոմի՛, բողոքեց նաև Բ. Դրան, բայց անըսելի
եղաւ: Աւստի հիմնադիրք ալ ՚ի նախատինս՝ Հա-
տունի՛ քարոզիչը տուն մը շինել տուին «Համագ-
գեաց բնկերութեան կեդրոն» անուանելով: Այս-
չափ թշուառութեան և Հատունին ամեն մեքե-
նաներուն անվեհեր դէմ դնողները՝ ըստ մեծի մա-
սին Մուրատեան և Ռաֆայէլեան դպրոցներուն
աշակերտներն էին:

Հ. Մուրատեան և Ռաֆայէլեան վարժարան-
ներն ո՞վ բացած է և ո՞ւր են:

Պ. Պարոկաստանի Հայերը վաճառականութեան
պրոտեաւաւ Հնդկաստան՝ այն ամենահարուստ
երկիրը գլխելով՝ գաղթականութիւն մը կազմեցին
հոն, և իրենց ճարտարութեան ու յաջողակու-
թեան համար, երկրին թագաւորներն ալ մեծ
մարդասիրութիւն կը ցուցնեն, ամեն տեսակ ազա-
տութիւններ կուտան. Հայք այն տեղ մեծամեծ
պաշտօններու կը հասնին, մեծ ազգեցութիւն կու-
նենան, և իրենց առեւտրական յաջողակութեամբը
գրեթէ բոլոր երկրին տէր կըլլան: Երբ Անդղիացիք
Հնդկաստան արշաւեցին Հայք աւելի յաջողութիւն

դանելու յուսով, Անդղիացուց կեդնն, բայց յ՛յ-
սերնին ՚ի դերեւ ելնելէ ՚ի դատ՝ ուր որ Անդղիա-
ցուց ձեռքն անցաւ, այն տեղի վաճառականու-
թիւնն ալ Հայոց ձեռքէն ելաւ: Ասոնց մէջէն ե-
րեւելի եղաւ Մատրասցի Մամուէլ Մուրատ աղ-
դասէր և ուսումնասէր վաճառականը, որ մեծ
գումար մը կաակ ըրած է Հայոց ազգին ազրատ
աղբայոց համար վարժարան մը բանալ և ճիշ գաս-
տիարակելու նպատակաւ, վարժարանին միայն ու-
սումնական մատակարարութիւնը Մխիթարեան
Հարց յանձնելով: Այս վարժարանը՝ նախ ՚ի Բա-
տուա բացուեցաւ, և յետոյ ՚ի վարիդ, Մուրատեան
Լըբուրն անուամբ: Եոյնպէս Հնդկաստանցի Ռա-
ֆայէլ Պառաղամեան Հայ վաճառականը մեծ գու-
մար մը կտակած է որ վէեեաիկի մէջ վարժարան
մը բացուի, այս ալ առաջինին պայմաններովը,
Ռաֆայէլեան Լըբուրն անուամբ: Բայց յաւ է մեզ
որ՝ Մխիթարեանը յիշեալ բարերարներուն կամայր
համեմատ՝ անխափ Հայ ազրատ պատանեաց զնն
վայելցներ այն մեծ շնորհքը, բայց միայն Հոռոմ
մէտական Հայոց, և այն ալ թոշակաւ:

Հ. Հնդկաստանի Հայոց վրայ ուրիշ ի՞նչ գի-
տելիք կայ:

Պ. Թէև Հնդկաստանի Հայ գաղթականութիւնը
շատ պղտիկ, բայց իրենց վաճառականութեամբը
բոլոր երեւելի բաղաբայ մէջ ատրամտած է ինչ-

պէս Պօնպա, Կալիաթա, Մատրաս, Պաթախա, Սինկափոր և ին. և որպէս վաճառականութեամբ նոյն քաղաքներուն մէջ երեւելի՝ նոյնպէս ազգա- սիրութեամբ ամբողջ Հայոց մէջ երեւելի եղած են: Իրենց մէջ երեւելի ընկերութիւններ ունին, որոց մէկն է Արարիկացի ընկերութիւնը: Կալիաթայի մէջ տպարան մ' ունի և բաւական զրբեր տպած է: 1850 Մարտի 1-ին անուամբ ճեմարան մ' ալ հառուցած է, և Արարիկացի անուամբ հմտա- լից օրագիր մը կը հրատարակուէր Մեարտի 1-ին տպարանի խմբագրութեամբ: Այս ուսումնական անձն ուրիշ շատ հեղինակութիւններ ալ ունի: Հնդկաստանի մէջ երեւելի եղած է նաև Տիկին Մարիամ Յակոբեան, որ իր ծախիւքը մօտ ատեն ներս աղկանց վարժարան մը հիմնած է՝ ի Հնդկաստան, բայց ցաւ է մեզ որ օրինաւոր առաջնորդ- ներ չունենալովն, թէ Հնդկաստանի և թէ Վեհաստանի Հայութիւնն օր աւուր ոչնչանալու վրայ է. թէպէտև մերթ ընդ մերթ Հնդկաստանէն նամակներ կը տեսնեմք լրագրաց մէջ, բայց Վեհաստանէն և միւս Երոսպական քաղաքներու մէջ գանուող Հայերէն ոչ ոք տեղեկութիւն ունի:

Հ. Մատթէոսի Պատրիարքութիւնը ս'ըջտի տեւեց:

Պ. Մարտի, որ վարժուած էին ուղած ատեն նին Պատրիարքներն ու առաջնորդները փոխել,

Մատթէոս Պատրիարքի ալ կուգէին նոյն ընթացքը ըսնել. բայց ժողովրդէն ակնածելովն բան մը չէին կրնար ընել: Նոյն օրերը ձանկի ամիրայի քոյրը կը մեռնի, Պատրիարքը՝ յուղարկուորութեան հանգիսին անձնական տկարութեանը պատճառաւ ներկայ չգտնուելուն՝ ձանկի ամիրայ կը թշնամանայ Պատրիարքին հետ. նոյնպէս կը թշնամանայ Միսակ ամիրայ որ Բերայի եկեղեցւոյն կալուածներէն մին, ուր վերջերն Արևելեան Թաւրոնը կանդնեցին, կուղէր Գայիանեանց դպրոցի շինութեանը համար սուած ստակին փոխարէն առնել: Ուստի Մատթէոսի 25,000 դրշի արժուութեամբ մուշտակ մը կը դրկէ, Պատրիարքը չընդունիր. և անմիջապէս Բերայի եկեղեցւոյն Տ. Զարարիա քահանան կանչելով կիմացնէ. այն ալ ժողովրդեան կիմացնելով եկեղեցւոյն Մեթեւեւեւեւ Միսակէն կ'առնուի, և Տատեան Պողոսի կը յանձնուի: Ասոր վրայ ամիրայից մէջ Պատրիարքին թշնամները շատնալով ժողովին կողմէն երկու անգամ հրաժարականը կուզուի. Մատթէոս Նս ժողովրդեան ձայնովը Պատրիարք եղած եւ և միայն ժողովրդեան ձայնովը կը հրաժարի, կը պատասխանէ: Ամիրայք տեսնելով որ չպիտի կարենան հրաժարեցնել, կը համբերեն, և ուրիշ գէպքով մ' առիթ կը գտնեն հրաժարեցնելու: Օտեան Պողոս ամիրան Պատրիարքի ձեռամբ 50

հաղար զըշ: կը նուիրէ Քարակէտիւսի եկեղեցւոյն և դպրոցին, միանգամայն կաղաչէ որ մարդ չիմանայ: Ճէզայիրլեան Պատրիարքին երթալով կուզէ իմանալ նուիրատուին ո՞վ ըլլալը. Մատթէոս խոստովանութիւն մ' ըլլալուն համար չուզեր յայտնել. Ճէզայիրլեան կը բարկանայ և Ռէշիտ բաշայի երթալով Պատրիարքին հրաժարելը կը խնդրէ. Ռէշիտ բաշա կրճիկեանի ձեռամբ Պատրիարքին հրաժարականը կը խնդրէ. Մատթէոս Պատրիարք զգուցելով ամիրայից վատ ընթացքէն Վ չոկ. 1848 ընդհանուր ժողով կը գումարէ Մայր եկեղեցին, հրաժարականը կուտայ 5 տարի Պատրիարքութիւն ընելէն յետոյ:

Հ. Մատթէոսի ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Մատթէոս Պատրիարքի հրաժարական տուած օրը ժողովուրդը շատ կը դիմանայ, բայց վերջապէս դինեպան Իսկէնտէրի առաջարկութեամբը Յակոբոս նախկին Պատրիարքը կընտրուի վերստին, ժողովրդեան և ամիրայից հաճութեամբը: Վ Նոյ. 1848 Եւգոնկեայէն գալով կըսկսի Ազգը կառավարել: Ասոր օրով Ազգն աւելի շարժում ընել սկսաւ, մանաւանդ գաւառներու մէջ առ հասարակ Հայոց մէջ մտաւորական շարժում կերեւնար: Յակոբ Պատրիարք իր խորհրդականներովն Ազգին դիշերթթիկ վարժարանի մը պէտքն անհրաժեշտ զգալով Իսսիլուտարի ձեմարանը վերստին բանալ

կուտայ, որով թաղական դպրոցներու յառաջադէմ աշակերտները, փոխանակ թոշակաւ օտար աղղաց դպրոցները յաճախելու, այն տեղ կը դիմէին: Նոյն տարին նաև Եէտի գուլէի Ս. Փրկչի վանուց մէջ նախակրթական դպրոց մը բացուեցաւ, պանդուխտ, աղքատ, որք և անպաշտպան տղայոց համար. բայց քիչ մը վերջը ձեմարանին ծախուց չկընալով տուալ, ձեմարանին կահ կարասիքը աշակերտներով մէկ տեղ Ս. Փրկչի վանքը կը փոխադրուի, և կըսկսի Փրկչեան վարժարանը ծաղիկը զմնաղան ուսմանց և լեզուաց դաստիասութիւններով. ուստի կաթուղիկոսը Յակոբ Պատրիարքին ազգասիրական դործերն և Ազգին ուսումնական վերակենդանութիւն տալու համար աշխատութիւններն իմանալով, մեծագին՝ Փրկչին և Աւետարանչաց պատկերներով զարդարեալ մարդարտաղարդ կոնքեռ մը, և Զմիւռնիոյ եկեղեցւոյն նոպասելու համար 1,000 Բօլ էմբէրիալ կը զրկէ: Նոյն օրերը Երուսաղէմի Կիրակոս Պատրիարքը վախճանելով իրեն կը յաջորդէ Զմիւռնացի Յովհաննէս եպիսկոպոս: Նոյնօրէս Յակոբ պատրիարքի օրով Վ Յունիս 1852 իրարու հակառակ երկու պարսաւագիրք կը տեսնուի Հայոց եկեղեցւոյն դէմ, որուն մին Հասունի կողմէն զՄխիթարեանս հերետիկոս, հերձուածոց, Հայոց կողմէնակից և առ երեսս Հռովմէական են ըսելով կը

բամբասէր . միւսը Մխիթարեանց կողմէն , որ Հայոց եկեղեցին հերետիկոս , հերձուածող հրատարակելէն 'ի դատ ինքզինքն ալ կատարեալ Գաթողիկ և ամենաջերմեռանդ ծառայ Հռովմայ եկեղեցւոյ կը հրատարակէր , որ քիչ շիտթութիւն չզատճառեց Հռովմէական Հայոց մէջ . ստոր համար Հասուն քաղաքական Պատրիարքութենէ հրատարելով սկսաւ միայն հողեւոր իշխանութիւնը վարել և իրեն յաջորդեց Սէլվեան : Բայց քիչ մը վերջը Սէլվեան Պատրիարքութիւնը ձգելով , կանոնեան Նիկողայոս վարդապետն աշխարհական Պատրիարք եղաւ 12 Նոյ . 1852 :

Հ. Յակոբ Պատրիարքի օրով ինչ երեւի դէպք պատահեցաւ :

Պ. Կարապետ վարդապետ Շահնաղարեան , որ բաւական ատեն փարիզ հաստատած էր բնակութիւնը , իր երեւի տաղանդովը և լեզուադիտութեամբը փարիզի քանի մ' երեւի ընկերութեան անդամ ըլլալով Ասպետութեան պատուանշանին կարժանանայ , և Նարոյէօն կայսեր հրամանաւ փարիզի մէջ մտաւու մը կը հաստատէ՝ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ արարողութեանց ծխից համեմատ , և կրտսի պատարադել , հոն դանուող Լուսաւորչական Հայերն իրենց պաշտամունքէն չըզրկելու համար : Այս միջոցին Հ. Գարբիէ Այվազեան , Հ. Սարգիս Թէոդորեան , Հ. Ակրոսիոս

և Հ. Խորէն Գալֆանեան վարդապետները , կը հրատարին Վենետիկոյ Մխիթարեան միաբանութենէն և Հայաստանեայց եկեղեցին կը յարին , ընդունելով անոր դաւանութիւնը , և կրտսին Մուսայ Արշակ անուամբ լրողիլը մը հրատարակել . նոյնպէս վարժարան մ' ալ կը բանան Արշակէն Բարսեղ Լուսաւորչան անուամբ , և կրտսին դասախօսութեան սոյն վարժարանին մէջ , ուրկէ բաւական աշակերտներ կը հասցունեն . բայց քիչ մը վերջը , իրենց մէջ անհամաձայնութիւն տիրելով դպրոցը կը դադուի , և աշակերտներն ալ ջիւղացան կըլլան , որով սլատճառ կըլլան Ազգին վրայ մեծադու մար պարտը մը ձգել , Թէպէտ՝ թէ՛ այս դպրոցին կանգուն մնալուն՝ և թէ՛ փարիզի Մուրատեան վարժարանն ամբողջ Հայ ազգին ազբաստղայքը դաստիարակուելուն համար եղած կտակն ամբողջապէս դործադրել տալու համար շատ աշխատեցաւ ազգասէր Հայ ամիրայ մը , սակայն հոն ալ ճիզուիթութիւնը՝ մասնաւորապէս մեր ազգին ժանտախտը՝ վերսին յաղթանակեց : Նոյն օրերը 1857 փետր . 13 վախճանեցաւ Ներսէս ընդհանուր Հայոց սուրբ Հայրապետը Թատրեկան հասակին մէջ . Ա տարի Հայրապետութիւն ընելէն ետքը , և Ազգը որ մեծ ախնկալութիւններ ունէր այս սրբազան անձէն , անոր յանկարձական մահուամբն 'ի սուգ ընկղմեցաւ :

Հ. Ներսէս Կաթուղիկոսի ո՛վ յաջորդեց :

Պ. Այս անդամ ընտրութիւնը Տաճկաստանի եւ պիսկոպոսաց վրայ ձգուելուն , 1858 Ապրիլ ամսոյն մէջ կրօնական և աշխարհական անձերէ ընդհանուր ժողով գումարուելով երեք արժանաւոր անձինք կընտրուին , որք են Յովհաննէս Պատրիարք Երուսաղէմի , Մատթէոս Նախկին Պատրիարք Կ. Պօլսոյ , և Գէորգ արքեպիսկոպոս առաջնորդ Պրուսայու , և իրենց կողմէն երկու Տիփսիսցի իշխաններ երեսփոխան ընտրելով կը զբեկն Ս. Էջմիածին՝ Տաճկաստանի Հայոց կողմէն Կաթուղիկոսութեան քուէ տալու : Եւ 1858 Յունիս 18 ին Մատթէոս արքեպիսկոպոս՝ նախկին Պատրիարք Կ. Պօլսոյ՝ ընդհանուր Հայոց Կաթուղիկոս կընտրուի : Այս ընտրութիւնը նախ Ռուսաց Կայսրը կը վաւերացնէ և գեոպանատան միջոցաւ նոյն տարւոյն Օգոստոս 11 ին Բ. Գրան կիւնցնէ Մատթէոսի ընդհանուր Հայոց Կաթուղիկոսութիւնը . և Բ. Գուռը չնորհատրելով , կը հրամայէ նախ թէ՛ երբ որ ուզէ կրնայ կրթալ ՚ի Ս. Էջմիածին : Նոյն օրէն կըսկսի յիշուիլ նորընտիր Հայրապետն անունը բոլոր եկեղեցիաց մէջ : Գեկա . 16 ին Էջմիածնայ կողմէն Մակար եպիսկոպոս և երկու վարդապետ հրաւիրակ կուղան . նոյնպէս 1859 Ապրիլ 20 Ռուսաց Կայսեր կողմէն հրաւիրակ կուգան վսեմ. Միքայէլ Լօրիս Մէլիքով Հայ զօրապետը իր բանակին օդնական Հայազգի Միքայէլ Միանաարովի հետ , որոնք խիստ մեծ պատուով ընդունուեցան թէ Ազգին Երեւելի իշխաններէն և թէ ուսումնականներէն : Բանի քանի անգամ կոչուեցներ տրուեցան թէ Բերա , թէ Օրթագիւղ և թէ Պէշիկիթաշ . բայց ասոնց ամենը գերազանցեց Բերայի Օրէւ քը Կեւա՝ անուն օթեւանին կոչուեցը : Բոլոր Հայ ուսումնականք ներկայ էին , և մեր Օգոստոսիա Սուլթանին և Վեհ . Կայսեր Ռուսաց բարեմտղթութիւններ եղան : Նոյնպէս Անդղիացուց Գեոպանն իր գեոպանատան մէջ վաւերապ հացկերոյթ մ՝ ըրաւ ՚ի պատիւ Վեհ . Կաթուղիկոսին և Վսեմ. Միքայէլ զօրապետին , հոն ներկայ էին Ռուսիոյ , Պէճիքայի Գեոպանք և Պօզոս պէյ Տաւեան :

Հ. Յակոբ Պատրիարքի իշխանութիւնը ո՛րչափ տևեց :

Պ. Յակոբ Պատրիարք Գտարի և Գամիս Ազգը կառավարելէն ետքը իր ծերութեանը պատճառաւ կը հրաժարի 1858 Հոկտ . 7 ին : Թէև ժողովուրդը մեծ ցաւ կզգայ այնպիսի ազգասէր և ուսումնական հովուէ մը զբեկուելուն վրայ , բայց ժողովականք կը վստահացունեն զժողովուրդը թէ իրեն յաջորդող նորընտիր Գէորգ Պատրիարքը՝ Յակոբ Պատրիարքի ընթացքէն չը պիտի շեղի : Ասոր օրով Կ. Պօլիս կուգայ Ռուսաց Կայսեր եղբայրը Կոս .

ասնդիանոս մեծ Դուքսը , որ ընտանեօք Ս. Երուսաղէմ գացած և Հայոց Ս. Յակովբայ վանքին այցելութիւն ընելով Յովհաննէս Պատրիարքէն շատ սիրով և մեծ պատուով ընդունուած էր : Վեհափառ Հայրապետն ընկերակցութեամբ Գէորդ Պատրիարքի և Պօղոս պէյ Տատեանի այցելութեան կերթայ և մեծ սիրով կընդունուի . և կը խնդրէ նաև մեծ Դուքսը , որ եթէ Կաթուղիկոսը հաճելու ըլլայ՝ միատեղ ճամբորդեն 'ի Ս. Էջմիածին , և Կաթուղիկոսը մեծաւ շնորհակալութեամբ կընդունի այս հրաւերը : Նոյնպէս Օդոստափառ Սուրբանը Վեհ. Կաթուղիկոսին երթալն իմանալով կը հրաւիրէ իր պալատը , և Կաթուղիկոսը մեծ ընդունելութիւն գտնելով կը վերադառնայ յՕրթագիւղ ճանիկ ամիրայի սունը : Եւ հետեւեալ օրը 1859 Յունիս 2 ճամբայ կելան , ուղեկցութեամբ Սարգիս եպիսկոպոս Անդրիանուպօլսեցի և Սարգիս վարդապետ Թէոդորեանի , մասնաւոր շողենաւով , որ Նիքօլայէֆէն Կոստանդիանոս մեծ Դուքսը բերել տուած էր Վեհ. Կաթուղիկոսին համար : Նոյն օրերը Հ. Գարրիէլ Ս.յվաղեան , փարիզէն Ռուսաստան կերթայ և Կայսեր հրամանաւ առաջնորդ կը կարգուի Նախլեւանայ , Պետարապիոյ և Ղրիմու , Հայաստանեայց Ս. եկեղեցւոյ դրութեանը հակառակ : Հ. Գարրիէլ Թէոդոսիայի մէջ զիշերօթիկ վարժարան մը կը բա-

Armenian manuscript text in a historical script, likely the Nagern script. The text is written in a cursive style and is partially obscured by a vertical strip of paper or binding material. The visible fragments of text include words like 'այսպէս', 'որովհետեւ', 'պատգամ', and 'տիկն', which are typical of liturgical or didactic texts from this period.

0000862

4783

4784

4785

2013

